

Fx 630 11-e kéregy

ÚJ FOLYAM XXVI. 11-12. SZÁM

BUDAPEST

2017. DECEMBER

MAGYAR SZEMLE

K é t h a v o n t a a z e g é s z l á t ó h a t á r

DAGMAR BABČANOVÁ: Esterházy János keresztútjának utolsó állomása •
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ: Demokrácia és jogállamiság új kihívások előtt • M. SZEBENI
GÉZA: Budapest–Párizs: Trianon után • ILLYÉS MÁRIA: Cs. Szabó László és Illyés Gyula
barátsága • GRÓH GÁSPÁR: Némethék és Bibóék • HUBERT BERGMANN
Szabados György improvizációiról • JANKÓ JUDIT Korniss Péter fotóiról • BRENNER
JÁNOS: Németország választott? • JERZY SNOPEK: Közös büszkeségünk: Szent László

ESEMÉNYEK

A Magyar Szemle Alapítvány elnöke, Entz Géza művészettörténész 2017. november 22-én vette át a Szervátiusz Jenő-díjat. A Szervátiusz Alapítvány kuratóriuma a magyar művészet bemutatásáért, értékeléséért, a magyar nemzeti identitástudat erősítéséért adományozta az elismerést. A díjat Szervátiusz Tibor szobrászművész adta át, a laudációt Kodolányi Gyula író mondta el.

ÚJ KIADVÁNYAINK

Horváth István szerkesztésében jelent meg a *Szabad Szó* folyóirat 1939-es pályázatára beküldött I. világháborús visszaemlékezésekből, frontnaplóból készült válogatás, *Lekaszált pacsirták* címmel. Romanc Rácz Sándor a roma kultúra sajátosságairól, az utóbbi évek terepmunkái alatt összegyűjtött tapasztalatairól írt *A kettős háló* című új kötetében.

A HONLAPRÓL

A *Magyar Szemle* honlapján található olyan anyagok is, amelyek csak az online rovatban hozzáférhetők. Kérjük, keressenek minket a világhálón, a www.magjarszemle.hu címen, és használják gódag archívumunkat. Honlapszerkesztőink folytatják a digitalizálás előtti cikkeink beemelését, most már az 1992. és 1993. év írásai is olvashatók, illetve szerzőink teljes névsorát is megtalálják.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

<http://www.magjarszemle.hu>

DRÓTPOSTACÍMEINK:

A szerkesztőbizottság elnöke: kodolanyigyula@magjarszemle.hu

Szerkesztőség: msza@magjarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magjarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága: Bod Péter Ákos, Bollobás Enikő, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza (elnök), Fodor István, Gróh Gáspár, Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

LAPUNK ELISMERÉSE ÉS E SZÁMUNK TÁMOGATÓI:

Prima Díj 2003

Nemzeti
Művelődési
Intézet

MAGYAR SZEMLE

Új folyam XXVI. 11–12. szám, 2017. december

Főszerkesztő: **Gróh Gáspár**

A szerkesztőbizottság elnöke: **Kodolányi Gyula**
Szerkesztőbizottság: **Czakó Gábor, Egedy Gergely,**
Granasztói Péter, Horkay Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Olvasószerkesztő: **Pápai Luca**
Szerkesztő: **S. Király Béla, Stamler Ábel**
Online szerkesztő: **Kodolányi Judit**
Tördelés: **Flagrans**
Korrektor: **Kiss István**

TARTALOM

GRÓH GÁSPÁR: „A kultúrpolitika hosszú lejáratú váltó” – Klebelsberg Kuno emlékezete	3
DAGMAR BABČANOVÁ: Esterházy János keresztútjának utolsó állomása	7
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ: Demokrácia és jogállamiság új kihívások előtt	10
KÖRMENDY LAJOS: A posztmodern fogyasztói társadalom és ellenkultúrái (2. rész)	17
FLICK LÁSZLÓ: Rendkívüli és mindennapi kreativitás (2. rész)	29
M. SZEBENI GÉZA: Budapest–Párizs: Trianon után (1933–1944) (1. rész)	41
ILLYÉS MÁRIA: „Hunok Nyugaton” – Cs. Szabó László és Illyés Gyula barátsága	53

GRÓH GÁSPÁR: Némethék és Bibóék –
Beszélgetés Németh Magdával 62

HUBERT BERGMANN: Egy letűnt kontinuum hangja –
Szabados György improvizációiról (részlet) 68

1% METAFIZIKA

SZILÁGYI ISTVÁN: „...a legkárhózasabb áfium” –
Hollóidő (részlet) 79

KÖRKÉP

JANKÓ JUDIT: Folyamatos emlékezet – Korniss Péter fotói
a Magyar Nemzeti Galériában 82

CSORBA EMÁNUEL: Emlékezés Tarics Sándor barátomra,
az olimpiai bajnokra és zseniális mérnökre 86

S. KIRÁLY BÉLA: A kissingeri világrendről 90

STAMLER ÁBEL: India kapuja Magyarországon –
Baktay Ervin: Keleti levelek 94

TÓTH KLÁRA: Aurora borealis – Mészáros Márta filmje 97

JERZY SNOPEK: Szent László: magyar király,
keresztény lovag, közös büszkeségünk 100

PÁKOZDI IMRE: Miért megoldás a svájci típusú demokrácia? 104

BRENNER JÁNOS: Németország: vontatott választások,
késedelmes válaszok 108

CSÓTI GYÖRGY: Antall utca és Antall-szobor Zágrábban 113

SZERZŐINK 120

Lapszámunk illusztrációit a Magyar Nemzeti Galéria, Csorba Emánuel, Gróh Gáspár, illetve az MTVA jóvoltából közölhetjük. A fedélen a Nagykükküllő bal oldalán álló bögözi templomban 1898-ban, Huszka József által felfedezett Szent László-legendá faliképeinek részlete látható (fotó: Gróh Gáspár).

„A KULTÚRPOLITIKA HOSSZÚ LEJÁRATÚ VÁLTÓ”

Klebelsberg Kuno emlékezete

Gróh Gáspár

„Napjainkban az idő emelkedő dagályának csak oly nemzet állhat ellent, mely műveltség tekintetében is magasabban áll; s csak midőn áthatva e meggyőződéstől, arra törekszünk, hogy e nemzet, amennyiben hátramaradt, Európa legműveltebb népeivel egy színvonalra emelkedjék, s ha ereje megengedi, őket megelőzze: akkor teljesíthetjük őseinktől öröklött kötelességünket, mely most, mint mindig, csak az, hogy a magyar magához méltó helyet foglaljon el” – mondta 1859-ben Eötvös József. Egy évtizeddel később, a magyar népoktatásban új korszakot nyitó törvényt előkészítve, miniszterként ezt hirdette: *„A népnek értelmi nevelésében fekszik legbenső meggyőződésem szerint ezen haza egész jövője. Ettől függ, hogy nemzetünk, mely ezen földet vitézsége által fegyverrel foglalta el, azt értelmessége által megtartsa. Mert Európának ezen helyén más nemzetnek, mint valóban civilizált nemzetnek, nincs helye.”* Elképzelései legalább ugyanúgy részei gondolkodói, mint politikusi életművének. És ami még fontosabb: valamiképpen a magyar művelődésügy történelmi alkotmányának alapvetését jelentik.

Vagyis másfél évszázada Eötvös világosan megfogalmazta azt, amire a mindenkori magyar kultuskormányzatoknak törekedniük kell. Ezt a feladatot talán senki sem szolgálta olyan felelősséggel, mint a nyolcvanöt éve elhunyt Klebelsberg Kuno, aki mintegy újrafogalmazva Eötvös szavait. 1922 júniusában, kultuszminiszteri működésének megkezdésekor így köszönt be munkatársainak: *„A magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét nagyvá.”* Nem szólam volt ez, ennek jegyében dolgozott a rákövetkező majd egy évtizedben.

Olyan személyiség volt, aki politikai szereplőként nem a pártharcok bajnokaként, hanem a közjó szolgálatában vált meghatározóvá. Az már a magyar politika és közélet sajátosságai közé tartozik, hogy éppen abból a körből kapta a legtöbb metszően éles vagy ironikus hangú bírálatot (Szabó Dezsőtől József Attiláig), amelyik a célokat illetően a legmélyebben egyetértett vele. Jellemzően: íróktól, akik a történelem bizonyossága szerint azokat a kormányzati tényezőket is bizalmatlanul

méretegik, akikkel amúgy talán még egyet is értenek. Merthogy a művész szabad, ha szolgál is, a miniszter pedig, már csak rangja latin eredetű nevéből következően szolgál, ha hatalma van is. Mi sem jellemzőbb, mint hogy saját körében Klebelsberg illő tisztelettel „a Gróf”, ellenzéki oldalon, illő tiszteletlenséggel „Klébi” néven emlegették. De főállású ellenzékiként ugyanúgy nem lehet kormányzati szereplő működését elismerni, ahogyan a nekrológ sem lehet kritikai műfaj. Az őt ért támadásokat amúgy Klebelsberg igen nagyvonalúan tűrte, mondván, *„nálunk az ellenzékiség 400 éven át vérébe ment át a nemzetnek, és majdnem nemzeti erény számába ment”*.

Az elmúlt évtizedek meghozták Klebelsberg rehabilitációját. Ma már aligha vonható kétségbe, hogy a magyar kulturális kormányzásnak Klebelsberg kimagasló egyénisége volt. Reformjainak nem egy eleme ma is kitapintható oktatási és kulturális intézményrendszerünkben, esetenként akkor is, ha valami más születik, mert ilyenkor is az ő árnyékával kell hadakozni. Ő maga is tudta, hogy *„a kultúrpolitika hosszú lejáratú váltó”, a „tantermekben sokáig lehet hibázni, és senki sem veszi észre. De hosszú idő után, amikor az új nemzedék az életbe kikerül, akkor azután a hibákon többé nem lehet segíteni, és egy újabb nemzedéknek kell jönnie, hogy a hibát ki lehessen javítani”*.

Ahhoz, hogy reformjainak eredményei beérjenek, évtizedek nyugodt, folyamatos munkájára lett volna szükség, s ahogy neki, úgy programja kibontakozásához sem adatott elegendő idő. Mégis, a háború utáni években, majd a diktatúra korában, nevének említése nélkül is, az általa kialakított menetrend szerint alakult sok minden az iskolaügyben, a közgyűjteményekkel kapcsolatosan, a vidéki egyetemek működtetésében. Ez pedig éleslátásából, kimagasló szakmai teljesítményéből következett.

Klebelsberg nem elsősorban szellemi, hanem gyakorlati értelemben volt teremtő személyiség. Középiskolai reformjával kapcsolatosan ezt ki is mondta: *„nem majmoltunk sem francia, sem német példát. Magyar középiskolai reformot alkottunk. Nem úgy, hogy mindenáron valami eredetit akartunk volna alkotni, hanem úgy, hogy lelkiismeretesen megvizsgáltuk, milyen művelődésre van a magyar nemzetnek gyökeresen megváltozott helyzetében szüksége, s ennek a műveltségnek terjesztésére akarjuk képessé tenni az új magyar középiskolát”*. Ugyanez a józan mértéktartás, céltudatos realizmus határozta meg minden intézkedését: tudomány-, sőt, tudás-szervezőként korszakos jelentőségű életművet hagyott maga után.

Ami a legmélyebben megrendítette: az, hogy az akkori Magyarország nyolcmillió lakójából egymillió analfabéta. Ismerte a korábbi korszak költségvetési adatait, és látta, hogy a nagy gazdasági föllendülés ellenére méltatlanul keveset költött az ország az oktatásügyre.

Ezen sikerült változtatnia. Trianon után a honvédelmi költségek minimalizálása esélyt adott arra, hogy a kultusztárca korábban nem látott anyagi lehetőségek birtokában tevékenykedjen. Könnyű dolga volt? Az ilyesmi sosincs könnyen, ezt a lehetőséget ki kellett harcolni, és tudni kellett vele élni. Ő kiharcolta a lehetőségeket, és élt velük. Kellett ehhez egy olyan miniszterelnök is, aki éppen őt választotta e feladathoz: Bethlen István (és szellemi környezete: Teleki, Szekfű és társaik) nélkül alighanem bárki kevés lett volna egy Klebelsbergéhez hasonló átfogó koncepció végigviteléhez. De így megvolt a lehetőség és megvolt hozzá a megfelelő ember: valaki, aki nem a közvetlen szellemi alkotásban, hanem a szellem szolgálatában találta meg élete célját, és e szolgálatban valósította meg önmagát.

Klebelsberg tudta, hogy a feldarabolt-megcsonkított Magyarország talpra állásához nem elegendő egy széttagolt kulturális politika, de még a sokféle szakpolitika összessége sem. Egységes rendszerbe kell foglalni a szakpolitikák köreit (esetünkben az oktatás szintjeit, a tudományos kutatást, a közgyűjteményeket, a művészeti alkotó munkát). Jobb híján azt mondanám, a kulturális politikákból „szellempolitikát” kell formálni. Nevezték ezt aztán „neonacionalizmusnak”, „kultúr-főlény-politikának” – de ezek a szavak legfeljebb a napi politikában kaptak jelentést. A rendszer egésze, ahogy kellő távlatból láthatjuk, a magyar konzervatív reformizmus egyik legsikeresebb alkotása, ma is megszívlelendő modell. Egyfelől biztos alapokra, vitathatatlan értékű történelmi előzményekre épült: a magyar iskolarendszer és általában a kultusztárca működésének még Eötvös József szabott irányt, akár népiskolákról, akár közgyűjteményekről, műemlékvédelemről vagy éppen elitképzésről volt szó. Klebelsberg ezt az örökséget kora legsikeresebb európai példáit követve tette eleven erővé, tette naprakész cselekvési programmá. Ha úgy tetszik, éppen azért volt alkalmas a Trianon utáni állapotok kezelésére, mert alapvetései készen voltak már Trianon előtt is. Azaz nem a napi kihívásokra, hanem azokra a strukturális problémákra adott megoldást, amelyek nélkül Magyarország nem léphetett a modernizáció útjára. Hogy egy ilyen program mögött a békeidők nemzetépítése vagy az összeomlás utáni konszolidáció vágya állt, az aligha lehet döntő kérdés akkor, amikor a tét az analfabetizmus felszámolása vagy európai rangú tudományos műhelyek megteremtése. Nem véletlen az sem, hogy Szekfű Gyula Klebelsberg működésével egyidejűleg teremti a történelmi Széchenyi Istvánból a saját kora számára is érvényes „Széchenyi-modellt”, amelyben a „kímült emberfők” szerepe különös nyomatékot kap.

E gondolat jegyében épülnek a tanyai iskolák (a miniszter kijelentette, hogy a pedagógusok ne csak neveljék és tanítsák a gyerekeket,

hanem szeressék is), az új épületeknek a kultúra támaszpontjaivá kell válniuk, népkönyvtáraikkal, olvasóköreikkel (mert Klebelsberg nemcsak azt akarta, hogy tudjanak olvasni az emberek, hanem azt is, hogy valóban olvassanak). Ezért születik új középiskolai törvény (az oktatásban dolgozókat kötelezi, hogy jelentsék, ha kivételes tehetségekre bukkannak). Az oktatás piramisának minden szintjén történő megújítása mutatja azt az eltökéltséget, amellyel minden réteg tudástőkénének gyarapítását szolgálja, a hierarchia csúcsán az új elit megteremtésével (ennek részeként létrejön a Collegium Hungaricumok láncja, és új intézménytípusként megszületnek a kutatóintézetek).

A kultusztárca így járulhatott hozzá a nemzeti modernizációhoz, ami kimondatlanul is Klebelsberg működésének meghatározója volt. Ez lett volna a megbélyegzett kultúrfölény-politika? Lehet, de ma már talán másként is mondhatjuk, láthatjuk. Amit Klebelsberg kultúrfölénynek nevezett, az alapvetően a dualizmus korának sikereiben megmutatkozó modernizációs előny volt a később a történelmi Magyarországtól elszakított területeket a maguk nemzetállami álmainak rendszerébe építő utódállami nacionalizmusokkal szemben. Ennek az előnynek megőrzése, vagy növelése volt a korszak politikai nyelvezetével neonacionalizmusnak nevezett törekvés tartalma: az adott történelmi időszakban a magyarság egyetlen olyan eszköze, amellyel élhetett, és amelyik nem valakik ellen irányult. Klebelsberg törekvései azt a felismerést igazolják, hogy egy országot területileg ugyan meg lehet csonkítani, de fölfelé növekedhet.

Ezért volt bizonyos abban, hogy nem luxusköltés a „csiborpatkolónak” csúfolt Balaton-kutatóra, az Operaházra fordított összeg, a tudományos intézetekre és az ösztöndíjakra és annyi más, napi szinten elkerülhetőnek gondolt kiadás. Azóta közhely, hogy az oktatásba, kutatásba, kultúrába fektetett tőke hozama a legnagyobb. Hogyan lehetne büszke a nemzet az egyetlen hazai kutatás eredményeként elnyert Nobel-díjra a szegedi egyetem Orvosi Vegytani Intézetébe Amerikából hazacsábított Szentgyörgyi Albert nélkül, és mire épültek volna a harmincas évek végétől elért kimagasló sportsikerek, ha nincs olyan szakmai háttérük, mint amit a Testnevelési Főiskola biztosított? A Collegium Hungaricumok neveltjeire is lehetett irigykedni, de közülük (Rákosi-éra ide vagy oda) a magyar tudomány büszkeségei is kikerültek, és ma sincs olyan átfogó falusi művelődési rendszerünk, mint amelyet ő alakított ki – pedig a honvédelemre fordított összegek a mai nemzeti jövedelemből alighanem nagyjából azon a szinten mozoghatnak, mint Klebelsberg idején...

Van tehát okunk megemlékezni Klebelsberg halálának 85. évfordulójáról, még az idej, jubileumokkal zsúfolt évben is...

ESTERHÁZY JÁNOS KERESZT- ÚTJÁNAK UTOLSÓ ÁLLOMÁSA

Dagmar Babčanová

A történelem egy adott kontextusnak megfelelően alakítja az eseményeket. Ha abból indulunk ki, hogy egy tény önmagában véve sosem létezhet, mert mint olyan, elválaszthatatlanul kötődik az értelmezéshez (egy bölcs ember állítása), a történelmi tényeket is alaposan végiggondolva kell megvizsgálnunk, majd összefüggésbe hoznunk az adott kor szemléletével. Ha sikerül megtisztítanunk a történelmi tényt a rá rakódott értelmezéstől, győztünk a történelmi igazság keresésében.

Gróf Esterházy János élettörténetét olvasva, amelyet Molnár Imre az *Esterházy János élete és mártírhalála* című kötetben dolgozott fel, tudatosult bennem a történelmi kontextus fontossága, amely alakította és meghatározta Esterházy János álláspontjait, elhivatottságát és döntéseit.

Gróf Esterházy János élettörténetének első szakaszát a nemzeti kisebbségéért vívott harcban az igazságosság iránti vágy határozta meg. Természetes, hogy személyiségének megítélésében – néhány szlovák személy számára, akik kezdeményezését és bátor cselekedeteit a szlovák nemzettel szembeni támadásnak tartják – életének ez az időszaka okoz gondot bírálóinak. De ha figyelembe vesszük a történelmi kontextust, amelyben a magyar kisebbség az adott korban találta magát, nem hagyható szó nélkül a jogtalanság, amelyet a kedvezményezett uralmi pozícióban lévők minden esetben a gyengébbekkel szemben gyakorolnak. Az igazságot szem előtt tartva nagyra becsüljük azon szlovák hazafiainkat is, akik a magyar uralom idején, bátorságukról tanúbizonyságot téve, az elnyomottak oldalára álltak. Miért kellene akkor kifogásolni gróf Esterházy János szívének igazságosság iránti vágyát?

Ebben az összefüggésben, tekintettel az információkra, amelyek a szlovák sajtóban megjelentek, érdemes megemlíteni Esterházy gróf mellszobrának kassai felavatását és gróf Pálffy József szobrának szomolányi leleplezését. Pálffyról úgy írnak, mint „arról az első szlovákiai nemesről, akinek a bársonyos forradalmat követő megítélése mentes a politikai színezettől”, Esterházyról pedig mint ellentmondásos személyiségről, akinek mellszobra felállítását rendzavarások kísérték. Az olvasónak olyan elképzelése

támadhat, hogy a politikai erőterébe lépni ártalmas, és csak az tekinthető elfogadhatónak, aki nem vesz részt a politikában.

Itt szeretnék visszatérni az elmélkedésem kezdetéhez, ahol az események történelmi kontextusáról beszélek. Tehetett arról Esterházy, hogy a fasiszta és a kommunista önkényuralom forrongó korszakában élt és ellentmondásos politikussá vált, vagy egyszerűbb megítélni Pálffy grófot, aki 1920-ban halt meg, és nem került összetűzésbe történelmünk nehéz kérdéseivel? Kegyesebb volt netán a végzet őhozá?

Esterházy János élettörténete három történelmi síkon játszódott. Fiatalkori lelkesedése a magyar kisebbség jogaiért és a velük szembeni igazságosság érdekében az első Csehszlovák Köztársaság idején, bármennyire is szigorúan nézzük, soha nem lépte át az isteni törvények határait. A magyarokkal szembeni igazságosságot mindig a keresztény erkölccsel kötötte össze, mindig is keresztény magyarokat kívánt, és ha forrongóvá vált a légkör, nem felejtett el az ég felé tekinteni. Idézném az egyik kijelentését, amely a kisebbségi jogokért folytatott küzdelmének stílusát jellemzi. *„Állandóan hangsúlyozom – mondta –, hogy mi egy földből termettünk a szlovákokkal. Minket, magyarokat nem hatalmi, hanem természeti, gazdasági, geopolitikai és hasonló magasabb erők kötöttek össze. A magyar és a szlovák néplélek egy síkra hozható, mert sok a közös lelki adottságunk. [...] Történelmünkéből megtanulhattuk, hogy ha a földi ítélet véletlenül el is marad, az isteni ítéletet senki sem kerülheti el [...] és csak azok az erőfeszítések lesznek sikeresek, amelyeknek megoznak a mártírjai.”*

Ha valamit felrónánk Esterházy grófnak, akkor sem tekinthetünk el a Szent István-i türelemtől és toleranciától, amely egész életét meghatározta. Ennek az ideának az értelmében szegült szembe a horogkereszt árnyékában álló szlovák állammal, a szlovák parlament képviselőjeként egyedül elutasítva a törvényt, amely átmenetileg legalizálta a zsidók deportálását.

Történelmünk értékelésének paradoxona a bűnök következményeinek és a bűnösök megbűnhődésének kérdése. Esterházy gróf, aki kiállt az igazságtalanság ellenében, elítéltetett a kommunista rendszer által, háborús bűnösnek minősítették, és a szlovák jogrend értelmében még ma is az. Míg Alexander Machot, a szlovák állam belügyminiszterét, a zsidóellenes törvények végrehajtóját ugyan 1947-ben 30 év börtönre ítélték, az 1968-as amnesztiát követően a saját lakásában halt meg 1980-ban.

Esterházy János élettörténetének harmadik síkja a kommunista börtönökön át vezető mártírútja. Igazságtalan megvádolása és az azt követő gulágba hurcolása csupán előszele volt annak, ami utána következett. Hazájába való visszatérése után fogházakon át vezetett a keresztútja, nem segített rajta testvére és családja közbenjárása sem.

Nem sikerült enyhíteni a kommunista gépezet keménységén. Börtönökön át hurcolták, ahol az egészségi állapota folyamatosan romlott, végül alulmaradt a kínzásokkal és a betegséggel folytatott harcban. Megfosztva mindentől, becsülettől, családtól, egészségtől, börtönben éri a halál.

„Ne féljete azoktól, akik a testet megölik, de a lelket megölni nem tudják” mondja Jézus Máté evangéliumában. Esterházy gróf esetében nemcsak tervezett megsemmisítés és a test meggyilkolása történt. A börtönökben a titkosszolgálat módszeresen dolgozott a lelkek meggyilkolásán is. Megtagadták tőle a vasárnapi istentiszteleteket és az eukarisztiai Jézust, mint a lélek alaptáplálékát. Ennek ellenére a „jóságos Isten akarata” melletti elkötelezettsége felülmúlt bármilyen gyűlöletet vagy bosszúvágyat azokkal szemben, akik borzalmas szenvedéseket okoztak neki. Sorsa vállalása és a szülőhazája iránti elkötelezettség jegyében elutasítja a titkos külföldre távozás lehetőségét. Elfogadja a kegyelemre való reménytelen várakozást, lelkét nem nehezíti semmilyen bűn. Ez az az út, amelyről a fenti idézetben beszélt, mintegy előrevetítve saját végzetét. Egy mártírút volt ez, Isten akaratának maradéktalan elfogadása.

Gróf Esterházy János földi maradványainak szülőföldjébe történő elhelyezése személyes kívánsága volt. A kommunista rendszernek Esterházy gróf nagy szellemi erejétől való féelme az ötvenes évektől fogva megakadályozta testi maradványainak kiadását a család részére a tisztességes eltemetés érdekében. Az elutasítás hosszú időszakát követően ma megkapja azt az elismerést, amelyet teljes mértékben megérdemel.

Boldogok, akiket az igazságosságért üldöznek, mert övük a menynek országáa.

Adj, Uram, örök nyugodalmat neki, és az örök világosság fényeskedjék neki.

(Elhangzott Esterházy János újratemetésén 2017. szeptember 16-án, Alsóbodokon.)

DEMOKRÁCIA ÉS JOGÁLLAMISÁG ÚJ KIHÍVÁSOK ELŐTT

Trócsányi László

Az elmúlt tíz esztendőben egyetemi katedrám megtartása mellett közéleti feladatokat láttam el. Több mint három éven át lehettem alkotmánybíró, négy évig párizsi nagykövet, most pedig igazságügyi miniszterként dolgozom. Ez a jogi és politikai területeket érintő kitekintés lehetővé tette, hogy közelről láthassam, hogy működik az európai és a nemzeti politika, illetve milyen is a viszony a politika és a jog között. Jó volt közelről megtapasztalni, hogy milyen vitákat folytatunk Európában, hogyan gondolkodunk értékekről, intézményekről. Azt is megtapasztalhattam, hogy ugyanarról a kérdésről legitim módon lehet eltérően gondolkodni. Európáról, demokráciáról, jogállamról, alapjogokról, értékekről vitatkozunk. Ezekről a vitákról szeretnék röviden értekezni.

A legtöbb nemzeti alkotmány rögzíti a népszuverenitás elvét. A klasszikus elv szerint a hatalom a néptől származik, és a szabad választások alapján létrejönnek a nemzeti parlamentek és kormányok, amelyek kezében a politikai hatalomnak összpontosulnia kell. Kérdés, hogy e téren mit mutat a 21. század. Az adott ország polgárai valóban úgy gondolhatják-e, hogy a népszuverenitás megvalósul a gyakorlatban? Nem inkább az a képzet alakul ki, mely szerint a nemzeti parlament és a kormány keze olyan mértékben meg van kötve külső körülmények által, ami nem teszi lehetővé a szabad cselekvést? Milyen mozgástérrel rendelkeznek ma a nép által választott intézmények? Milyen korlátok között tud mozogni egy európai uniós nemzetállam? Milyen viszonyban van ma egymással a társadalom, maga az ország és annak állama illetve jogrendszere? Néhány évtizeddel ezelőtt, 1963-ban de Gaulle még ezt tudta mondani igazságügyi miniszterének: *„Mindenekelőtt Franciaország, aztán jön az állam, és végül olyan mértékben, amely lehetővé teszi az előző kettő érdekeinek a megóvását, jön a jog.”* („Il y a d’abord la France, il y a ensuite l’Etat et enfin, dans la mesure ou il est possible de préserver les interets majeurs des deux premiers, il y a le droit”).

De Gaulle óta sokat változott Európa, a tábournok mondatai ma nehezen értelmezhetők. Vajon milyen európai kritikákra számíthat-

na az a magyar politikai vezető, aki azt jelentené ki, hogy számára Magyarország érdekei mindent megelőznek? A politikailag korrekt beszéd szerint ma Európáról, európai értékekről és európai szolidaritásról kell értekezni, a tagállami érdekek megjelenítése akár önzésnek is tekinthető. Mennyire érvényesíthető az ország saját helyzetét figyelembe vevő nemzeti politika akkor, amikor egy globalizált és európai összérdekek alapján szerveződő rendszer kontúrjai között élünk?

Noha magam is elkötelezett híve vagyok az európai egységnek, mégis ma annak lehetünk tanúi, hogy egyfajta szakadék alakul ki az európai és a tagállami intézmények, illetve az európai intézmények és a lakosság között. Nem az együttműködésen van a hangsúly, hanem az a kérdés, ki dominál ki fölött. Az európai intézmények az európai elit technokrata gondolkodásának megfelelően, az európai közérdekre hivatkozva sokszor kész helyzet elé állítják a tagállamokat, vagy néhány nagy tagállam kívánja meghatározni az európai integráció jövőbeni irányát. Ebből adódik a konfliktus: ki irányítja az Uniót? Ez ma nem világos az európai polgár számára. Hol és kinél van az igazi hatalom? Hol van az európai irányítóközpont? E konfúz helyzet el is idegeníti az európai polgárokat, akik egyre inkább közömbössé válnak, mert úgy érzik, nincs befolyásuk az eseményekre. Egy olyan európai birodalom kialakulásának folyamatát láthatják, amelyben intézményi, ügynökségi hálózatok bonyolult rendszerében a döntéshozatal alig látható át, ahol a döntéseket egy szűk, kellő legitimitációval nem rendelkező elit dolgozza ki és fogadtatja el, egy szintén kevesek által átlátható módon. Sokszor már a nemzeti parlament vagy kormány részére sem világos, hogy egy adott ügyben milyen mozgástérrel rendelkezik. Ezáltal az alkotmányokban foglalt népszuverenitás sokak szemében fikcióvá válik.

Ma válaszút előtt áll Európa: a nemzeti hatáskörök folyamatos átadásával vagy kiüresedésével egy egységesítéssel járó európai föderáció irányát kívánjuk erősíteni, vagy a tagállamok – a szubszidiaritás elvéhez jobban ragaszkodva – a nemzetállamok együttműködésen alapuló Európáját építik fel. Magyar és európai polgárként én az utóbbi eszme híve voltam és vagyok. Minden országnak saját történelme, identitása, nyelve, vallása, kultúrája van, földrajzi sajátosságai meghatározzák a nemzeti érdekeket. Európát ez a diverzitás és ennek tisztelete tette és teszi erőssé. A szerződéseken és a tagállamok együttműködésén alapuló európai közösség jobban biztosítja a demokratikus hatalomgyakorlást, mint a központosítás. A tagállamok állam- és kormányfőiből álló Európai Tanács intézményének súlya csökkenő tendenciát mutat, ezzel szemben az Európai Bizottság – az eredeti tagállami szándékoktól eltérve – már nem csak a szerződések őre kíván lenni, hanem egyfajta európai kormányként politikai funkciót is vindikál magának.

Azonban az Európai Unió intézményeinek legitimitációja a legjobb esetben is csak közvetett. Ma egyedül az Európai Parlament az, amelynek legitimitációja közvetlenül a néptől ered, ugyanakkor még ennek szintje is igen alacsony. Ahogy azt a karlsruhei alkotmánybíróság is leszögezi a Lisszaboni Szerződéssel kapcsolatos határozatában, az Európai Parlament nem rendelkezik egy valódi parlament hatáskörével, az európai politikai pártok struktúrája, működése sem felel meg a többségi elven működő parlamenti logikának. Ezzel szemben az Európai Bizottság egy szuper-adminisztrációs, valódi oligarchikus hatalom, amelynek nincs demokratikus legitimitációja. Az európai integráció intézményei ma óriási túlsúllyal rendelkeznek a tagállamokkal szemben. Mind az úgynevezett „rég”, mind az „új” tagállamok lakossága részéről bizalmatlanság mutatkozik ezzel az európai szuperhatalommal szemben, mert noha többségük az európai integráció értelmét nem vitatja, a megvalósítás módjával már nem tudnak egyetérteni. Gondoljunk a brexitre, vagy a 2005. évi francia és holland népszavazásokra az európai alkotmányos szerződésekkel kapcsolatosan! És jusson eszünkbe az is, hogy amikor Írországból a lakosság nemmel szavaz egy uniós szerződés ratifikációját illetően, az ír kormány újabb népszavazást tart ugyanarról a kérdéstről, hiszen „a nép biztosan csak tévedett”. Könnyen megkaphatja a populista jelzõt az, aki ma az Európai Uniót érintõ ügyben népszavazás megtartását szorgalmazza.

A tagállami alkotmányokban foglalt népszuverenitás elve nem üre-síthetõ ki. Érvényesnek tartom ma is azt, amelyet korábban, még 2010-ben alkotmánybíróként megfogalmaztam: *„Amikor a tagállamok a szuverenitásukból fakadó hatáskörök egy részét vagy annak gyakorlását átruházták a közösségi (uniós) szervekre, nem mondtak le államiségük, szuverenitásuk és függetlenségük lényegérõl, államrendjük alapjainak szabad meghatározásáról. A tagállamok megtartották alkotmányuk azon alapelvei feletti szabad rendelkezési jogukat, amelyek nélkülözhetetlenek az államiség, az alkotmányos identitás fenntartásához.”* Azt hiszem, hogy a 2010-ben írt mondatom ma különös aktualitással bír.

A nemzeti és alkotmányos identitás kérdése a globalizálódó, integrálódó világban alapkérdésnek tekinthetõ. Az Európai Unióról szóló Szerződés 4. cikk második bekezdése kimondja, hogy az Unió tiszteletben tartja a tagállamok nemzeti identitását, az európai országok alkotmánybíróságai a tagállami alkotmányos identitást az európai integráció korlátjaként jelölik meg. Így tett többek között a német, az olasz, a lengyel, a cseh és a magyar alkotmánybíróság, illetve a francia Alkotmánytanács is. Az elmúlt években színvonalas tanulmányok jelentek meg az alkotmányos identitás témakörében, szerzõk sokasága igyekezett érveket és ellenérveket felsorakoztatni

az alkotmányos identitás elismerésének szükségességéről vagy szükségtelenségéről. A 21. században, amikor a nemzeti alkotmányjog is „nemzetköziesedik”, az alkotmányos identitás elismerését napjaink legfontosabb kérdései között tartom számon. Melyek azok a területek, amelyek oly mértékben a sajátunk, hogy azok feladása már önazonosságunk elvesztésével járna? Közép- és Kelet-Európában, és így a visegrádi országokban a nemzeti, alkotmányos identitás megjelenítése erősebb, mint egyes nyugat-európai országokban. A mi régióink történelme rendkívül viharos volt. Gyakran álltunk idegen befolyás vagy megszállás alatt, kivételt jelentett, amikor ténylegesen önállóan tudtuk megjeleníteni érdekeinket. Szuverenitás, nemzeti és alkotmányos identitás nem azonos fogalmak, ugyanakkor összekapcsolódnak és szorosan kapcsolódnak az országhoz, egy nemzethez, melyet az univerzalitást hirdető eszméknek is tiszteletben kell tartaniuk.

A népszuverenitás és alkotmányos identitás mellett napjaink vitáinak központjában a demokrácia és a jogállam szerepel. Mindkét fogalom egyszerre hordoz politikai és jogi tartalmat. A nemzeti alkotmányok gyakorta hivatkoznak a demokráciára és a jogállamra. De mit is értünk e fogalmak alatt? Miért is van ennyi vita e kifejezések tartalmáról? A demokrácia és a jogállam egymást feltételező kifejezések, bármelyik hiánya kizárja a másik létezését. A szabad választások, a pluralizmus elve, a hatalommegosztás elve, az alkotmány védelme, a közigazgatás törvényes működésének ellenőrizhetősége, az igazságszolgáltatás és a bíró függetlensége, a média szabadsága, az alapjogok biztosítása a demokrácia és a jogállamiság elválaszthatatlan tartozékai. Valamennyi európai ország alkotmánya tartalmazza ezeket az elveket.

Akkor mégis miért alakul ki vita a demokráciáról és a jogállamról? A vita alapvetően ideológiai jellegű. Az individualista felfogás és a közösségi érdeket, a közérdeket előtérbe helyező iskolák küzdelméről is beszélhetünk ma Európában. Az úgynevezett liberális felfogás szerint a társadalom szabad egyénekből áll, az egyéni érdekek érvényre juttatása a legfontosabb érték. Ebben a filozófiában az állam és a közérdek szerepe másodlagos, kizárólag az individuumra helyeződik a hangsúly. Olyan fogalmaknak, mint nemzet, család, házasság, társadalmi kohézió, nemzeti identitás – az ő meglátásuk szerint – már nincs nagy jelentőségük, a fogalmak felett eljárt az idő, tartalmuk átalakult. Az állam feladata – szerintük – olyan jogszabályok megalkotása, amelyek az egyén önmegvalósítását biztosítják, az alkotmánybíró és a bíró feladata az, hogy az alapjogokat kiterjesztően, a lehető legtágabban értelmezze, az állam jogosítványai ezzel szemben mindig megszorítóan értelmezendők. Az állam a jogokat nem védelmezi, hanem fenyegeti. Világlátásuk szerint az egyénnek mindenre joga van, mindent tudhat,

az egyének előtt nincsenek határok. Az egyén az állam működését bármely módon, bármely pillanatban, korlátozás nélkül ellenőrizheti, szinte mindenbe korlátozás nélkül betekinthet. Az egyénnek öngondoskodási kötelezettsége nincs, szabadon árthat magának, az állam ne mondja meg, hogy mi a jó vagy mi a rossz, az állam ne nevelje az egyéneket. Az e filozófia képviselőit központi feladatuknak tekintő nemzetközi, nem kormányzati szervezetek fontosnak tartják a nevelő funkciót, az emberek gondolkodásának általuk helyesnek vélt irányba történő terelését. Ez ma a média által közvetített politikai korrektség alapja.

A magyar Alaptörvény 2011. évi elfogadása európai méretű vitát váltott ki. Vizsgálta az Európai Bizottság, az Európai Parlament, az Európa Tanács Velencei Bizottsága és még sokan mások. A magyar Alaptörvény szellemiségében nagyban eltér attól, amelyet ezen, úgynevezett liberális eszmerendszer megkövetelne. A kereszténység nemzetmegtartó szerepétől kezdődően a házasság fogalmának a meghatározásáig sok mindent másként lát, mint az uralkodó gondolkodásmód. Az Alaptörvény értékeket fogalmaz meg, a munka alapú társadalomra helyezi a hangsúlyt, amelyben az egyén jogai mellett megjelenik az egyén felelőssége is. Az állam feladata a közérdek érvényre juttatása, az állam védelmezi a közösségeket és az egyéneket. Az Alaptörvényben olyan értékek is szerepelnek, amelyeket korábban az Alkotmánybíróság már elismert. Ám azzal, hogy helyet kaptak az Alaptörvényben, szerepük óhatatlanul felértékelődött – ez pedig már sokszor bátorság kérdése. Ezért kapott számos kritikát az új Alaptörvény: mert szembemegy a neutrális szellemiségű alkotmányokkal.

A magyar Alaptörvény vitái kapcsán számos új kérdés fogalmazható meg. Egy alkotmányozó hatalomnak joga van-e olyan alkotmányt elfogadni, amely nem értéksemleges? A magyar Alaptörvény legalitásához kétség nem férhet. Nemzetközi fórumok ugyanakkor az Alaptörvény számos rendelkezésével kapcsolatosan emeltek tartalmi vagy formai kifogást. Miért beszélünk egységes magyar nemzetről? Miért határoztuk meg a házasság fogalmát? Miért szüntettük meg az *actio popularis* az Alkotmánybíróság hatáskörének szabályozásakor? Miért a parlament választja meg a médiahatóság tagjait? Politikusok és alkotmányjogi szakemberek sokasága mondott véleményt az alkotmányozásról általában vagy az alkotmány egyes részeiről.

Az Európa Tanács Velencei Bizottságának a nevéhez például számos hasznos és értékes vélemény fűződik. Az alkotmányjog jeles tudósaiból álló Európa tanácsi szerv azonban politikai, ideológiai funkciót is betölt, a demokrácia és a jogállam védelmezőjeként fogalmaz meg kritikákat, szólít fel alkotmánymódosításra országokat. A Velencei Bizottság egyre gyakrabban nem csak a normaszöveget

vizsgálja, hanem a politikai kontextusokat is értékeli, és ez alapján fogalmazza meg álláspontját. A politikai kontextus értékelésekor pedig az ideológiai megfontolások óhatatlanul szerepet játszanak. Ennek egykor, a keleti blokk államainak újból a demokrácia útjára térése során, az 1990-es években volt legitimitása. Az ideológiai szempontok figyelembevétele azonban mára kettős mérce alkalmazásához vezet, amelyből vitatható jelentések születhetnek. Ugyanaz a szabály az egyik országban jó és üdvözlendő, illetve elfogadható, a másokban rossz és elítélendő. Egy európai uniós alapító országban – mint régi demokráciában – az alkotmánybírói vagy a médiatestületi tagok kiválasztásának szabályai nem okoznak problémát, egy ugyanolyan szabály egy közép- vagy kelet-európai országban a politikai kontextusok alapján már kifogásolandó, és kimutatható, hogy a jogállamiság sérül. Politikai szempontokat is mérlegelő alkotmányjogi szakértők, ha úgy tetszik: alkotmányjogi mérnökök vindikálnak hatalmat maguknak. E szakértők ideológiai alapon, esetről esetre határozzák meg a demokrácia és a jogállam fogalmát, amelyből a végén – kompilációk révén – európai standardok kerülnek felállításra. A Velencei Bizottság véleményeit ezt követően az Európai Unió intézményei bizonyítékként használják fel az érintett országgal szemben, és végső soron a jogállamisági mechanizmus beindításával való fenyegetésre vagy akár annak alkalmazására is sor kerülhet.

Európa, demokrácia, jogállam. Régi és új dilemmák. A tapasztalatok azt mutatják, hogy nincs Európa, nincs demokrácia és nincs jogállam sem, amennyiben manipulatív, ideologikus, oligarchikus hatalmak a politikai korrektség jegyében, ámde egyenjogúságon alapuló érdemi, nyílt párbeszéd nélkül, megfellebbezhetetlenül mondhatják meg, hogy milyen irányt vegyen Európa, milyen legyen egy demokrácia, és mitől jogállam a jogállam. A részvételi demokrácia szerveinek szerepet kell kapniuk, de a választópolgároktól származó legitimitációnak van döntő jelentősége. Ezért fontos, hogy olyan klasszikus alkotmányjogi fogalmaknak, mint a népszuverenitás, demokrácia és jogállam, állítsuk vissza az eredeti tartalmát. A jogállamnak alapeleme a független igazságszolgáltatás, az alkotmány védelme vagy az alkotmányos garanciák biztosítása, de az állami szervek közötti alkotmányos dialógus is. A demokrácia és a jogállam összetartozó fogalmak, amelyek feltételezik, hogy az állam és a nép között szoros kapcsolat van, az állam védelmezi és szolgálja a népet. Megfontolandók Jean-Marc Sauvének, a francia Államtanács alelnökének szavai: *„Franciaországban az állam az a talapzat, amelyen a nemzet kialakult, az állam a nemzet kerete.”* Ez a mondat nemcsak Franciaországra nézve igaz, hanem mások is magukénak vallhatják.

Napjaink alkotmányjogi fejlődése azt mutatja, hogy a régi, klasszikus tartalommal bíró alkotmányjogi fogalmak és a napi valóság között egyfajta szakadék jött létre. Azonban nem anakronisztikus, félresöpörhető elképzelések és az új és igaz eszmék csatájáról van szó. Mindössze arról, hogy a demokratikus jogállam fogalma ideológiai jelleget kapott, amelynek tartalmát az úgynevezett részvételi demokrácia orgánumai, sőt, oligarchikus hatalmak kívánják meghatározni, befolyást gyakorolván a politikára, a közigazgatásra és a bíróságokra. Napjaink legfőbb kérdése az, hogy a politika és az állami szervek milyen erővel rendelkeznek, hogy politikai cselekvési szabadságukat és a klasszikus alkotmányjogi fogalmak tartalmát megőrizték mind európai, mind nemzeti szinten.

A POSZTMODERN FOGYASZTÓI TÁRSADALOM ÉS ELLENKULTÚRÁI

2. rész

Körmendy Lajos

A közös nevező

Állítást és tagadást nem lehet közös nevezőre hozni, pontosan az ellentétek miatt, az integrálás csak akkor lehetséges, ha az egyik fél feladja az értékeit és elveit. A kutatók véleménye megoszlik abban a kérdésben, hogy melyik volt az erősebb fél és melyik volt a vesztes. Egyesek szerint '68 szelleme volt a meghatározó, és beépült a mai társadalmunkba, mások szerint a fogyasztói társadalom lényegében pacifikálta, kiüresítette, konzumálta és magába olvasztotta az ellenkultúrákat.¹ Véleményem szerint mindkét álláspontban van igazság, sőt a két folyamat párhuzamosan ment végbe, azért, mert az alapvető dolgokban közös volt a nevező, viszont ebből következően az ellenkultúra nem is volt annyira „ellen”.

Ha sorra vesszük a lázadó fiatalok fő követeléseit és attitűdjeit (több szabadság, egyenlőség, demokrácia, önrendelkezés, önkifejezés, őszinteség, nyíltság, kritikai szellem, tekintély- és elitellenesség, jogvédelem), láthatjuk, hogy ezek alapján véve nem mondtak ellent a polgári társadalom értékeinek és a modernitás követelményeinek. Az előzőekben több példán láthattuk, hogy a művészek hogyan feszegették ezeket a kategóriáknak a határait jóval korábban, vagy hogy a szexuális szabadság és a hagyományos kulturális értékek rombolása hogyan terjedt már a századelőn. De általában is elmondhatjuk, hogy a fenti, többnyire individualista alapokon nyugvó liberális értékek és attitűdök az elmúlt háromszáz évben kisebb-nagyobb visszaesésekkel, de egyre inkább érvényesültek a nyugati féltekén. Ezt a folyamatot gyorsították fel lökésszerűen az ellenkultúrák, és tették még szabadabbá, egyenlőbbé, önkifejezőbbé, nyíltabbá, kritikusabbá a társadalmat, de néha csak látszólag, úgy, hogy sikeres manipulációval a fogalmakat kiüresítették. Természetesen ez csak általánosságban igaz, ha a gyakorlati megvalósulást nézzük, akkor már sokkal árnyaltabb a kép.

Ronald Inglehart amerikai szociológus és társai nemzetközi felmérések alapján évtizedekig kutatták a posztmodern értékeket (ők a posztmaterialista jelzőt használják), melyek között előkelő helyen sze-

WE LOVE YOUR HAIR

WE LOVE YOUR HAIR

Coca-Cola

repelnek a '60-as évek népszerű jelszavai, az önkifejezés és az önmegevalósítás.² A két fogalom már önmagában is jelzi, hogy itt az *én* előtérbe állításáról van szó, ami könnyen önimádatba fordul, ahogy azt Lasch könyvében olvashatjuk.³ Természetesen a gyökerek itt is messzire nyúlnak vissza. Az önkifejezés, mint kiemelt érték már a 19. században hangsúlyt kapott a művészeti világban, ennek megfogalmazója és eminens képviselője Walt Whitman volt.⁴ Inglehart kutatásai szerint a posztmodern értékek előtérbe kerülése nem jelenti azt, hogy a materialista értékek eltűntek volna, sőt a fogyasztói társadalom még szofisztikáltabb hedonizmust, konzumerizmust és materializmust fejlesztett ki, de ezek már az individuális önkifejezés kategóriájába tartoznak.⁵

Az *elitellenesség* erősen megkopott, bár nem tűnt el, mert mindig vannak olyan csoportok (pl. az utóbbi években a sokszínű antiglobalizációs mozgalmak), melyek ilyen ideológiát tűznek a zászlajukra. Az általános elitellenesség – ami nem tévesztendő össze a megcsontosodott elitet támadó demokratikus követelésekkel –, a gyakorlati egyenlőség eszméjének több évszázados illúziója és megvalósítása vagy egy új elit fölemelkedését és durva elnyomást eredményez, vagy anarchiát. A nyugati politikai és a gazdasági elit gond nélkül átvészelte az ellene irányuló támadásokat, és virulensebb, mint valaha, ezt bizonyítja a politikai osztály szilárd pozíciója, amit a sok országban évtizedek óta fennálló politikai váltógazdaság ténye jól mutat, de ezt láttatja az említett yuppie-jelenség is, vagy a növekvő társadalmi egyenlőtlenség, illetve a pénzügyi szektor „elszabadulása” a '80-as évektől kezdődően. A kulturális elit azonban nem viselte el veszteség nélkül a támadásokat.

A '60-as évek lázadásainak fontos oka volt a nyugati tömegoktatással kapcsolatos elégedetlenség, és a fiatalok (diákok) nagyobb beleszólási (ellenőrzési) jogot követeltek az egyetem életébe, harcot indítottak a „kulturális elitizmus” ellen („releváns” tantárgyakat követeltek, így lett tantárgy pl. a boszorkányság elmélete), az alaplétszám szerinti fehér kulturális imperializmus álcázása volt (radikális fekete polgárjogi aktivisták helyette a fekete történelem, a fekete irodalom stb. oktatását követelték az afroamerikaiak számára) – mindez a tömegoktatás színvonalának további zuhanását eredményezte.⁶ Nem mindenhol érvényesül ez a lefelé tartó minőségi spirál: az elitegyetemek (Harvard, Oxford stb.) tudás szerint erősen szűrik a diákokat, és magasan tartják a követelményszintet, így a presztízst és a színvonalat sikerült megőrizniük, a tömegegyetemek által kibocsájtott diplomák viszont nem sokat érnek.

Korniss Péter: *Férfi plakátokkal*, 1997 (Gerendai-gyűjtemény)

Az elitellenesség általában keveredik a tekintély tagadásával, annak ellenére, hogy a kultúra területén a két fogalom nem mindig kapcsolódik össze. A politikában vagy a gazdaságban az elithez tartozás szinte mindig hatalommal jár, nem így a kultúrában, ahol egy kiemelkedő tudású, érdemi pozíció nélküli tudós is lehet tekintélye. A tanároknak nemcsak a hatalmuk és befolyásuk, hanem a tekintélyük is jelentősen csökkent a '60-as évtizeddel kezdődően.

A *kritikai szellem* a modernitás egyik alapkövetelménye már évszázadok óta, a fejlődés, a megújulás egyik záloga (a tudományban is), és az individualista gondolkodás egyik jellemző vonása. (Ezzel ellentétes a kollektivistá gondolkodás.) A kritizáló óhatatlanul összeütközésbe kerül a tekintéllyel, mert a fennálló rendet kérdőjelezi meg, azt, amit a tekintéllyel bíró személyek/intézmények hoztak létre, tartanak fenn és reprezentálnak. Kritikai attitűd nélkül Kopernikusz sohasem vonta volna kétségbe Ptolemaiosz geocentrikus világképét. A kritikai szellem azonban könnyen átcsúszhat egy torz egyenlőségfelfogásból eredő *tekintélytagadásba*, amikor a tekintélyt nem a teljesítmény alapján, hanem önös érdektől vezérelve kérdőjelezi meg. Ekkor destruktívvá, haladásellenessé válik, erodálja a meritokráciát, és általában is káros társadalmi jelenségnek tekinthető. Véleményem szerint az oktatás – fentebb is részletezett – hanyatttatása és színvonalának hanyatlása már egyértelműen ebbe az irányba mutat.

Az ellenkultúrák erősen vonzódtak a nyers, érzéki örömhöz. A Dean–Presley-nemzedék még csak az alkohol- és a sebességmámoráról volt híres, a '60-as éveket már a szexualitás mint önálló érték felmagasztalása és a droghasználat gyors terjedése jellemezte, ez utóbbi ekkor vált általános és azóta is kiírthatatlan társadalmi problémává. A hip-hop-nemzedékben pedig mindezek az önpusztításig parttalaná váltak. A fogyasztói társadalom, a posztmodern kultúra *hedonizmus*a egyáltalán nem áll távol ettől a szemlélettől – a szexualitással kapcsolatban utaltam már erre –, és az sem véletlen, hogy baloldali-liberális körök kitartóan követelik a könnyű drogok (pl. marihuána) legalizálását (egyre nagyobb sikerrel). A fogyasztói hedonizmus egyrészt következik a rendszer logikájából – a fogyasztás fő célja az egyéni örömszerzés –, másrészt a posztmodern, közösségeken kívüli ember magányából és félelméből: nem leli örömét másokban, mások szolgálatában, egyedül érzi magát, emellett nem hisz a transzcendenciában, de fél a haláltól – Egyszer élünk! –, ezért a nyers, a pillanatnak szóló érzéki örömeiben keres vigasztalást vagy kielégülést.

A posztmodern fogyasztói társadalom fontos szereplője az unatkozó fogyasztó, a nyugati féltekén az ezredfordulón már tízmilliók tartoztak ebbe a kategóriába. A jelenség nem teljesen új a történelemben,

legfeljebb ilyen mértékű elterjedtségét még nem láthattuk. Az unatkozó, valós cél nélküli arisztokrata vagy gazdag ember jól ismert figurája a történeti forrásoknak, művészeteknek: ő testesítette meg azt az embertípust, akinek a létigényei már régóta kielégítették, ezért új életcélokat keres, de mivel híján van az erkölcsnek, így lényegében csak két cél marad neki: az érzéki élvezetek (hedonizmus) és a presztízs (hatalom). Jelen korunkban az unatkozó tömegember igénye találkozik a fogyasztás állandó fokozására épülő társadalom logikájával, amely egyre primitívebb érzéki örömök felé löki a fogyasztót: ezért aggasztó egészségügyi és társadalmi probléma az elhízás, a pornográfia, a pedofília, a kábítószer-fogyasztás, az alkoholizmus, ezért kínál a szórakoztatóipar egyre harsányabb és agresszívebb vagy érzelgősebb szórakozást. Az állandó szórakozás mára már sok-sok millió ember életcéljává vált.

A '60-as évek egyik fontos követelése, a különböző *kisebbségi csoportok* (színesbőrűek, bevándorlók, homoszexuálisok, szegények, hajléktalanok stb.) jogainak felkarolása, sőt csoportjogként definiálása egyrészt az egyenlőségelvre, másrészt a szolidaritásra való hivatkozással történt. A valóban létező hátrányos helyzet és diszkrimináció erős büntudatot generált a nyugati társadalmakban. A kisebbségi csoportok reprezentánsai harcosszövetségeket találtak a gomba módra szaporodó jogvédő szervezetekben, melyek egyre több ilyen megvédendő csoportot vontak be a körbe, pl. gyerekeket és nőket (ez utóbbiak számszerűen nem is tekinthetők kisebbségnek), sőt a lefogott bűnözőket is. Ennek a jelenségnek is hosszú előtörténete volt – gondoljunk csak az amerikai abolicionistákra vagy az angol szüfrazsettekre –, a folyamat azonban nem állt meg a jogi egyenlőség biztosításánál. A jogvédők szerint a diszkrimináció vagy a hátrányos helyzet a törvények ellenére továbbra is fennáll, és emiatt előjogokat kell e csoportok tagjainak biztosítani. A csoportjogok ilyen kiterjesztése tulajdonképpen a privilégiumok visszacsempészését jelentette abba a demokratikus társadalomba, amely éppen azok kiküszöbölését tekintette a legnagyobb történelmi vívmányának, és teljesen ellentmond a jogi egyenlőség, valamint a meritokrácia elvének. Mindenesetre az ezredfordulón így intézményesült a politikailag korrekt magatartás, a pozitív diszkrimináció és a multikulturalizmus ideológiája, és váltak a posztmodern nyugati társadalmak fontos jellemzőivé, annak ellenére, hogy ezek nem individualista, hanem kollektivisták elveken alapulnak.⁷

A '60-as évek lázadó fiataljainak *technikaellenessége* (lényegében fogyasztóitársadalom-ellenessége) erősen visszaszorult a természetvédők csoportjainak bástyái mögé, tehát itt nem beszélhetünk közös nevezőről. Ez valóban kibékíthetetlen ellentét volt az uralkodó és az ellenkultúra között, és valamelyik félnek engednie kellett: a lázadó

fiatalok többsége idősödven megbékélt a technológiákkal átítatott társadalommal. Eltűnt a *verseny- és sikerellenesség* is, ami viszont logikus fejlemény volt, mert a verseny és a sikerre törekvés a modernitással „megfertőződött” individualizált társadalmakban alapállapot.⁸ A tradicionális társadalmakban nem vagy alig kellett versenyezni, mert mindenkinek előre kijelölt szerepe és sorsa volt attól függően, hogy hova született, hova tartozott (család, vallás, státusz, lakóhely, öröklött foglalkozás stb.). A modern, individualista társadalmakban ez a közösségi háttér meggyengült vagy eltűnt a 20. század második felére, így az egyén teljesen magára maradt, és mindenkivel versenyeznie kell: az iskolában, a munkahelyen, a társadalmi felemelkedésért, a több jövedelemért, hogy a kívánt javakat meg tudja venni, a szerelméért stb. A Valóítsd meg önmagadat! jelszó tulajdonképpen egy magányos küzdelemre való felhívás. Az önmegvalósítás nemcsak a fiatal lázadók jelszava volt, hanem kiemelt érték a posztmodern fogyasztói társadalomban is, ahol az lényegében a siker és az érvényesülés szinonimájává vált, azok pedig feltételezik a versenyt.

Nemcsak a kutatói, hanem a hétköznapi tapasztalat is azt mutatja, hogy a posztmodern fogyasztói társadalomnak óriási a manipulatív ereje – a tömegember könnyen manipulálható –, és ennek hatása alól a lázadók sem tudták kivonni magukat. De miért voltak ennyire befolyásolhatók a szabadságukra, az önállóságukra és az egyéniségükre oly büszke lázadók? Hogy ezt lássuk, először magát a (poszt)modern embert kell megértenünk, amely típusba – minden látszat ellenére – a lázadók is tartoztak.

A közösség nélküli ember

A szabadságot különböző feltételek határozzák meg. Van egy külső feltételrendszer: kényszerek (szabályok, veszélyek, mások érvényesített érdekei) és adottságok (rendelkezésre álló javak) határozzák meg a választási, döntési és cselekvési keretet. Ez a külső szabadság. Minél korlátozóbbak ezek a külső erők, annál szűkebb az egyén választási és cselekvési lehetősége. De van egy belső feltételrendszer is: az egyén tudásától, képességeitől, valamint akaratától függ, hogy a külső szabadság nyújtotta keretet mennyire használja ki, ezt nevezem *autonómiának*.⁹ Amit az egyén tudás híján nem ismer (fel), azt nem választhatja, amit nem képes megtenni, azt hiába választja, ha pedig nem akar valamit, akkor nem cselekszik. A tudás információk birtoklását jelenti, a hozzá kapcsolódó szellemi képesség a megfelelő összefüggések felismerését. Az utóbbihoz nélkülözhetetlen a kritikai attitűd,

azaz az információk és összefüggések közötti megfelelő szelekció képessége. A nagyobb tudás, képesség és akarat nagyobb autonómiát eredményez. Fontos, az autonómiát szűkítő tényező lehet az erkölcs és az érzelem. Az egyén a magáévá tett erkölcsi szabályokkal csökkenti a belső szabadságát (megtehetné, de mégsem teszi), az érzelmvezérelt embernek pedig jellemzően szűk az autonómiája.

Az egyén az akaratával háromféleképpen tágíthatja a belső szabadságát:

- 1) egyre több tudást szerez magának,
- 2) fejleszti a képességeit,
- 3) kétségbe vonja a külső szabadságának a kereteit.

Ez utóbbi tipikus esete annak a helyzetnek, amikor a belső szabadság terjeszkedése beleütközik a külső szabadság korlátaiba, és ha ez tömegesen fordul elő egy társadalomban, akkor ezek a korlátok megváltozhatnak. Ez történt a '60-as években és azt követően a nyugati társadalmakban. De ezzel ellentétes jelenség is ismert: gyávasága miatt, menekülésével a felelősségtől – egy negatív akarat megnyilvánulása – az egyén lemond a belső szabadságáról, aminek gyakorlása nélkül viszont nem tud mit kezdeni a külső szabadsággal, még ha az nagy is, és így széles felületet nyit a manipulációra.¹⁰ Szoros összefüggés áll fenn az autonómia és a manipuláció között: egy autonóm embert nem lehet manipulálni.

A *manipuláció* azt jelenti, hogy hamis látszatot keltenek, elhitetnek valamit, ami nem igaz, vagy nem úgy igaz. A hamis információk vagy összefüggések terjesztése mellett a legjobb manipulálási eszköz a másik fél ösztöneire, vágyaira és érzelmeire való apellálás. A posztmodern fogyasztói társadalmunkban ennek nagy mesterei a politikusok, a közéleti emberek, a reklámszakemberek és a média hatalmasai.

Elméletileg a posztmodern ember jól fel van vértézve a manipuláció ellen: rengeteg információ áll a rendelkezésére, és tanult – sokkal tanultabb, mint a korábbi évszázadok emberei –, tehát elvileg a szelekciós képessége is jó. A valóság azonban mást mutat. A rohamosan növekvő információbőség kontraproduktív: képtelenség vele lépést tartani, ami elbizonytalanítja az egyént, aki egyre kevésbé tudja megállapítani, hogy mi igaz és mi nem, melyik termék vagy szolgáltatás jobb, milyen célra alkalmas, ez aztán függőséget eredményez, ki van szolgáltatva a valódi és az álszakértőknek, akik reklámokkal vagy rábeszéléssel győzik meg, gyakran az érzéseire, a tudatalattijára hatva. A posztmodern világ a fejlődése során egyre bonyolultabbá válik – illetve egyre nagyobb a komplexitása –, ami megint csak elbizonytalanítja az egyént, mert nem tudja azt áttekinteni. A korábbi korszakokban, amikor a közösségi értékek és normák általánosan elfogadottak

voltak, a vallás és a paraszti vagy a polgári szokások sok mindenben egyértelmű eligazítást adtak az egyén társadalmi pozíciójától függően. (Más kérdés, hogy ez a pozíció jó volt-e vagy rossz.) Az individualizmus uralta posztmodern fogyasztói társadalomban viszont ezek az igazodási pontok hiányoznak, ezért két alapérték dominál: a bizonytalanság és a magány.¹¹ Ezek kifejtése külön könyvet érdemelne, itt csak néhány alapvető összefüggésre utalok.

A posztmodern ember bizonytalanságának és magányának legfontosabb oka az, hogy egyrészt a fejlődés miatt (urbanizáció, mobilitás, állandó verseny, gyors változások stb.), másrészt az emancipációtól elválaszthatatlan individualizáció miatt a közösségei meggyengültek vagy felbomlottak.¹² A túlnőtt egóval bíró mai ember vallástalan – vagy ugyanez másképp fogalmazva: a „maga módján vallásos” –, közömbös a nemzet iránt, a munkahelyét az érdekeinek megfelelően váltogatja, az elkötelezettséget jelentő hivatást nem ismeri, a családi kapcsolatai meglazultak, lehet, hogy maga nem is alapít családot. A közösségi értékek közvetítésére alkalmas, még létező intézmények – mint pl. az iskola – tekintélye vészesen meggyengült. A közösségekkel együtt azok szabályozó ereje, az erkölcsé, az értékei, a normái és a szokásai (rítusai) is eltűntek. Ezzel egy nagy űr keletkezett, amit a szekuláris posztmodern gondoskodó állam képtelen betölteni, hiába próbálja azt részben jogszabályokkal pótolni. Egy példa: a tradicionális arab társadalmakban elképzelhetetlen, hogy az idős, beteg szülőket a gyerekek magukra hagyják, az erkölcs és a szokás ezt nem engedi meg; Magyarországon törvény kötelezi szülőtartásra a gyerekeket kritikus helyzetekben – ámde hatástalanul (talán formálisan néhol működik), mert a jogszabály erkölcsi parancs nélkül nem válik belső késztetéssé.

A posztmodern világra jellemző ingerek és információk özöne az erkölcsre és értékekre is igaz. Az oly sokat dicsőített civil közösségek – melyek egyébként nagyon instabilak – rendkívül sokszínűek: a hagyományőrzőknek álcázott újnáci csoportoktól kezdve a természetvédőkön keresztül a karitatív jótékony szervezetekig bezárólag mindenféle megtalálható közöttük. A posztmodern egyén magára maradt, egyedül kell választania az erkölcsök és értékek kavalkádjából. Mivel közösség híján nem rendelkezik olyan szilárd erkölccsel és értékekkel, melyek megvédenék őt, teljesen kiszolgáltatott a rá zúduló hatásoknak. A legerősebb befolyásoló tényező a média, amely érdekek, leginkább a profit logikája szerint működik, és a leggyengébb pontján hat az egyénre: az ösztönén és az érzelmein keresztül. Az individualista egyént annak saját fegyverével, az egójával győzi le. A fogyasztói társadalomban minden az individuumból szól, a reklámok őt szólítják meg és ösztönzik fogyasztásra, az ideológusok és mintaközvetítők (pl.

a hollywoodi filmek) neki hízelegnek. Az önmagáért való fogyasztás közösségi szinten értelmetlen, egyéni szinten viszont működik (egy ideig), ha az egyén élvezeti és presztízsigényére épít.

A fogyasztói társadalom manipulációs sikerének fontos oka, hogy az emancipált egyén magányos, és hogy elkerülje a kívülállóságot, igazodni szeretne, ezért keres egy olyan platformot, amivel kapcsolódhat a társadalomhoz, ez pedig a fogyasztás. Ezért utánozza a médiában megjelenő sztárokat és életmódmintákat, ezért hiszi el a fogyasztásra buzdító reklámokat, így az az illúziója, hogy a „fogyasztói klubhoz”, egy kvázi közösséghez tartozik. Azért is felel meg neki ez az állapot, mert nem követel tőle felelősséget és áldozathozatalt, és megvan a szabadság illúziója is, hogy bármikor kiléphet a csoportból. (Nem úgy, mint pl. egy családból.)

A 21. század elején előállt az a groteszk helyzet, hogy amire a lázadó fiatalok annyira büszkéek voltak, és ami a modernitással összekapcsolódó individualizmus egyik alappillére, az egyéni autonómia, szétporladt a túlsúlyos ego következtében. Ez is mutatja, hogy autonómia csak megfelelő közösségi keretben létezik, és ha ez a keret sérül vagy szétesik, akkor az egyéni autonómia légüres térbe kerül.

A fentiek fényében, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az '50–80-as évek lázadásai – a hippiket kivéve – alapjában véve individualista alapokon álltak, a követelések többsége (nagyobb szabadság, egyenlőség, emancipáció, önmegvalósítás, a szabályok lebontása vagy lazítása, tekintélyrombolás stb.) az egyént szolgálta a közösség kárára, ez pedig nem volt ellentétes a szintén individualista alapokon álló, ebben az irányban fejlődő posztmodern kultúrával. Sőt, bátran kijelenthetjük, hogy ezek az ellenkultúrák nélkülözhetetlenek voltak ahhoz, hogy a modern nyugati társadalmak szélsőségesen individualistává, azaz posztmodernné váljanak.¹³ Nem rendszerhibáról volt szó, hanem magáról a rendszerről.

A '60-as évek társadalmát a fiatalok elsősorban az önzése és képmutatása miatt támadták, de 20 évvel később az a társadalom, amibe ők már integrálódtak, még önzőbb volt és nem kevésbé (bár másképpen) volt képmutató. Jelen cikk első részében írtam, hogy az '50-60-as évek ellenkultúrái lázadások voltak a szülők generációinak értékei (munka, pénz, vallás) és közösségei (család, egyház, iskola) ellen. Nos, több mint fél évszázaddal később a munkának nincs már etikája,¹⁴ a pénz fontosabb, mint valaha, a családok szétestek vagy már nem is jönnek létre, a templomok rég kiürültek,¹⁵ az iskola elvesztette a maradék tekintélyét is. Joggal mondta Pierre Mendès-France, a kor egyik emblematis

francia politikusa '68 egyik aktivistájának: a politikai csatát a fiatalok elvesztették, de a kulturális háborút megnyerték.¹⁶ Ezzel együtt azonban jelentősen felgyorsították a társadalom dezintegrálódását is.

Hogy mennyire a szélsőséges individualizmus mozgatta az ifjúsági lázadásokat, azt jól mutatja, hogy a hippiket kivéve még csak kísérletet sem tettek, hogy egy másfajta, jobb értékrend alapján tartós és működő közösségeket építsenek fel. A hippik kommunái viszont életképtelenek voltak, és megalakulásuk után pár évvel feloszlottak. Az ellenkultúrák csak akkor jelentettek volna alternatívát, ha kialakították volna a stabil, erkölcs- és értékhordozó közösségeiket, ennek hiányában azonban csak a látszólagos tagadásig jutottak el, és könnyen feloldódtak az uralkodó kultúrában.

Az ezredfordulón a posztmodern nyugati/európai fogyasztói társadalom látszólag ereje teljében volt, az ellenfeleit pacifikálta és integrálta. Ekkor azonban egy új, minden eddiginél veszélyesebb, és immár valódi ellenkultúra tűnt fel: az iszlám.

A valódi ellenkultúra

Természetesen az iszlám nem Nyugaton/Európában született és nem a közelmúltban, a nagyfokú bevándorlás miatt azonban az európai muszlim népesség már számottevő belső tényezővé vált. Már több muszlim generáció született Európa földjén, és a viszonyuk az új hazájukhoz meglehetősen ambivalens, ezt mutatják az integrációs nehézségek, a terjedő párhuzamos társadalmak. Itt nincs hely az okok és következmények részletes kifejtésére, ezt megtettem egy másik tanulmányban,¹⁷ annyit azonban feltétlenül meg kell említeni, hogy a jelenség szorosan kapcsolódik a modernizációhoz. A sikeresen modernizálódó Nyugat/Európa gazdagsága és szabadsága mágnesként vonzza a muszlim országok szegénységtől, kilátástalanságtól vagy erőszaktól sújtott millióit, akiknek kétségbeejtő helyzete jórészt az ottani modernizációs kudarcnak a következménye. Az elmúlt fél évszázadban azonban Európában fokozatosan erősödött a muszlim disszimuláció, szegregáció és szembenállás, ennek legszembetűnőbb jelensége a mára már első számú biztonsági problémává vált muszlim terrorizmus.

De miért ilyen sikeres ez a valódi ellenkultúra? Ennek véleményem szerint két fő oka van. Az egyik egy paradoxon, és szintén kapcsolódik a modernizációhoz: a Nyugaton/Európában élő muszlimok az új hazájukban sem sikeresek – ellentétben a távol-keleti bevándorlókkal –, az állandó kudarc viszont ellenállást, szembenállást és elzárkózást szül, és arra ösztönzi őket, hogy a gyökerekhez forduljanak, ahhoz a kultú-

rához, amely méltóságot ad nekik. Ezt az anakronisztikus folyamatot a Nyugat-szerte sokáig széles körben gyakorolt multikulturális politika csak erősítette, még azokat az iszlamista közösségeket is támogatta, melyek nyíltan ellenségesek voltak az uralkodó szekuláris értékekkel és a fennálló renddel. A nap mint nap újratermelődő kudarc – valamint a többségi társadalom növekvő elutasítása, nem utolsósorban az állandó terrorfenyegetettség miatt – egyre több muszlim fiatalt hajt az immár teljesen totalitárius jelleget öltött iszlamista mozgalomba.¹⁸

A sikerének másik fontos oka az, hogy az iszlám nemcsak homogén és komplett világnézettel és értékrendszerrel bír, hanem egy szilárd közösségstruktúrával (muszlim család, vallási, kulturális szervezetek, gazdasági intézmények, karitatív szervezetek stb.), sőt saját jogrendszerrel (sarí'a) is rendelkezik. Az eszme- és értékrendszere nemcsak vallási alapokon áll, hanem erősen kollektivista is, és kibékíthetetlenül szembehelyezkedik az uralkodó nyugati/európai szekuláris individualista eszmékkel, erkölccsel és értékekkel. Az iszlámból kisarjadt iszlamizmus éppen ezért alapjaiban kérdőjelezi meg a nyugati/európai társadalmi és politikai berendezkedést.

Hogy a Nyugat/Európa ezt a kérdést hogyan fogja megoldani, ha egyáltalán meg tudja, az a jövő titka, az azonban bizonyos, hogy az iszlámot nem tudja úgy pacifikálni és integrálni, mint ahogyan tette ezt a saját ellenkultúráival.

JEGYZETEK

¹ Az előbbi álláspontot képviseli pl. Heller Ágnes, az utóbbit Barcsi Tamás.

² Ld. Inglehart & Wayne: *Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values In American Sociological Review* (February 2000) vagy Inglehart & Welzel: *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. 2005, New York

³ Lasch, Christopher: *Az önimádat társadalma*. Európa Kiadó, 1984

⁴ Bellah, Robert – Madsen, Richard – Sullivan, William M. – Swidler, Ann: *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. University of California Press, 1996, Berkeley. 33–34.

⁵ Inglehart & Welzel, 105.

⁶ A '70-es évek egyetemi kríziseit saját tapasztalatai alapján szemléletesen írja le Lasch, 172–186. Hasonlóan lesújtó véleménnyel van a multikulturalista, polkorrekt tömegoktatásról Barzunnak vagy Etzioninak – szintén aktív egyetemi oktatók –, akik mintegy két évtizeddel későbbi állapotot írnak le. Ld.: Barzun, Jacques: *Hajnalról alkonyig*. Európa Kiadó, 2006, különösen az 1071. és 1095–1096., illetve Etzioni, Amitai: *The spirit of community: The Reinvention of American Society*. Simon and Schuster, 1997, New York, London. 149–153. és 194.

⁷ Ezekről a kérdésekről részletesebben írtam egy másik tanulmányomban: Körmeny Lajos: *Váratlan találkozás: Európa és az iszlám* In *Valóság* 2016/11, 12–13.

⁸ Tévedés azt hinni, hogy a verseny és a sikeréhség teljesen idegen volt a '68-as generációtól. (A hippik kivételt jelentettek.) A mozgalom ikonikus és legnagyobb hatású képviselői és érzéseik hangadói, a rock-, beat-, soulzenészek és híveik kemény versenyt folytattak egymással, a sikervágyuk korántsem csak a menedzserek és lemezkiadók manipulációjának volt az eredménye. (Bár a hatásuk tagadhatatlan.)

⁹ Az autonómia fogalmát sokan a függetlenség szinonimájaként használják, egyes szociálpszichológusok pedig ez alatt másoktól való elkülönülést (*separatedness*) értenek, mert ahhoz, hogy az egyén önálló legyen, először el kell különítenie magát másoktól. Ld.: Kagitcibasi, Cigdem: *Autonomy and relatedness in cultural context: Implications for self and family* In *Journal of Cross-Cultural Psychology*, vol. 36, No. 4 (2005) 404–406.

¹⁰ Politikai kontextusban ezt elemezte Erich Fromm: *Menekülés a szabadság elől*. Akadémiai Kiadó, 1993.

¹¹ Természetesen itt sem minden fehér vagy fekete: az anyagi bőségnek köszönhetően a létbizonytalanság sokkal kisebb manapság, mint volt pl. száz évvel ezelőtt.

¹² A közösségekről részletesebben írtam a fentebb idézett tanulmányomban: Körmeny, 14–15.

¹³ A fentiekből talán kiviláglik, hogy magát az elnevezést – ellenkultúra – alapjában véve rossznak tartom, mert a szándékai ellenére nem volt antitézise az uralkodó individualista nyugati/európai kultúrának, sokkal inkább annak szerves része volt. Hasonlóképpen pontatlannak tartom a posztmodern jelzőt, ami azt sugallja, hogy a modern kultúrának egy jól elkülöníthető új fázisáról van szó, míg a valóságban egy szerves folytatásról beszélhetünk. Sokkal pontosabb Anthony Giddens meghatározása, aki a posztmodern helyett a radikális modernitás kifejezést pártolja. (Giddens, Anthony: *Les conséquences de la modernité*. L'Harmattan, 1994)

¹⁴ Bauman, Zygmunt: *A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig* In *Replika: társadalomtudományi folyóirat*, 2005, 51–52. 229–230.

¹⁵ Ez elsősorban Európára jellemző, az Egyesült Államokra kevésbé, ott viszont virágzik a „fogyasztói vallás piac”, amit jól mutat az az adat, hogy a fehér amerikaiak több mint kétharmada életében legalább egyszer vallást vált. Ferguson, Niall: *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Scolar Könyvkiadó, 2011, 333.

¹⁶ Sévillia, Jean: *Az értelmiség terrorizmusa 1945-től napjainkig*. Kairosz Kiadó, 2005, 105.

¹⁷ Körmeny

¹⁸ Hannah Arendt az '50-es években írta az immár klasszikussá vált elemző művét a totalitarizmusról elsősorban a náci Németország és a sztálini Szovjetunió példája alapján. Az általa feltárt totalitárius szimptómák szinte tökéletesen illenek az iszlamizmusra. Ld.: Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Kiadó, 1992, különösen 274–298. és 388–395.

RENDKÍVÜLI ÉS MINDENNAPI KREATIVITÁS

2. rész

Flick László

A KIEMELKEDŐ KREATIVITÁS: A GÉNIUSZ ÉS A KARIZMATIKUS SZEMÉLY

Az idővel igazolt géniusz

A géniusz fogalmát eszmetörténeti szempontból a ritka természetfeletti jelenség vagy felsőbbrendű szellemi hatalmat birtokló, isteni ihletettségű személyek¹, egyéni spirituális karakterek, és különleges tehetségek megnevezésére használták. A jelentéshez tartozik mint fő sajátosság az *eredetiség*, szemben az imitációval; illetve a *veleszületett, váratlan és spontán ügyesség*, szemben a tanult ismeretekkel. A reneszánsz korától a tizennyolcadik századig² többféle meghatározás született, amelyek rendkívüli alkotóképességgel álltak összefüggésben: olyanok, mint „isteni lelkesültség”, „az igazság felderítésének képessége”, „a találékonyság természetfeletti hatalma”. Kezdetben az irracionális tulajdonságok nem kerültek górcső alá, csak a platóni ihletett költő tételének (újra) felfedezése után kezdték el azokat újra felfedezni. Az eredetiséggel, illetve a természetfeletti sugalmazással párhuzamba állították Isten alkotómunkáját. A reneszánsz idején, főként Itáliában használt latin *genio*, illetve az *ingenio* fogalmak közötti árnyalatnyi különbség jelzi a kiemelkedő egyén általi újítás lehetséges irányait: előbbi szokatlan teljesítményt vagy eredményt, utóbbi pedig hasonlóságok és analógiák felfedezésére szolgáló intelligenciát jelez. A 18. századra már megjelent a géniusz irracionálissal szakító, racionális magyarázata, Helvétius már meglévő ismeretek kombinációjaként, s nem pedig teremtésként fogalmazta meg annak jelentését.³

A 19. században a problémamegoldó – megoldást alkotó – képességnek már a biológiai eredetét, genetikai meghatározottságát vizsgálták. Francis Galton 1874-ben írt híres, az *English men of science: their nature and nurture* című írásában vizsgálta, és emelte ki a géniuszt a természetfeletti kategóriából azzal, hogy a kiemelkedő személyt az örökletes természetes tulajdonságokhoz kötötte. Az 1869-es *Hereditary*

Genius. An inquiry into its laws and consequences című írásában a biológiai vonásokat kutatta, illetve, mint azt az alcímben jelzi, annak törvényeit és következményeit: „[...] egy ember természetes képességei öröklődésből származnak, pontosan ugyanazon korlátok között, mint az egész szerves világ formái és fizikai jellemzői” – majd Galton, aki egyébként Charles Darwin unokatestvére, az angliai kiemelkedő személyeken és azok rokonságán keresztül szemléltette a bizonyítása alapjául szolgáló kiválóságot, illetve a kiválósággal járó hatásokat: „[...] *Érvelésem általános célja, hogy rámutassak, hogy a nagy reputáció megfelelő próbája a nagy tehetségnek...*”⁴ Olyan személyeket keresett, akik csak kevesek, csak eminens személy számára elérhető feladatkört tölthetnek be – aki egyike például annak a kétszázötvennek, akik betölthetnek egy egymillió emberre jutó pozíciót, vagy ő az egyetlen, aki négyezer ember közül került státuszba.⁵ Vizsgálódásának célja az eminens tulajdonság öröklődésének vizsgálata volt, amely során megkülönböztette a tanulható technikai képességeket írása tárgyától, az öröklött és természetes képességektől.⁶ A készségek ugyanis csiszolhatók és fejleszthetők – ezzel a képzés, oktatás és nevelés értelmét nem üresítette ki Galton –, ugyanakkor a fejlesztésnek, ahogy az izmok erejének is, van egy korlátja. Ennek a korlátnak az egyénenként meglévő különböző fokára igyekezett rámutatni.

A darwini, öröklődésre koncentráló megközelítések mellett több más forrásra igyekeztek visszavezetni a kiemelkedő kreativitás forrását. Az egyik kutatási irány a pszichopatológiai tüneteket köti össze a kiemelkedő talentummal.⁷ Lombroso⁸ szerint a kiemelkedő kreativitás kapcsolatban áll az érzelmi élet vagy a gondolkodás terén való szélsőséges megnyilvánulásokkal és a pszichopatológiai tünetekkel, míg mások szerint az erre a koncepcióra épülő mítosz cáfolható. Miller⁹ tudományos génuszok munkájából nyert példáiban az intuíció kapott nagy jelentőséget, ahol a tudományos felfedezésekre nagy hatást gyakoroltak a tudományos problémákra rávetített, más, hétköznapi területeken megjelenő megoldások, mint vizualizált elképzelések.

A génusz, mint exkluzív képességekkel rendelkező személy a közössége, de akár civilizációja szempontjából is kiemelkedő jelentőséggel bír. Azt a kiváltságos embert jelöli, aki képes a többiektől magasabb szinten teremteni, és ezzel egyúttal őket vezetni. Friedrich Nietzsche *Zarathustrája* „embert fölülmúló emberről” írt: „Az embert fölülmúló embert tanítom néktek. Olyasvalami az ember, amin felül kell kerekedni. Mit tettetek ti, hogy felülkerekedjete rajta? Minden eddigi lény alkotott valami önmagán túlmutatót: épp ti volnátok hát apálya ennek a nagy dagálynak, és inkább visszatérnétek az állathoz, semhogy felülkerekedjete az emberen?”¹⁰

Zarathustra szerint az emberfeletti ember a cél, maga az ember, az átlagos ember csak híd az állat és a cél között. Isten meghalt, és Nietzsche számára ez a fajta emberség teremtő, aki „vele-teremtőket” keres. Ez a fajta géniusz-felfogás adja a legnagyobb perspektívát a kreativitás lehetséges intenzitásának, amely komoly, potenciális feszültségeket hordoz magában a már meglévő értékekkel szemben. Mivel a géniusz újítása megtöri a hétköznapi, ezért sokszor a fennálló tudás korlátaival kell szembenéznie, és emiatt saját korában elismerés nélkül marad. Zarathustra a teremtő nehéz útjáról, az ezzel járó exkluzivitásról és eminenciáról így beszélt: „»Aki keres, könnyen elvész maga is. Bűn minden magány«: így beszél a csorda. És sokáig a csordához tartoztál te magad is. [...] Ma még szenvedsz a sokaságtól, te, aki Egy vagy: bátorságod és reményeid ma még töretlenek. Ámde eljön majd az idő, midőn belefáradsz a magányba, midőn megtöretik büszkeséged, és bátorságodból fogcsikorgatás marad csupán. Akkor majd azt kiáltozod: »Egyedül vagyok!« [...] Sokakat kényszerítesz, hogy megtanuljanak másként gondolkodni rólad; csakhogya ezt nem egykönnyen bocsátják meg neked. Közel kerültél hozzájuk, és továbbálltál mégis: ezt pedig nem bocsátják meg neked soha.”¹¹

A pillanat karizmája

A géniusz fogalmával szemben a karizma története sokkal inkább kötődik a vallásos meghatározottsághoz, és az egzisztenciájához nélkülözhetetlen, kívülről jövő megítéléshez. A karizma jelentése történetileg nagyobb mértékben változott, a 20. században újraértelmezték. A karizma fogalom az ókori görög *charizesthai* kifejezésből ered, isteni adomány, tisztaság és önzetlenség jelentése az isteni kegyből ered. A keresztény használata szélesebb volt ennél, hiszen az isteni kegyben mindenki részesült valamilyen szinten, ennek mértékében és sokféleségében azonban eltérések lehetnek. Max Weber karizmafogalma már a karizma újra feltalálását jelentette a szociológiában. A páli karizmafogalomtól eltérően a 20. századi weberi használat szekuláris jelentéssel bírt, de megtartotta annak misztikus minőségét.¹² John Potts a karizma történetéről szóló áttekintésében a görög eredettől egészen napjainkig vezette végig a fogalom történetét. Vallásos jelentése keresztény körökben az első század közepén jelent meg Pál leveleiben Isten kegyének ajándékaaként. A *charis* görög gyökereiből indult ki kegyként felfogott meghatározása, a 20. századi karizmatikus autoritás elmélete már mást jelentett, a kettő közötti történeti úton pedig a keresztény körökön kívül nagyon ritka fogalom volt, fogalomtörténetében a diszkontinuitás különböző formái voltak jelen.

Az egykori vallásos autoritással rendelkező személyek és a weberi karizmatikus személy közötti különbség alapja, hogy az előbbi a korabeli használatban karizmatikus ugyan, de nem vezető (*leader*) személyekre vonatkozik, a görög filozófia isteni tulajdonsága inherens része volt az egyéneknek, majd később, a kereszténység számára sem a „weberi” vezetőkre volt használatos a karizmatikus kifejezés. Pál karizmadefiníciója annyiban kötődött a hatalom birtoklásához, hogy a spirituális adomány gyógyítás és csodák által vált lehetségessé. Ez az időszak a „csodák kora” volt, kivételes egyének bírtak természetfeletti erővel. A *charis* sokoldalúvá vált jelentése (kegy, köszönet, adomány) közül a kegy az erő és a varázslat között helyezhető el, Isten cselekedete a jelenben, mely a hívő által is megtapasztalható. Ahogy Potts fogalmaz: „Pál »demokratizálta« az adományt annyiban, hogy a kereszténynek »folytonos lehetősége« van megkapni »az isteni Adományozó oltalmát«”. Pál használatában újszerű volt a „-ma” utótag, amely a görögben egy cselekmény eredményét jelentette, így vált „kegy-dologgá” (*grace-thing*), kegyadomány eredményeként. A karizma a *charis* eredménye, és „létrehozza a karizma »dologiasságát«”, konkrét és sajátos karaktert adva neki a korábbi absztraktságával szemben. Isten kegye sokféle adományt jelenthet, Pál ezekre a *karizmata* fogalmat használta, ami magában foglal különböző erőket. Ezek az adományok a Lélek manifesztációi, melyek különleges képességeket eredményeznek. Ez a karizma a közösség előtt nem jelentett presztízst, legalábbis nem ezért volt jelentősége, inkább Isten kegyét jelentette, ami a közösség számára hasznos volt. A második századtól viszont intézményesedni kezdett az egyház, ennek kapcsán előtérbe került az autoritás kérdése. Létrehozott az egyház egy intézményszerkezetet, amelynek hatalma önmagából eredt, semmint a Lélektől szállt volna rá, ezzel együtt pedig elvárta a krédó egységét, a karizma jellegű adományok pedig kiszorultak a rögzített kánonértelmezéssel és ortodox felfogással. A prófétákat felváltották a püspökök, az isteni sugalmazástól áthatott egyéneket pedig felváltotta az isteni felszenteléssel bíró egyház krédója, az ezen kívül tapasztalt karizmatikus adottságokat gyengítették, könnyen színlelhetőnek vélték, a csodákat pedig olykor a gonosz művének tekintették.¹³

A weberi karizma először a *Protestáns etikában* jelent meg, majd a *Gazdaság és társadalomban*. Az első részben, a Vallásszociológia fejezetben nem a vallások lényegével, hanem az „egy meghatározott fajtájú közösségi cselekvés feltételeivel és hatásaival” foglalkozott. A „nem mindennapi erőknél” a megnevezésére használt *karizma* fogalom olyan „adomány, melyre semmiféleképpen nem lehet szert tenni”, vagy pedig „nem mindennapi eszköz révén, mesterségesen lehet és kell szert tennie”.¹⁴ A próféták hitelét karizmájuk adta, szerepük pedig a hirdetőn kívül a törvényadói funkciót is betöltötte, kiváltképp,

mikor társadalmi feszültségek adódtak, mikor egyenlőtlenségek alakultak ki, s erre a megoldást jelentő új törvényt az istenek által jóváhagyott, próféták által kinyilatkoztatott törvények jelentették.

A próféták személyes karizmája a döntő, hiszen ők nem a hagyományra támaszkodva gyakorolták hivatásukat, hanem saját küldetés-tudatuk által vezérelve saját karizmájuk vagy személyes kinyilatkoztatásuk folytán tettek szert autoritásra. A próféta az engedelmességet kétféleképp követelheti meg magának, egyfelől isteni küldetésének megfelelően, mivel ő kiválasztott (etikai prófécia), vagy pedig példaszzerű emberként mutat utat (példaadó prófécia). A római és athéni rendek közötti egyenlőtlenségek kiegyenlítését követő, „kifelé irányuló expanziós korszak”-hoz hasonló időszak következett ezután.¹⁵

Maga a fogalom a 19. században került újra használatba, a 20. század elején pedig Max Weber „találta fel” ismét. Addig az időpontig a karizma Istentől kapott adomány, adottság jelentése megmaradt, és majdhogynem csak a keresztény tudományon belül létezett.¹⁶ Weber újraformázta ezt a kifejezést, és a korabeli presztízis fogalomhoz hasonló jelentéssel ruházta fel. A presztízis fogalom jelentése is nagyjából a csodát kiváltó tulajdonság birtoklását jelentette, amely egyszerre igazolta a cselekvést, és igazolódott a cselekvés által, illetve alátámasztotta egy személy elismerését és mások általi követését. Le Bon így írt a személyes presztízisről *A tömegek lélektanában*:¹⁷ „Ez minden címtől és tekintélytől független tehetség, kevés számú egyén rendelkezik vele, de amely lehetővé teszi, hogy valóban magnetikus varázst gyakoroljon környezetére [...] Környezetükre rákényszerítik gondolataikat, érzelmeiket, s az engedelmeskedik nekik, mint a vadállat a szelídítőnek, kit könnyen fölfalhatna”.

Rudolf Sohm karizmafogalma volt Weber kiindulópontja, mely még a keresztény elemre korlátozódott, Weber viszont univerzális érvényt tulajdonított saját karizmatikus uralmi típusának. Kontrasztba helyezte a többi uralmi kategóriával, és kiemelten kezelte. A karizmatikus struktúrában a „karizma csak a maga belső meghatározottságait és határait ismeri”. A karizma birtokosa nekilát a rá mért feladatnak, engedelmességet követel, és küldetéséből adódóan azt is megköveteli, hogy kövessék. A weberi karizmafogalom kulcsszava a siker, hiszen az dönti el, hogy követőkre talál-e. Ha uralmi igénye elismert, akkor uralma fennáll, amíg meg tudja őrizni ezt az elismerést azzal, hogy küldetése „beigazolódik”. A karizmatikus uralom tehát a személyes képességektől és a sikertől vagy beigazolódástól függ: „A karizma kvalitástól függően különböző lehet, és magától értetődően rendszert az is: ekkor nem a külső rend folytán, hanem belülről következik, hogy ez

birtokosa küldetésének és hatalmának is korlátot szab.” A tiszta karizmatikus uralommal kapcsolatosan Webernél fontos tétel, hogy lényegénél fogva nem „intézményes” alakulat, sokkal inkább az ellenkezője. A karizma birtokosainak: az úrnak, valamint a tanítványoknak és a kíséret tagjainak kívül kell állniuk az evilági kötelezéseken, a hétköznapi foglalkozásokon és a mindennapi családi kötelezettségeken ahhoz, hogy eleget tudjanak tenni a küldetésüknek. A karizmatikus autoritás lényegéből fakadóan éppen ezért ingatag is.¹⁸

A karizma mint teremtő tulajdonság, általános jelentéssel bírt minden időszakban. Alkotó jellegének fő motívuma a vallásos jelentésében az volt, hogy az azzal bíró személy képes volt a körülmények olyan megváltoztatására, melyre más, ilyen képesség nélkül nem lett volna képes. A karizma erő volt, amely létrehozott valamit, ami korábban nem volt, az egyház intézményesülésének legkezdetibb szakaszában fontos szerepe volt a hit alátámasztásában csodák révén. A karizma ebből a szempontból az intézményesedést megelőzően politikai szerepet is betöltött. A személyi tulajdonságként felfogott karizma fogalma Webernél összefonódott a hivatástudattal, a próféták elhivatottsága nem feltétlenül a vallási előképzettségükön múlt, sokkal inkább az emocionális fűtöttség által áthatott személyes hatóképességük gyakorlását jelentette. A karizma feltétele a siker, amelynek a birtokos cselekvésének jelenében igazolódnia kell, míg a géniusz kreativitásának feltétele nem feltétlenül jelenbeli megerősítés, lehetséges az eminencia utólagos igazolása.

HÉTKÖZNAPI KREATIVITÁS: RENDSZER ÉS SZABÁLYOK

Az alkotás mindennapos struktúrái

David N. Perkins szerint – utalva a darwini evolucionista elméletre – a kreatív rendszereknek csak egyike a természet, egy másikat jelent az újító elméje, és egy harmadikat pedig egyfajta társadalmi folyamat, amelyben például fejlett nyelvek jönnek létre. A természet igazán a túlélésről gondoskodik, a kérdés az, hogy a fentebb említett, különféle típusú alkotások hogyan jöhetnek létre, és ugyanúgy működnek-e.¹⁹ Az „alkalmazkodó újdonság” (*adaptive novelty*) fogalmával szélesíti ki a kérdést a pusztán önmagában vett újításból a szélesebb értelemben vett kreativitás felé, azaz a kreatív egyén exkluzivitását oldja a kontextushoz való alkalmazkodás kritériumával. A kreatív személy a sikeres megoldáskeresésben nyilvánul meg, abban, hogy a lehetőségek terében

(*space of possibilities*) elérkezik az alkalmazkodó újdonsághoz. A kognitív pszichológiában a problémamegoldásra két út adódott: vagy *szabályok* és *minták* által meghatározottan lehet haladni a cél felé (mint a sakkban), vagy pedig az *aranykutatáshoz* hasonló módon keresünk („*Klondike space*”)²⁰, ekkor pedig: „*Egy alapvető elv szerint tájékozódunk: Az arany ott van, ahol megtalálod*”. Utóbbi esetben viszont csak valószínűbb és kevésbé valószínű megoldások léteznek, nincs olyan megbízható stratégia, mint a konkrét szabályi kontextussal rendelkező sakkban, amely egyértelműen leszűkítené az megoldásalkotás lehetőségeit. Mivel biztos fogódzók nélkül nincsenek logikai megoldások, Perkins „*Klondike-problémákat*” azonosított.²¹

– *Ritkaság problémája*: kevés az arany, kevés a hasznos lehetőség, ugyanakkor számtalan variáció és kombináció létezik.

– *Elkülönültség problémája*: az aranylelő helyek, ahol kisebb-nagyobb halomban találunk aranyat, egymástól távol állnak és elkülönülnek. Némely találmány, lehet bármilyen természetű, híján van az őt analógiával megközelíthetővé tevő előzménynek.

– *Oázis problémája*: az előző probléma fordítottja, olyan aranylelő helyre vonatkozik, amelyből nehéz kitörni, még akkor is, mikor már alig találunk ott valamit.

– *Fennsík problémája*: olyan problémát jelöl, mikor nem találunk orientáló pontokat a keresés folytatásához. Ennek oka lehet a teljes kilátástalanság, vagy az egyenlő ígéretesség, de semmi nem kínál lelőhelyet, tehát ellentettje az oázis problémának az ígéret tekintetében.

Glăveanu szerint ami a géniuszhoz kapcsolódó paradigmát vonzóvá teszi, az az, hogy a nagy alkotói áttöréseket méltatja – ugyanakkor nem foglalkozik az általános kreativitással. Perkins szerint az egyéni, exkluzív kreativitást magyarázó, Darwin-ihletettségű megközelítésen túl is van értelme értelmezni a kreativitást, azaz nemcsak a természet az egyetlen alkotó, de az újító egyén elméje és maga az egyének közössége is forrása lehet az újító alkotásnak. A kreatív, vagy más szóval alkotó rendszerek többfélék lehetnek, ugyanakkor problémamegoldásuk is különböző.

Politika mint mindennapi kreativitás

A politika kreatív, alkotó folyamatként való azonosítására a 20. században több gondolat kísérlet is történt. Az alkotó lény mint távol-ságot teremteni és újat létrehozni képes emberfeletti ember jelent meg Nietzschénél, aki hatással volt Max Weber elitista karizmatikus uralomtípusának kialakítására. A 20. századi filozófiában a politika kreatív lehetőségei kapcsán Hannah Arendt fogalmazta meg

az emberi lét helyzetét, a *vita activát*; a cselekvő életmódot a véget nem érő, de szükségszerű munkára, a tartós eredményt előállító alkotásra, illetve az emberi kapcsolatokat létrehozó cselekvés fogalmára osztotta. Az ember alkotó lény, és ennek a természetnek sajátja, hogy nem lehet egy állandó rend elérése a célja, a politika a rend folytonos megalkotása. Hans Joas²² szociológiai megközelítéseket vett alapul, többek között Weber cselekvés- és uralomtipologizálását is, és arra a megállapításra jutott, hogy a meglévő elméletek hiányos kategóriákat hoznak létre a két uralkodó cselekvéselméleti típus mellé, nevezetesen a racionális és a normatívan irányított cselekvés (*normatively oriented action*) mellé szükséges egy harmadik modell, ami az emberi cselekvés kreatív karakterét hangsúlyozza. Van ugyanis egy kreatív dimenziója minden emberi cselekvésnek, amely a racionális és normatív cselekvésmodellekben csak inadekvátnan fejeződik ki.

Tilo Schabert az olyan hagyományos politikatudományi megközelítésekkel szemben, mint a politikai vezetés vagy a behaviorista megközelítések, a kreativitást nem a politika egy tényezőjének, hanem magát a politikát az emberi kreativitás megnyilvánulásának tekintette. A *The Second Birth. On The Political Beginnings of Human Existence* című munkájában az alkotó tevékenységként értelmezett politika alapjait kutatta, hogy miként jelennek meg az alkotás különböző formái a politikai valóságban. Ebben különböztette meg az ember létrejöttét és az ember által létrejött, maga számára teremtett valóságot. Utóbbi az a politikai valóság, amely a szabadságot jelenti életünk alakításában, azt a szabadságot, amellyel meghatározhatjuk, hogyan akarunk élni. Az első, fizikai, emberi megalkotottságot követi az emberi alkotás. Ez az első, fizikai létbeli, és a második, politikai születésünk közötti különbség annyit jelent, hogy az első egy „elkészült” vagy „befejezett” (*finished*) emberi létet jelent annak testi alakjában, nem pedig emberi létező alakjában. Ez a lét ugyanis zárt, nem rejt önmagán belül több lehetőséget számunkra, hogy azt mi magunk határozhatjuk meg. Ezzel szemben a második születés a „politikai”, amely az emberi (ön)formáló politikai tevékenység által van kivitelezve maga az ember által (*an act of political caring for human beings by human beings*). Az emberek fektetik le a politikai közösség alapjait, Schabert erre használja az úgynevezett „Gestalt” fogalmát, amely adott számunkra az életünk alakításához, vezetéséhez és fenntartásához. A Gestaltok olyan alakzatok, formák, amelyek szervező- és rendezőpontokba sűrítik a politikai valóságot. Ez a fogalom ahhoz a meghatározó körülményhez kötődik, hogy a politikai cselekvés és bármilyen emberi alkotófolyamat lehatárolással történik, csak bizonyos határok megvonása során valósulhat meg. Az emberek a testi létezésük okán bizonyos mennyiségű teret

töltenek ki, e fizikai adottságuk által pedig hatalmi pozícióban vannak (*position of power*). A *Gestaltok* adnak garanciát a teret kitöltő testek egymás melletti és egymással együtt élésének megvalósíthatóságára. „Az emberek számára adott *Gestaltok* a hatalom *Gestaltjai*, melyeket senki nem kerülhet ki. A hatalom *Gestaltjai*, amelyek létezésük okán saját létezésük lényegéhez tartoznak, az embert a maga hatalma alá vonják a legelső kezdetektől, onnan, hogy a világra lépett. Ez jelenti a teremtés logikáját.”²³

A *Gestaltok*at Schabert a hatalom *Gestaltjaiként* érti, hatalom az emberi élet, a sors irányításához. Ebben az értelemben a *Gestaltok* belső szabályrendszerrel bírnak, amelyek alakíthatók. Az alkotás logikája, hogy a hatalom *Gestaltjai* a kezdés legelejétől végigkísérik az embereket. A *politikai* köztes állapotban léteznek, ami maga az emberi létezés „kezdeté” (*start*) és „kezdése” (*beginning*) között feszül, amely a *politikai* közösségek létrehozásán keresztül történik. Az emberi létezés ebben az értelemben alkotó politikát jelent (*human being is creative politics*). Ennek kezdete az emberiség irányába való kezdet – Schabert célja pedig ennek hangsúlyozása. A kezdés (*beginning*) továbbvezet minket a kezdettől (*start*), függetlenedik tőle, és átalakítja magát hozzá képest. A kezdés hatalma a kezdet fölött maga a kezdés által keletkezik, azaz hogy valami létrejöjjön, adottnak kell lennie egy *Gestalt*nak, azaz a rendnek valamilyen „formában” rögzülnie kell. A kezdés az első hatalom, amely felülkerekedik, míg el nem éri teljes *Gestaltját*. A kezdés tehát új formát jelent. Ennek pedig első korlátja az aktuális kezdet, ez a határ formaadó hatalma, mely a *valósság* jele. A testi születés az első születés, ez egyéniesíti az embert. Ezzel teljesen elkülöníti a testeket, létezésük minden dimenziójában (idő, tér). Minden dolog középpontjában áll, mindenhol ott van és mindig az Egy, egy világosan elhatárolt *Gestalt*. Az ember, aki létrejött, csak „kezdés”. „Ő egy kezdés, nem több.” Egyben egy kezdés, amiből az emberi *Gestalt* is elindult ezen a kezdésen keresztül.²⁴ Minden kezdés aranykeresés, hiszen egy *Gestalt* rendformájából kilépve egy attól eltérő rendformát kell létrehozni, ebben az értelemben pedig a politika problémája az aranykeresők problémája. Schabert szerint ez a hatalom civilizálja az embert, ez a második születés alapja. A hatalom az emberiség *Gestaltja*, az ember azáltal lép bele, hogy megvalósítja életét, „ez az alkotó ösvény, melyen megtalálja útját a létezése felé”.

Schabert politikaelméletét filozófiai és empirikus alátámasztással mutatta be széles körben ismertté vált *Boston Politics* című, a politika természetére Boston polgármesterének politikai gyakorlatán keresztül rámutató „esettanulmányában”. Felütésként filozófiai érveléssel támasztja alá a kreativitás létét az alkotmányos kormányzás kontex-

tusában. Az arisztotelészi hagyományra utalva felidézi, hogy az ember közösségi lény, és miközben arra a szabadságra törekszik, hogy önmaga lehessen, az erre való törekvését korlátozni kell. A szabadság kötöttségekkel jár, a politika folyamata pedig ebből a paradoxonból emelkedik ki, ha ez az egymást feltételező ellentét nem létezne, politika sem létezne. A tudomány pedig – az aranyásók idealizmusához és tapasztalatához hasonlóan – az emberi tökéletesség ideájával és az emberi törekénység tapasztalatával, a rend paradigmáival és a rendtelenség valóságával szembesül. Az alkotmányos kormányzás ezt az ellentmondást uralni képes politikát teszi lehetővé, azaz a szabadságunk (*liberty*) megszervezését. A politikai autoritást úgy hozza létre, hogy közben azt vissza is szorítja. A végrehajtó hatalmat meggyengíti, ugyanakkor arra kényszeríti, hogy hatalomra tegyen szert, amire szüksége van, ez a rendszer pedig a szabadság megőrzésére jött létre. A magunk által elképzelt módon való élés (*being for themselves*) feltételezi, hogy hatalommal bírjunk, de a *liberty* alkotmányában ennek fel kell oldódnia. A számára szükséges hatalomnak a folyamatos keresésében a politikai végrehajtó hatalom létrehozza saját „forrásrendszerét” („*system*” of sources). Ekkor jelenik meg az alkotás aktusa az alkotmányos kormányzás szerkezetén belül – „*a para institutional configuration of personal power*”.²⁵ Ez lehet akár a sakkjátékos számára rögzített szabályok, taktikák és stratégiák alkalmazása, de egy összetettebb szituációban az aranykereső küzdelme is. Így jut érvényre az autokrácia, az alkotmányos kormányzáson belül körvonalazódva a monokratikus hatalom. Schabert fő állításai a politika (kreatív) természetével kapcsolatosan:²⁶

- A politikai rend minden forrása mozgás/mozgó jelenség.
- A kormányzásban megjelenő politikai hatalom politikai kreativitás.
- Minden politikai folyamatban a személyek a fontosak (*persons have primacy*).

A politika kiindulópontját a politikát gyakorló személyek jelentik, akik a hatalmat folyamatosan alkotó/kreatív aktuson keresztül generálják, illetve ez egy dinamikus, folyton mozgó jelenségben mutatkozik meg. Schabert politikafelfogása a személyek fontossága, a politika dinamizmusa, illetve az állandó kreativitáskényszer hármásával leírt, emberek alkotta, és általuk folyamatosan alkotott világ. Politikaelméletében a politika azért megkerülhetetlen, mivel annak kreativitása nélkül nem képzelhető el a politikai rend semmilyen formájának sem a létrehozása, sem pedig a fenntartása. Schabert a politika ezen eredeti természetét a *creatio continua*²⁷ fogalmával jellemzi: „*A kreativitás mozzanata az átalakulás mozzanata – a politikatudomány szótára nem tartalmazza ezeket a kifejezéseket. Helyette a »politikai vezetés« (political leadership)*

fogalmát kínálja fel nekünk.”²⁸ A *Second Birth*nél huszonöt évvel korábban megírt *Boston Politics* empirikusan támasztja alá a későbbi, az emberi civilizáció politikai természetének kreatív alapjait bemutató teoretikus munkát. A kreativitás paradigmájában felfogott politika tehát nem választható el a mindennapi alkotástól.

Következtetések

A kreativitás mint az emberi természet tartozéka, mind a lélektudomány, mind a politikatudomány számára olyan terület, amely az ember és az ember által létrehozott világ megértéséhez közelebb segít. A különböző, pszichológia területéről ismert kategóriák segíthetnek behatárolni a kreativitás politikai és a politika kreativitásbeli vonatkozásait és azok jelentőségét. A politika számára az alkotás nem az egyik jellemzője, hanem annak lényege. Ahogy Schabert fogalmazott: „Az emberek kreatív lények, és kreativitásuk elsődleges módja a politika.” Aki politikát csinál, alkot; aki kiemelkedőt alkot, az fokozatában, minőségében és hatásában is eltér a megszokottól. A kora által meg nem értett, de idővel igazolt zseni és a korában igazolt, de az idő által kikezdett karizma egyaránt forrása lehet ennek a rendkívüliségnek. A politika azonban nemcsak rendkívüliség, hiszen a dolgoknak nemcsak rendkívüli állapotuk van. A politika mindenkor alkotás, létezésünk keretei létrehozásának és fenntartásának állandó módja.

JEGYZETEK

¹ Sternberg, R.: *Wisdom, intelligence and creativity synthesized*. Cambridge University Press, 2003, Cambridge.

² Giorgio Tonelli szótárcikke alapján: *Genius from Renaissance to 1770* In *Dictionary of History of Ideas*, 1973: 293–297

³ Uo.

⁴ Galton, Francis: *English men of science: Their nature and nurture*. MacMillan, 1874, London, 1–3: „[...] a man's natural abilities are derived by inheritance, under exactly the same limitations as are the form and physical features of the whole organic world” [...] „The general plan of my argument is to show that high reputation is a pretty accurate test of high ability...”

⁵ Uo. 10–11: „On the most brilliant of starlight nights there are never so many as 4,000 stars visible to the naked eye at the same time; yet we feel it to be an extraordinary distinction to a star to be accounted as the brightest in the sky.”

⁶ Uo. 14–17.

⁷ Kéri Szabolcs: *Kreativitás és pszichopatológia az újabb neurobiológiai kutatások tükrében* In *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2010, 65, 2. 243–272.

- ⁸ Lombroso, Cesare: *The Man of Genius*, Walter Scott, 1891, London.
- ⁹ Miller, Arthur I.: *Insights of genius: imagery and creativity in science and art*. Cambridge, 2000, London
- ¹⁰ Nietzsche, Friedrich: *Így szóltott Zarathustra*. (ford. Kurdi Imre) Helikon Kiadó, 2016, 11.
- ¹¹ Uo. 80–81.
- ¹² Oakes, Len: *The Charismatic Personality*. Australian Academic Press, 2000, Bowen Hills
- ¹³ Potts, John: *A History of Charisma*. Palgrave Macmillan, 2009, 25–84.
- ¹⁴ Max Weber: *Gazdaság és társadalom 1/2*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992, (ford. Erdélyi Ágnes), 109–110.
- ¹⁵ Uo. 146–152, Oakes i. m. 8
- ¹⁶ Potts, i. m. 106–109.
- ¹⁷ Le Bon, Gustave: *A tömegek lélektana*, Franklin Társulat, 1913, Budapest, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda. Reprint: 122–123.
- ¹⁸ Weber i. m. 342–345.
- ¹⁹ Perkins, N. David: *Creativity Beyond the Darwinian Paradigm* In M. Boden (Ed.): *Dimensions of Creativity* (119–142), MIT Press/Bradford Books, 1994, London
- ²⁰ 1897-ben tört ki a klondike-i aranyláz az Alaszka közeli Yukonban.
- ²¹ Uo. 121–122
- ²² Joas, Hans: *The creativity of action*. (Trans. Jeremy Gaines & Paul Keast), The University of Chicago Press, 1996, Chicago
- ²³ Schabert, Tilo: *The Second Birth. On The Political Beginnings of Human Existence*. (Trans. Javier Ibáñez-Noé) University of Chicago Press, 2015, 2.
- ²⁴ Uo. 2–7.
- ²⁵ Schabert, Tilo: *Boston Politics: The Creativity of Power*. Walter de Gruyter, 1989, Berlin, New York, 9–12.
- ²⁶ Heilke, Thomas: *Can Politics Be Creative? Theory and Empirical Evidence* In *The Primacy of Persons in Politics. Empiricism & Political Philosophy* (ed. John von Heyking & Thomas Heilke), The Catholic University of America Press, 2013, Washington DC, 109–10; Schabert 1989
- ²⁷ Schabert 1989: 266
- ²⁸ Schabert, Tilo 1989: 24; Schabert, Tilo: *A politika méltóságáról és jelentőségéről*. (Ford. Horváth Szilvia, Óvári Csaba, Vida Réka) Századvég Kiadó, 2013, Budapest, 44

BUDAPEST–PÁRIZS: TRIANON UTÁN (1933–1944)

1. rész

M. Szebeni Géza

Néhány ritka történelmi pillanattól eltekintve a magyar–francia kapcsolatok soha nem képezték a két ország diplomáciájának a fő irányát. Az első világháború és az azt követően felállított, Párizs környéki békerendszer pedig még az egymás iránti, meglehetősen lanyha érdeklődésre is súlyos csapásokat mért. A világháborúban győztes oldal néhány józanabb politikusa az első pillanattól kezdve tudta, hogy a versailles-i rendszer hibás, és a vesztesekre kényszerített szerződések óhatatlanul súlyos konfliktusokhoz vezetnek. Az új európai határok revíziójának a gondolata szinte mindenütt jelen volt, s e revízióknak nem a magyar kormányzat volt az egyedüli sürgetője. Mi több, magának a versailles-i szerződésnek, majd később a „négyhatalmi paktum”-nak tervezett szövege is világosan felvetette a határrevíziók lehetőségét.

A harmincas évek elejére többé-kevésbé világossá vált, hogy a kisanant létrehozásához fűzött francia tervek nem váltják be a hozzá fűzött reményeket, s maga a III. Köztársaság is egyre több, súlyos problémával kényszerült szembenézni. A belső helyzetét terhelték a gazdasági világválság következményei, melyek pénzügyi-gazdasági, majd politikai zavarokhoz vezettek... Nemzetközi téren is jelentős tekintélyvesztéssel volt kénytelen szembenézni Párizs: a leszerelési konferencia fiaskója, az Európai Unió gondolatának eltűnése, konfliktus az USA-val a háborús adósság törlesztésének felfüggesztése miatt, Hitler hatalomra kerülése – aminek jelentőségét Párizs sem látta át. Daladier „csigaszarvú bikának” vélte az új kancellárt.

Az új helyzetben a magyar diplomácia is lázas tevékenységbe kezdett revíziós céljait elérendő, minek összefüggésében számtalan alkalommal hangoztatta, hogy e célokat csakis békés eszközökkel, tárgyalásos úton kívánja elérni. A gyorsan kibontakozó olasz, majd német orientáció mellett rövid ideig egy francia oldalág is megjelent a Bethlen-, a Károlyi-, ezt követően a Gömbös-kormány idején – bár sok lehetőséggel valójában nem kecsegtetett.

1932 karácsonyán néhány francia újságíró Budapesten járt a polgármester és a *Pesti Hírlap* meghívására, s alkalmuk volt Gömbös miniszterelnökkel is találkozni. Gömbös ez alkalommal is kifejtette, hogy törekszik a szomszéd államokkal való gazdasági együttműködés fejlesztésére, „ennek előfeltétele azonban a gazdasági élet megkötöttségének enyhítése, a védővámrendszerek fokozatos lebontása, a korlátozó intézkedések megszüntetése”. Úgy vélte, hogy e célkitűzés közös munkát igényel a közép- és kelet-európai országok között. Gömbös e tekintetben mintegy visszajelzett a franciáknak, hogy nem zárkózik el a Duna-medencei gazdasági együttműködést célzó Tardieu-terv megvalósítása elől, mely terv oly fontos volt a francia diplomácia számára, hogy éveken át szolgált a térséget célzó elképzeléseik gerincül.¹ Még tovább ment, mikor örömmel állapította meg, hogy az elmúlt időszakban Magyarország sok megértésre talált francia részről, s köszönetet mondott Franciaországnak a magyarországi gazdasági válság leküzdéséhez adott segítségéért. A magyar miniszterelnök kijelentette, hogy célja a „két ország között fennálló politikai és gazdasági kapcsolatok továbbfejlesztése, amire meggyőződése szerint minden lehetőség megvan”.² Gömbös optimizmusát feltehetően az indokolta, hogy az 1931-ben kötött lillafüredi egyezmény értelmében Párizs komoly vámpreferenciát biztosított mintegy 900 ezer tonna magyar búza bevitelére. Mivel a következő évi francia rekord búzatermés az importot feleslegessé tette, a magyar fél kérésére a vámpreferenciát kukoricára tették át. Ez a francia gesztus kétségtől azt jelezte, hogy az akkori francia kormányzat bizonyos érdeklődést mutatott Magyarország iránt. Egyébként jól mutatta a magyar várakozásokat a francia, 1932. májusi parlamenti választások eredményéről a *Pesti Hírlap* párizsi tudósítójának kommentárja, miszerint a baloldali polgári pártok az új francia kormányban kedvezőbb kilátást biztosítanak „revíziós törekvéseinknek”.³

Mi több, a római és párizsi magyar követ jelentései is ebbe az irányba mutattak. Ez utóbbi hosszabb beszámolót terjesztett fel arról, hogy Pierre Cot (előzőleg külügyi államtitkár, ekkor légügyi miniszter) meleg hangú levelet intézett hozzá – válaszul Cotnak külügyi államtitkárrá történt kinevezésére küldött jókívánásáira. A francia minisztert egyébként is becsben tartotta a magyar kormányzat, hiszen Párizs népszövetségi delegátusaként adott hangot annak a meggyőződésének, hogy a „Népszövetség keretein belül kell, hogy lehetőség legyen a békeszerződések revíziójára: véleményem szerint ez a lehetőség meg is van”. Hozzáfűzte azonban, hogy a nemzetközi jogrend a szerződések tiszteletben tartásán nyugszik, s ezeket csak újabb szerződésekkel lehet megváltoztatni.⁴

Ez egyébként egybeesett pártjának, a Radikális Pártnak az álláspontjával, amely álláspontot Cot egy párizsi konferencián még részletebben kifejtett, mondván: „az 1919-20-as békeszerződések tökéletlenek, tulajdonképpen nem is békeszerződések, hanem győzelmi szerződések [...] a győztesek diktáltak a veszteseknek, s rendelkezéseik között sok nem tartható fenn veszély nélkül. A béke érdekében módot kell találni arra, hogy békés úton módosíthatók legyenek. Erre elvi alapot nyújt a Népszövetség 19. paragrafusa.” Pierre Cot hasonló gondolatokat fejtegetett a Magyar Külügyi Társaság szervezte budapesti konferencián. Kijelentette, hogy „a békés revízióra törekvés a Népszövetség hatalmának a megerősítését tételezi fel. [...] A Népszövetség teszi lehetővé az 1919-ben elkövetett tévedések kiigazítását.”⁵ Később, Genfben hozzáfűzte, hogy nemcsak a francia parlament baloldali pártjai, hanem jobboldali képviselők is egyetértenek azzal a nézetével, hogy a békeszerződéseket hozzá kell igazítani a megváltozott viszonyokhoz.⁶

Majd Pierre Cot Budapestről visszatérve meglátogatta a párizsi magyar követet. A francia politikus – mint elmondta – találkozott Horthyval és Gömbössel is (bár ez a két találkozó bizalmas jellegű volt, nem kapott sajtónyilvánosságot, feltehetően Pierre Cot kívánságára). Cot kijelentette Villani követnek, hogy ezek a találkozók megerősítették magyarbarát érzelmeit, amiknek már azelőtt is tanújelét adta. Most azonban a kormány tagja, tehát tartózkodóbban kell viselkednie – folytatta –, „mert ha túlságosan exponálná magát, [...] sem nekünk, sem magának nem tenne szolgálatot”. A követ saját véleményként hozzáfűzte, hogy „Cotra tényleg számíthatunk”, de kerülni kell mindazt, ami kompromittálhatja, s nem célszerű szellőztetni magyarbarát érzelmeit és a revízió eszméjével kapcsolatban hangoztatott álláspontját.⁷

Persze Pierre Cot revízióval kapcsolatos nézetei széles körben ismertek voltak. Mint azt egy *Petit Journal*nak adott interjújában is ismételtén kifejtette, úgy vélte, hogy a párizsi békeszerződések revíziójáról maguk a békeszerződések rendelkeznek, s e revíziót maga Franciaország már kezdeményezte a jóvátételek módosításával, a Németországnak tett katonai javaslatokkal és a háborús adósságok rendezésének tervbevételével. A szerződések nem örökéletűek – folytatta –, módosulniuk kell a népek életének változásaihoz. Az egyoldalú szerződésfelbontás azonban megengedhetetlen.⁸ Vagyis a határrevízióra vonatkozó magyar kívánságok megvalósítására Cot felfogása szerint is csak kisantant-egyetértés esetén lett volna lehetőség. Aminek *sic rebus stantibus* semmi realitása nem volt.

Cot ettől függetlenül a „négyes paktum”-tól remélt megoldást azzal, hogy a „revízió gondolata állandóan teret hódít” s a négy nagyhatalom előbb-utóbb foglalkozni kényszerül ezzel a kérdéssel. Azt sugallta, hogy a magyar pozíciók jobb megértését elősegítheti az, hogy

a francia–olasz viszony rendezése következtében „Magyarország is közelebb juthat Franciaországhoz”. A francia álláspont bizonytalanságát jól mutatta azonban, hogy Cot ekkori felfogása szerint a közép-európai kérdés számára a Tardieu-terv, vagy valami ahhoz hasonló nyújt megoldást – bár látta, hogy ez gazdaságilag nem ad teljes rendezést, politikailag pedig alig leküzdhető akadályt jelent. Nevezetesen a magyarokra nézve igen nehéznek látta a kisantanttal való együttműködést mindaddig, „amíg a határoknak javunkra való némi megváltoztatása meg nem hozza a lelki megbékülést”. Más alternatíva nincs, mert az osztrák–magyar unió ellen bármely formában a szomszédok leghatározottabban tiltakoznak, az Anschlusst pedig sem Olaszország, sem Franciaország nem engedi.⁹

A római magyar követ jó viszonyt ápolt Henry de Jouvenel komoly kormánykarriert is befutott francia szenátorral, aki Rómában francia nagykövetségként működött rövid ideig azzal a feladattal, hogy javítsa a francia–olasz viszonyt. A római követ dátum nélküli feljegyzésben számolt be az egyik, de Jouvenellel folytatott beszélgetéséről.¹⁰ De Jouvenel a beszélgetés elején kijelentette, hogy megbízatása lejárt, tehát már nem római nagykövet, így lényegében magánjellegű a mondanivalója. Kiemelte, hogy Magyarországnak a szomszédaival való megegyezése sokkal valószínűbb, ha ezt a megegyezést Magyarország nem egy blokk részeseként kívánja elérni. (Itt nyilván a francia külügy üzenetéről volt szó, mivel a magyar–német, magyar–olasz közeledés zavarta a francia érdekeket). Érdeklődött az Ausztriával fennálló kapcsolatok iránt is. Úgy látta, hogy a revízióhoz szükséges jó légkört az érintett országokkal létesítendő gazdasági-kereskedelmi megállapodások teremthetik meg (a Tardieu-tervnek megfelelően).

A magyar követ által adott válasz szerint ennek azonban akadálya, hogy amint manifesztálódik a magyar érdek, a kisantant részéről rideg tagadás és brutális fenyegetések jelennek meg. „A magyarok mögött nincs egy tényleges erő, amelytől való félelem a szomszéd államokat jobb belátásra bírhatná” – fűzte hozzá. Magyarországnak katonai szempontból is meg kell adni az egyenjogúságot ahhoz, hogy szomszédaival egyenlő pozícióból tárgyalhasson. Ez persze nem azt jelenti, hogy a magyar érdekeket erőszakkal akarja a magyar kormány érvényre juttatni.

De Jouvenel részben igazat adott a magyar követnek, de elhibázott koncepció szerinte, hogy amikor a lefegyverzés problémája annyira előtérben áll Európában, a magyar fél fegyverkezni akar. Úgy látta, hogy Magyarország számára lehetne egy speciális biztonsági megoldást találni. Hozzáfűzte, hogy egyáltalán nincs elragadtatva a kisantanttól, és „bizonyos áramlatokkal szemben” Magyarország biztosabb gát lenne, mint

Korniss Péter: Siető asszony, 1973 (Szépművészeti Múzeum, Budapest)

a kisantant – amit egyébként, mint minden szövetséget, a külső közös fenyegetettség, a közös veszély hoz létre, s ezek megszűntével elvész a szövetség szüksége is. A területi revíziót illetően úgy vélekedett, hogy az Csehszlovákia viszonylatában adhat némi kilátást, Jugoszlávia felé ennek nincs jelentősége, mivel az elszakított területeken horvátok élnek. A leg-problematikusabb Románia kérdése, de ő úgy sejtí, hogy a románoknak van valamiféle erdélyi autonómiára tervük. A magyar követ azt a következtetést vonta le, hogy partnere a revíziót gyakorlatilag megvalósíthatónak tartja, ehhez nyugodt légkör kell, és ehhez az utat a magyar–kisantant gazdasági kapcsolatainak a kiépítésében látja. A megoldást azonban „feszélyezné”, ha Magyarország már most valamely gazdasági vagy politikai jelentőségű blokkhoz csatlakozna.¹¹ Ezt a gondolatot erősíti a római magyar követ jelentése, miszerint a francia követ osztrák kollégájának azt tanácsolta, „ne kössék magukat le Magyarországgal szemben”.¹²

Az a tény, hogy a francia politika néhány szereplője kész volt elismerni a Trianon korrekciójára vonatkozó magyar követelések részbeni jogosságát, messze nem jelentette azt, hogy a francia politikai „elit” látásmódja megváltozott volna. A fennmaradt magyar külügyi jelentések-feljegyzések alapján úgy tűnik, hogy a magyar kormánynak továbbított üzene-

tek egyszerre voltak „megértőek” és „elutasítóak” Budapest aspirációit illetően. A párizsi magyar követ meglátogatta Herriot volt miniszterelnököt, aki elmondta neki, hogy hosszabb kelet-európai körutazás keretében Magyarországra is ellátogatna. Hozzáfűzte, hogy a világháborút lezáró békeszerződések nem sikerültek jól, ezek korrekcióját illetően szívesen támogatná a magyar törekvéseket. Azonban a kialakult helyzet adott, változtatni rajta egyelőre nem lehet, „egész Európa beteg, most a békét és a nyugalmat kell biztosítani”.¹³ Herriot vélekedésével szemben viszont a pozsonyi magyar főkonzul jelentése szerint a prágai francia követ Pozsonyban tett látogatásai során több alkalommal kijelentette a hallgatósága előtt, hogy Franciaország soha nem fogja a beleegyezését adni a kérdéses (magyar) területek visszacsatolásához.¹⁴

A párizsi magyar követ „Igen bizalmas” minősítéssel hosszabb jelentést küldött a francia parlament külügyi bizottságának üléséről, amelyen a hangulat „egyenesen háborús volt”. Bár felmerült az a gondolat is, hogy a békeszerződések revízióját egy erre a célra alakított nemzetközi bizottságnak kellene vizsgálnia, az alakulófélben lévő olasz–német–magyar kapcsolatot („véd- és dacszövetséget”) olyan veszélyesnek ítélte német képviselő, hogy preventív háború indítását javasolta azzal, hogy az olaszok és a németek még nem erősek katonailag, így „most kell őket végképp letörni”. (Ezt az ötletet egyébként még de Vienne budapesti francia követ is felvetette a magyar külügyminiszter állandó helyettesének, Khuen-Héderváry későbbi párizsi magyar követnek azzal, hogy a „francia baloldali nacionalizmus felülkerekedése esetén” nem zárható ki a németek elleni preventív háború.¹⁵)

Jól mutatta továbbá a francia politika bizonytalanságát az is, hogy nem sokkal később, mikor Kánya külügyminiszter fogadta de Vienne-t, ez utóbbi kifogásolta Kánya felsőházi beszédének néhány elemét. Kánya e beszédében – reagálva az olasz–német–magyar „véd- és dacszövetség”-ről kialakult francia véleményekre – kijelentette, hogy Európában csak egy szövetségi hatalomcsoport létezik, ez pedig azon államok blokkja, amelyeket katonai és politikai szerződések kötnek Franciaországhoz. Majd felvetette a franciák által hangoztatott preventív háború lehetőségét, amit a katonailag kész államok indíthatnának a leszerelt népek ellen – félreérthetetlenül utalva arra, hogy a kisantanttól sem idegen a gondolat. Kánya a francia követtel folytatott beszélgetésében a magyar–olasz–német revíziós, nem létező szövetséget illető feltételezések valótlanságát igyekezett bizonyítani, majd hozzáfűzte, hogy a másik oldalon viszont katonai céllal magyarellenes szövetség létezik. A preventív háborút illetően hivatkozott a francia lapokra, mi több – fűzte hozzá –, Leon Blum is szükségesnek minősített egy ilyen háborút.¹⁶

Villani követ a külügyi bizottság ülésén elhangzottakból megállapította, hogy a magyar–francia viszony az „utolsó hetekben rohamosan rosszabbodott”. Mint máskor is megesett – írta –, a magyar álláspontokkal rokonszenvező hangok azonnal elhallgattak, mihelyest a kisantant a francia külügyben megkezdte ellenoffenzíváját. Ráadásul az a tény, hogy az új magyar külügyminiszter Berlinből került a miniszteri székbe, azt a véleményt alakította ki némely francia körökben, hogy a magyar politika német befolyás alá került, és a magyar miniszterelnök is az új birodalmi kancellár irányzatával rokonszenvez. A politika más tényezői meg úgy vélekednek, hogy Magyarországon teljesen az olasz befolyás érvényesül, így elveszett Franciaország számára, következésképpen ez utóbbi jóindulatára nem számíthat a magyar fél. A követ hozzáfűzte, hogy a francia kémelhárítás nyomoz a magyar követség ellen, mivel azzal gyanúsítják, hogy pénzeli a rokonszenvező cikkeket közlő lapokat.¹⁷

A magyar külpolitikai tervezést francia vonatkozásban kétségkívül igen nehézre tette, hogy a Párizsban egymást váltó kormányok képtelenek voltak egy koherens álláspontot kialakítani a közép-európai térséget, illetve a magyar törekvéseket illetően. A magyar kormány úgy döntött, hogy egyelőre „nem írja le” a francia kapcsolatot – miután Paul-Boncourt külügyminiszter kijelentette, hogy teljesen tisztában van azzal, hogy Magyarország jelenlegi helyzete nem tartható, s meggyőződése, hogy Magyarország megegyezésre kell hogy jusson a szomszédaival. Gazdasági megegyezésre és véleménye szerint a magyar revízióra szükség van, először azonban olyan gazdasági megegyezéseket kell megalkotni, amelyek alkalmasak a jelenlegi helyzet gyökeres megváltoztatására, továbbá, hogy a szomszéd államoknak Magyarországgal egyenrangú félként kell tárgyalniuk, nem blokkban, hanem külön-külön.¹⁸

Ennek megfelelően Kánya külügyminiszter „Esetleg igen”-nel válaszolt de Vienne kérdésére, hogy ellátogatna-e Párizsba.¹⁹ Egy héttel később Kánya ismét fogadta de Vienne-t. Ez utóbbi elmondta, hogy Paul-Boncourt szívesen látja a magyar külügyminisztert Párizsban – de hivatalos meghívólevelet nem küldhet, tekintettel az olaszok²⁰ és a kisantant érzékenységre. De súlyt helyez a látogatásra azért, hogy világhosszá tegye a francia álláspontot a Duna-medence tekintetében, mely a következő: gazdasági együttműködés szükséges a dunai államok között; két, egymással rivalizáló blokk (Magyarország és Ausztria – kisantant) keletkezésének elkerülése; minden hegemonikus törekvés kiküszöbölése, azaz teljes egyenjogúság a dunai államok között, amihez Benest meg kell nyerni, mivel ő csehszlovák vezető szerepre gondol; a dunai államok egymás közötti forgalmának lebonyolítása után még fennmaradó feleslegek a megfelelő megegyezések alapján

Németországban, Olaszországban, Svájcban és Franciaországban volnának elhelyezve.

A látogatást magyar részről a szeptemberben kezdődő népszövetségi közgyűlés utánra tervezték. A francia követ nem titkolta, hogy korábbi időpontra számítottak.²¹

A látogatás előkészítése során a francia külügy sietett kifogásolni, hogy a magyar miniszterelnök római látogatása során a magyar területi és revíziós kérdéseket állította előtérbe, amivel szemben a francia külügy a legnagyobb fenntartást tanúsítja.²² A budapesti francia követ kijelentette Khuen-Hédervárynak, hogy a tárgyalások során „természetesen” nem lehet szó a békeszerződések területi határozmányainak revíziójáról. Az a francia óhaj, hogy a megbeszéléseken mindenekelőtt „a jelenleg különösen sürgős és aktuális kérdéseket tegyék *un examen méthodique*” tárgyává.²³ Kánya egyébként a sajtónak úgy nyilatkozott, hogy a francia külügyminiszter meghívásának tesz eleget – annak ellenére, hogy ez az invitálás csak szóbeli volt, mivel a franciák nem voltak hajlandók meghívólevelet küldeni.²⁴

A látogatás egyik aktáján Kánya saját kezű feljegyzésben néhány soros utasítást küldött a római és ankarai magyar követnek. Rómában a követ „mérvadó” helyen közölje, hogy Kánya Párizsba utazik, mint azt Mussolini úrnak előre jelezte, és amit Mussolini „helyeslőleg” vett tudomásul. „*Látogatásnak semmi konkrét célja nincs, csak udvariassági jellegű, hogy a franciákat velünk szemben jobban hangoljam.*” A néhány kézírásos sor arra mutat, hogy a magyar diplomácia különösebb illúziókat nem táplált esetleges, számára kedvező francia fordulat iránt.

Mi több, a párizsi vizitet megelőzően Gömbös miniszterelnök leszögezte,²⁵ hogy a franciáknak oly kedves dunai konföderáció terve – mely megvalósulása esetén „spiritualizálná”, vagyis csak elméletben létezővé tenné a trianoni határokat – elfogadhatatlan Magyarország számára, mivel a terv a „mai helyzet” állandósítását jelenti. Amiben persze Gömbösnek igaza volt.²⁶ Kánya „udvariassági látogatásra”²⁷ érkezése napján a félreértések elkerülése végett a *Le Temps a Quai d'Orsay* „félhivatalosan” leszögezte, hogy „*Európa mai helyzetében kétségtelen, hogy a szerződések revíziója a legsúlyosabb bonyodalmakra vezetne, és kikerülhetetlenül háborúhoz vezetne.*” A lap nem felejtette el hozzáfűzni, hogy Párizs ragaszkodik ahhoz, hogy a dunai államok gazdasági kapcsolataik megszervezésénél kapcsolják ki a csupán csak politikai természetű vonatkozásokat. A közép-európai béke feltétele, hogy „*megóvják valamennyi dunai állam függetlenségét és felségjogát.*” A közép-európai problémákra csakis a kisantanttal együttműködve lehet megoldás találni. S Budapestnek meg kell értenie, hogy saját gazdaságának felvirágzását csakis a szomszéd államokkal való őszinte együttműködésben találja meg.²⁸

A magyar külügyminiszter a francia miniszterelnökkel s a külügyminiszterrel, valamint a francia elnökkel is találkozott, s politikai (értsd a revíziót taglaló) ügyeket valóban nem érintett. Konstatálta, hogy a magyar–francia gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok javuló tendenciát mutattak, és tolmácsolta Magyarország köszönetét a franciáktól kapott pénzügyi és gazdasági segítségért. Elégedetten szólt arról, hogy a francia fél továbbra is megértéssel fogadja a magyar gazdasági törekvéseket és azt, hogy megfelelő gazdasági szerződésekkel kíván piacot biztosítani Magyarországon terményei számára. A párizsi lapok azonban nem felejtették el hozzátenni, hogy ennek feltétele az, hogy Magyarország ne erőltesse a revízió kérését. A látogatás során Kánya ismertette a magyar kormány álláspontját a kisantant államokkal való együttműködés feltételeit illetően – vagyis a dunai konföderációt sürgető francia kezdeményezéshez (aminek első lépése kétoldalú szerződések megkötése lenne) hajlandó hozzájárulni, ha a kisantant is jóakaratot és belátást tanúsít.²⁹ (Ez a két utóbbi magyar feltétel azonban a kisantant országok létét garantáló trianoni szerződés de facto felbontását jelentette volna.) A megbeszélések befejezéseképpen a francia külügyminiszter díszebédet adott Kánya és a szintén Párizsban tárgyaló Eden brit külügyminiszter tiszteletére.

Kánya látogatása a várakozásoknak megfelelően semmi eredménnyel nem járt a szokásos „virágdobálásokon” túl. A magyar–francia tárgyalásokat követően a párizsi magyar követ felkereste a francia külügy főtitkárát, aki teljesen semmitmondó, udvarias frázisokkal méltatta Kánya útját. Ezt követően a külügy sajtófőnöke kijelentette, a tény, hogy Kánya nem vetett fel a franciáknak kényelmetlen témákat, nagy bölcsességről tanúskodik. Hozzáfűzte, hogy a revízió gondolatától a francia közvélemény már nem zárkózik el olyan mereven, mint néhány évvel előbb. *„Sőt, Hitler hatalomra jutása előtt közelebb voltunk ahhoz, hogy nyíltan beszéljünk róla. Mára azonban megváltozott a helyzet, és türelmesen várni kell”*³⁰ – zárta le a témát a Quai d’Orsay sajtófőnöke.

A nyilvánvaló érdektelenséget nemcsak az érzékazonosság hiánya indokolta, hanem az is, hogy váratlanul megjelent egy másik, bizalmas, nem kiforrott – majd ejtett – koncepció Magyarország „kezelését” illetően. A magyar miniszterelnökségről a külügyminiszternek küldött egyik feljegyzés szerint a budapesti francia követség utasítást kapott arra, hogy tájékozódjon a magyar kormánynak a „horogkeresztes” német kormány iránt tanúsított diplomáciai magatartását illetően. Francia külügyminisztériumi bizalmas forrásból származó értesülés szerint – így a feljegyzés – a Quai d’Orsay-n, de más politikai körökben is az a vélemény, hogy a magyar kormány úgy irányítaná leghelyesebben revíziós politikáját, hogy Svájc-hoz hasonló, semlegességi szerződéseket kötné. E

francia koncepció szerint a magyar revízió kérdését más európai események fogják megoldani, amelyek bekövetkezése esetén épp a bebiztosított magyar semlegesség lesz a rugója az elcsatolt területek visszakívánkozásának. A francia elképzelés emellett rámutatott arra az eshetőségre is, hogy a nyugati hatalmaknak a közeljövőben szükségük lesz keleten egy Svájc-hoz hasonló semleges területre. Tekintettel a körülményekre – a bizalmas forrás szerint – az illetékes francia fórumok szívesen vennék, ha ez a „semleges Magyarország” elképzelés nem francia kezdeményezésként lenne beállítva, hanem a magyar kormány, illetve Gömbös Mussolini tudtával jönne ilyen tervvel Párizsba. Francia illetékesek nem tartották kizártnak, hogy egy ilyen magyar semlegességi tervet egy azonnali részleges revízió kiindulópontja lehetne, mely később a teljes revízióhoz vezetne. A kisantant államai egy magyar semlegességi tervvel szemben nem hivatkozhatnának arra, hogy ellenük irányuló támadás kivédése miatt van szükségük az elcsatolt stratégiai területekre. Így Párizs könnyebben tudna operálni a kisantant államokkal szemben, és így a trianoni jégtorlasz megtörne.³¹

Ennek az elképzelésnek semmi reális alapja nem volt. Nemcsak azért, mert a magyar kormányzat számára egyszerűen elképzelhetetlen volt az ország semleges státusza, hanem azért is, mert (ahogy Villani párizsi magyar követ helyesen megállapította) Hitler távozása a Népszövetségből izolálta Németországot, megerősítette a nagyhatalmak egységes frontját, és ami Magyarországot közvetlenül érinti: ez a lépés Franciaország és keleti szövetségesei kapcsolatait még bensőségesebbé tette. A Magyarország elleni bizalmatlanság ismét megnövekedett Párizsban (mint Hitler hatalomra jutásakor), mivel Magyarországot „*a birodalom természetes szövetségeseinek tartják*”.³²

Villani az 1933. évről írt politikai összefoglaló jelentésében hangsúlyozta, hogy ezt a bizalmatlanságot táplálta az az általános felfogás, hogy Magyarország tűzön-vízen át követni fogja a németeket. A magyar miniszterelnök berlini látogatása, a germanofilnek tartott volt berlini követ külügyminiszterre kinevezése és az a körülmény, hogy a leszerelési konferencián mindig a birodalommal együtt szavazott a magyar küldöttség, csak tápot adott ennek a feltételezésnek. A revízió gondolatával rokonszenvező francia tényezőknél az volt a véleményük, hogy a zavaros európai helyzetben nem lenne célszerű a kérdés felvetésével a jelen lévő problémáknak a számát gyarapítani.³³ Ez a „rokonszenvező” áramlat azonban lassan kikopott a francia külpolitika fősodrából, s képviselői igyekeztek rávenni a magyar kormányt arra, hogy mérsékelje revíziós propagandáját.³⁴ Annál is inkább, mivel az új magyar követ, Khuen-Héderváry friss párizsi benyomásai alapján azt jelentette haza, hogy a francia hivatalos körök és a politikai közvélemény egy része rezignáltan

állapítja meg, Franciaország nincs abban a helyzetben, hogy Németország felfegyverkezését megakadályozza. Ilyen körülmények között érthető – írta a párizsi magyar követ –, hogy szorosabbra akarja fűzni kapcsolatait a kisantanttal – amely a francia külpolitika jelenlegi fő támasza.³⁵

E kapcsolatok szorosabbra fűzése meg is történt. Az 1934. februári párizsi események következtében megbukott „baloldali kartell” kormányát a radikális párti Doumergue „nemzeti egység” kormánya váltotta fel. A külügyminiszteri székbe a marseille-i merényletben nem sokkal később életét vesztő Henry Barthou került – s ez teljes fordulatot hozott a magyar revíziós törekvések francia megítélésében. A korábbi „megértő” álláspontot egy intranzigens, egyoldalú megközelítés váltotta fel, ami csak erősítette a magyar kormány olasz és német orientációját. A súlyos belpolitikai zavarokkal küzdő francia kormány – teljesen félreértve az európai történéseket illetőleg a saját szerepét – nemzetközi pozícióját megerősítendő a régi, nagyhatalmi rangsorát tükröző kisantant-politikáját vette elő.

Mi több, e politikát látványos konzultációkkal, nyilatkozatokkal igyekezett egyértelművé tenni. A jugoszláv külügyminiszter párizsi látogatásáról Khuen-Héderváry azt jelentette, hogy a francia és a jugoszláv külügyminiszter álláspontja teljesen fedi egymást a revíziót illetően – a leghatározottabban állást foglalnak ellene.³⁶ Ezt az állásfoglalást Barthou néhány nappal később megerősítette Belgrádban, ahova a kisantant állandó tanácsa bukaresti üléséről utazott. Kijelentette, hogy Franciaország nem fogja megengedni a határok megváltoztatását, s arra az újságírói kérdésre, hogy e mondatához mit szólnak Budapesten, azt válaszolta, „Budapest számára halott vagyok, épp most égettek el.”³⁷ Az események azt mutatták, hogy Barthou végzetes csapást mért a magyar álláspont legáltalább részbeni megértéséből adódó lehetőségekre.

(Folytatjuk)

JEGYZETEK:

¹ E tekintetben a korabeli, közvéleményt alakító megnyilvánulások konvergáltak. A Magyar Revíziós Liga is úgy vélekedett, hogy „Franciaország már nem tisztán a katonai szempontokat nézi, hanem maga is jó szándékkal vesz részt a párizsi békék által romba döntött gazdasági élet helyreállításában”. *Magyar Külpolitika*, 1933. jan. 3.

² *Budapesti Hírlap*, 1933. jan. 5.

³ *Pesti Hírlap*, 1932. máj. 29.

⁴ *Pesti Hírlap*, 1931. máj. 30.

- ⁵ *Budapesti Hírlap*, 1932. nov. 15.
- ⁶ Uo.
- ⁷ NOL, K63, 1933 – 1/7. (1933. jan. 23.)
- ⁸ Idézi *Budapesti Hírlap*, 1933. jan. 11.
- ⁹ NOL, K63, 1933 – 1/7. (1933. júl. 8.)
- ¹⁰ A feljegyzés talán augusztusban készült, mivel de Jouvenel megbízása hat hónapra szólt, s első találkozásukról a magyar követ februárban jelentett.
- ¹¹ NOL, K63, 1933 – 1/7.
- ¹² Uo., 1933. jún. 21.
- ¹³ Uo., 1933. jún. 16.
- ¹⁴ Uo., 1933. jún. 8.
- ¹⁵ NOL, K63, 1933 – 1/7. 1933. márc. 18.
- ¹⁶ Uo., 1933. márc. 31.
- ¹⁷ Uo., 1933. febr. 17.
- ¹⁸ Uo., 1933. júl. 5.
- ¹⁹ Uo., 1933. júl. 13.
- ²⁰ Az olaszokat illető kitétel érthetetlen, mivel a de Vienne-nel folytatott megbeszélésről készített feljegyzést a központ megküldte a párizsi magyar követnek azzal a megjegyzéssel, hogy Kánya római látogatása során Mussolininak meg akarta említeni párizsi utazása tervét, de Mussolini maga hozta fel a kérdést, és azt mondta, hogy tegyen látogatást Párizsba, „Igaz, hogy ott semmit nem fog elérni, de a látogatás ténye a helyzet enyhüléséhez hozzájárulhat”. (Uo. 1933. aug. 2.) Érdekes, hogy Gömbös római látogatását a francia külügyminiszter Canossa-járásnak minősítette, mivel – szerinte – Mussolini nagyon elégedetlen volt ez utóbbi berlini látogatása miatt, s egy esetleges párizsi látogatását pedig teljes mértékben „értelmetlennek” nevezte. A párizsi magyar követ jelentése. (Uo.)
- ²¹ Uo., 1933. júl. 20.
- ²² Uo., 1933. aug. 2.
- ²³ Uo., 1933. szept. 11.
- ²⁴ Uo., 1933. szept. 12.
- ²⁵ *Pesti Hírlap*, 1933. szept. 12.
- ²⁶ Mint ahogy Bethlen is elutasította ezt a francia elképzelést Mussolinivel folytatott római tárgyalásán 1927. ápr. 4-én.
- ²⁷ Csak egy munkatársa kísérte el Párizsba – ez is mutatta útjának nem hivatalos jellegét. (Előtte a magyar miniszterelnök járt a francia fővárosban, 1930 februárjában.)
- ²⁸ *Budapesti Hírlap*, 1933. szept. 16.
- ²⁹ *Pesti Hírlap*, 1933. szept. 20.
- ³⁰ NOL, K63, 1933 – 1/7. 1933. okt. 1.
- ³¹ Uo. pontos dátum nélkül. (A megrongálódott dokumentumon 1933....ber 9. szerepel a keltezés helyén – valamelyik „berregős” hónapban keletkezett.)
- ³² Uo. 1933. okt. 21.
- ³³ NOL, K63 1934-11/1. 1934. január 16.
- ³⁴ Uo. 1934. jan. 17. és márc. 6. Villani búcsúlátogatása a francia külügyminiszternél és az új magyar követ Khuen-Héderváry bemutatkozó látogatása a francia miniszterelnöknél.
- ³⁵ Uo. 1934. máj. 17.
- ³⁶ NOL, K63 1934-11/1. 1934. jún. 18.
- ³⁷ *Pesti Hírlap*, 1933. jún. 27. Barthou arra utalt, hogy az ellene engedély nélkül szervezett (és emiatt szétvert) budapesti tüntetésen egy őt ábrázoló bábut elégettek.

„HUNOK NYUGATON”

Cs. Szabó László és Illyés Gyula barátsága

Illyés Mária

Megszólalásomhoz azért választottam Cs. Szabó Lászlónak ezt a könyvcímét, mert két íróról szeretnék beszélni, róluk, akiket a kötet összeköt. A könyv elsősorban apám portréja, de a szerző itt az ábrázolttal egyenrangú szereplő. A címben említett Nyugat pedig szembesülést sugall a nyugati világgal, ugyanakkor kötődést is ehhez a nyugati – ma már inkább úgy mondjuk: európai – műveltséghez.

Cs. Szabó ezt a kis kötetét egyik legsikerültebb művének tartotta. Valóban ez talán a legmegkapóbb arcmás apámról: az akkori művek háttérablója előtt színesen, elevenen és hitelesen jelenik meg maga az ember.

Cs. Szabó az 1960-as években idézte itt föl a második világháború után apámmal közösen megtett útját Genfbe, Rómába és Párizsba. Tehát húsz év elteltével, és benne két, a francia műveltségben az átlag franciánál jóval jártasabb író találkozását írja le az akkori nyugati világgal. Könyvének címe mintegy válasz Illyés Gyula önéletrajzi ihletésű regényére, a *Hunok Párisban* címűre, amely éppen a közös útjuk idején, 1946-ban jelent meg. Ebben apám az első világháború utáni magyar emigrációs hullámról szól, a nyugati kultúrában járatlan, francia közegbe került munkások életéről. Cs. Szabó az 1946-1947-es három hónapos út leírását akkor közölte, amikor ők ketten a mesterséges háttérablónak két oldalán rekedtek. Az elemző nem hagyhatja figyelmen kívül Cs. Szabó írásának a címével sugallt jelentését: a múltba visszaléptető grádicsonk fókáin át a két író gondolkodásának változásait a húszas évektől a hetvenes évekig.

Amikor a *Hunok Nyugaton* első szövege megjelent a müncheni *Új Látóhatárban*, a kádári Magyarországon apám persona non grata volt, Cs. Szabó pedig anatómia alatt állt: a BBC Londonban dolgozó munkatársának nevét nem emlegették idehaza nyilvános kulturális fórumokon, s a magyar szellem európai kötődését sem szívesen hangsúlyozták a hivatalos közbeszédben.

Cs. Szabó László ebben a kötetében nem említette barátságuk kezdetét, amely ifjúkorukban indult, és több stációja volt. Legelső tanul-

mánykötetnek nevezett könyvét megjelenésének évében, 1937-ben dedikálta apámnak. A *Levelek a száműzetésből* többek között a trianoni határok elszakította területen megtett kulturális sétákat idézi föl. Kassától Lublóig, Szlovenszkrétól Erdélyig bemutatja a városokat és a táj emlékeit, történelmi és irodalmi vetületből, de olyan részletesen és pontosan, hogy rekonstruálni lehetne belőlük az azóta alaposan megtépzott művészeti emlékeket, feledésbe merült irodalmi, történelmi vonatkozásaikkal együtt. De mire vonatkozik a *száműzetés* szó a címben? Az elcsatolt régiók száműzettek Magyarországról éppen úgy, ahogy Cs. Szabó Kolozsvár száműzöttjének érezte magát még 1937-ben is?

Cs. Szabó az első világháború utolsó évében hagyta el Kolozsvárt, apám sem sokkal később tapasztalta meg az emigránséletet. Gyermekkori háttérük eléggé különböző volt, inkább elválasztotta volna őket. Egyikük a művelt, több generáción át magas fokon képzett, fontos közszerepeket betöltött erdélyi értelmiségből, másikuk pedig a dunántúli puszták népe világából indult, még ha annak nem is a legnyomorúságosabb rétegéből. De ugyanakkor mennyi hasonlóság: a katolikus és a protestáns szálak összefonódása a fölmenőik között, családjaiknak a serdülő fiúkat megrázó felbomlása, és egészen korán a francia műveltség vonzereje. 1926-ban éppen egy időben voltak Párizsban, anélkül, hogy találkoztak volna. Egyikük eminens diák, kiváló iskolák jól megalapozott műveltségének birtokában, biztos, noha szerény anyagi háttér védelmében, másikuk a létbizonytalanságot megtapasztalt menekült, a nélkülözést saját keze munkájával enyhítve küzd, hogy saját erejéből pótolja a korábban meg nem szerzett tudást.

Hazatértük után hamarosan mindketten a *Nyugat* munkatársai lettek, és később a folyóirat legtöbbször szerepelt szerzőivé váltak. Akkor és abban a körben ismerkedtek meg. Apám Cs. Szabóhoz írt levelei Cs. Szabó lakásának 1949-es hatósági lefoglalásakor és kiürítésekor eltűntek. Cs. Szabóéi azonban fennmaradtak apám hagyatékában. Az 1936-ban írt első szívélyes, baráti hangú. Akkor ő már a Rádió irodalmi osztályának a vezetője, és sűrűn szerepeltette apámat. A Rádió-archívum rendelkezésemre bocsátott adatai alapján 1939 és 1944 között apám Cs. Szabó felkérésére 23 alkalommal írt rádiós szövegeket. De a kimutatás nem teljes, apám hagyatékban fennmaradt, részben kiadatlan, és jellegükből ítélve bizonyosan rádiós fölolvastatásra készített szövegeiből, valamint Cs. Szabó több leveléből nyilvánvaló, hogy az együttműködésük korábbi és jelentősebb volt. Cs. Szabó gyakran fölolvastatta Illyés Gyula frissen megjelent verseit, prózáit, pedig nemegyszer kellett tartania a hátát a hivatalos politika által nem kívánatosnak tartott barátaiert.

„... tartós, igazi barátság ... csak eszmetársak között lehetséges...” mondta Illyés Gyula egy interjújában, másutt pedig: „... mindig akkor voltam boldog, amikor valami együttesben egyenlőként tudtam dolgozni... olyan írói csoportosulásban, ahol valamiféle közös törekvés, közös cél... egyesített bennünket.” Apám műveinek egy jó részét átfűti az ilyen eszmei értelemben vett közös törekvés. Kortársai közül a gyakorlati, valóságos feladatvállalásban Cs. Szabó is kivette a részét, akár a Rádiónál, akár titkos diplomáciai kiküldetésben a szovjet–finn háború idején, vagy akár akkor, amikor Ungváron szembesült egykori rádiós főnökével, Kozma Miklóssal, Kárpátalja kormánybiztosával együtt a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás tényével és a magyar hivatalos adminisztráció német nyomással szembeni tehetetlenségével.

De Illyés és Cs. Szabó barátsága kezdetben irodalmi alapokon nyugodott: szerkesztési, lapalapítási, fordítási tervek fűzték őket össze, és az európaiság és a magyarság vonatkozásában hasonló gondolkodásuk és magatartásuk.

Cs. Szabó úgy emlékszik erre a korszakra, mint „... a heroikus tettekre lázasan készülő harmincas évekre, nagy várakozások évtizedére, amelyet mai távolból joggal nevezhetünk második magyar reformkornak, mert semmiképp sem volt méltatlanabb, mint az első, 1825 és 1848 között”.

A német megszálláskor mindketten visszaléptek a rádiós, illetve lapszerkesztői munkából. Csé a megszállás másnapján lemondott a Rádiónál az irodalmi osztály vezetéséről, apámat pedig figyelmeztették, hogy rajta van a németek listáján, mint ideológiailag veszélyes személy, és jobban teszi, ha vidékre távozik. Ezt tette Cs. Szabó is, ő Balatonföldvárra, apám Tihanyba vonult vissza a letartóztatás vagy elhurcolás várható veszélye elől. Cs. Szabó azt írta „akkor kötöttünk máig tartó bensőséges barátságot”, amikor „vele s Örleyvel körülbicigliztük a Balaton egy részét”. Ez 1944 nyarán volt.

Levelezésük is az együtt végzett közös munka jegyében folytatódott, ebből csak az 1944 májusa és 1945 júliusa közötti időszak maradt ki: az 1944-es utolsó levél még egy francia irodalmi és művészeti szemelvénygyűjtemény kiadásáról szól, talán apám ötlete volt. Cs. Szabó részletes tervezetet küldött a könyvre, de tudtommal nem valósult meg. Napvilágot látott viszont az 1945-ben Cs. Szabó szerkesztette, Itáliáról írt versek kötete, a *Márvány és babér*, ebbe természetesen apám is adott fordítást.

„... Ízig-vérig urbánus vagyok” – mondta Cs. Szabó. Ami azonban semmiképp sem gátolta meg abban, hogy 1945-ben Illyés Gyula fölkérésére több javaslatot tegyen a Parasztpárt emblémájához és plakátjaihoz ké-

szülő képzőművészeti források kiválogatására. Hiszen, „... Ilyen módon a tanulatlan magyar dolgozókat is észrevétlenül hozzá lehet szoktatni az európai festészet és szobrászat néhány klasszikus nagy művéhez” – írja apámnak egy háromoldalas tervezet előtt 1945. július 5-én. És noha a negyvenes évek elején Cs. Szabó is beszállt a magyarság és európaiság vagy-vagy vitájába, későbbi emlékezésében a népi–urbánus kettéosztást irodalmilag értelmetlen, politikai színezetű, hamis megosztásnak nevezi. Véleménye összevág apáméval, aki a népi–urbánus szavakat a harmincas-negyvenes évek magyar irodalmára vonatkoztatva értelmezhetetlennek mondta.

Cs. Szabó 1948 végén elhagyta az országot, döntése életének az elkövetkező több mint három évtizedét meghatározta gyakorlati vonatkozásában. És a szellemiekben? „Amíg jól ment a Nyugatnak és Angliának a hatvanas évek hamis szivárványa alatt, a BBC-ben is bőven volt pénz, hogy időnként országgá, sőt világgá repítsen” – mondta. Nagy szenvedélyének hódolva fölkereste az európai kultúra lenyűgöző színtereit. Úti beszámolóit, irodalmi tanulmányait, kiállításismertetései és elemzéseit egymás után hangzottak el saját fölolvadásában a BBC hullámain vagy a nyugat-európai magyaroknak szervezett összejöveteleken, majd jelentek meg lényeges kiegészítésekkel írásban a nyugati magyar sajtóban.

A tanulmányíró ez a lehetőség növelte igazán nagygyá, a legnagyobbak közé. Az *Alkalom* címet adta annak a tanulmánykötetnek, amelyre az 1980-as hazajövetelekor kapott fölkérést. *Alkalom*, mert az esszéket alkalom szülte. Ez a remek összeállítású kötet gyűjti össze Cs. Szabónak azokat az esszéit, amelyekben hozzáférhetővé tette számunkra az 1960 és az 1980-as évek közé eső korszak figyelemre méltó kultúrtörténeti eseményeit, művészeti, irodalmi elemzések formájában. Más kötetekben megjelent tanulmányai is, a Victor Hugo száműzetéséről, a Vergiliusról, Horatiusról szólók, a Shakespeare-színművek és -előadások elemzéseit, amelyekben magyar fordításaira is fölhívja a figyelmet, a kiállítások kapcsán írt művészeti és történelmi korrajzok: szellemiségük, hangvételük, nézőpontjuk révén helyet kaphattak volna a legszínvonalasabb nyugat-európai, amerikai folyóiratokban, vagy az akkor új műfajként jelentkező nagy, monografikus kiállítás-katalógusok elemzéseit közt. Külön értékük a magyar vonatkozások kiemelése.

De Cs. Szabó azok közé a nem csekély számú külföldön élő magyar írók közé tartozott, akik csak magyarul írtak. Ha a legfrissebb kutatási eredményekbe ágyazott esszéit angol nyelvű közegbe helyezi át, Cs. Szabó belekerül a korszak nemzetközi szellemi folyamába. Ő azonban kimaradt ebből. Nem arra fordított fáradságot, hogy angol esszéíró váljon belőle, hanem teljes figyelemmel és minden idegszállával a magyar irodalmi és közéletet követte, az itthonit és a külhonit,

pontosabb értesülése és objektívebb ítéletei voltak róla, mint az itthon élőknek. A szellem területét függetlennek látta a földrajzi helytől: „... irodalmunk tágabb, mint az ország...”, és belefér, sőt – ahogy Illyés Gyula is vallotta – nélkülözhetetlen része a határon kívül élők szellemi teljesítménye. Amikor 1960-ban a friss emigrációban élő magyaroknak beszélt erről, Csé így fogalmazott: „... szeretném megmondani, miért írok magyarul, csak magyarul. Gondolat és szó iker születésű [...] nekem csak magyarul vannak gondolataim [...] De van egy másik ok is [...] politikai és időszerű. Mesterségem nagyjai jóformán mind otthon maradtak a nemzedékből, csak néhány él külföldön. Ők azok, a kint élők, akik gondolataikat emberről, hazáról, Közép-Európa megszállásáról, a közéleti nyelvhamisításról – az orwelli double talkról –, Európa gúzsba kötött keleti és egyre dicstelenebb nyugati feléről gátlástalanul kifejtethetik. Élnünk kell ezzel a szabadsággal, meghamisíthatlan nyelvünkkel, nemcsak a tizenötmillió magyar érdekében.”

És Cs. Szabó László élt is a szellem és a tett szabadságával.

Föl kell idéznünk azt a korszakot, amikor a Magyarországról történt távozása utáni néhány évben, a hazai köz- és irodalmi életet bíráló publicisztikái idején, apámmal csak képeslapra írt semleges üdvözlettel és nevük kezdőbetűjével üzentek egymásnak, mert miért is adtak volna ki önszántukból adatokat saját magukról és környezetükről illetéktelen olvasóknak? Amikor pedig, valamivel később újra levélváltásra került sor, a borítékon a címzés és a feladó gyakran Cs. Szabó László helyett a levélcenzúra figyelmét kevésbé felkeltő Szabó Erzsébet volt, második feleségének neve. A barátságának e csöndes stációjában Cs. Szabó nem mulasztotta el, hogy méltassa hazai eszmetársai tevékenységét. Azokét is megbecsüléssel, akikkel korábban elvi vitája volt, mert jellemző tulajdonsága neki is, de apámnak is az volt, hogy az érték, a minőség előtt mindig fejet hajtott.

Azután, hogy az *Új Látóhatár* Illyés Gyula hatvanadik születésnapjáról megemlékező Szabó Zoltán szerkesztette száma apámhoz megérkezett – benne többek között a *Hunok Nyugaton* írásával –, apám így írt Cs. Szabónak 1962 szilveszterén: „Egyedül ünneplek a tihanyi házban, az egész behavazott félszigeten. Az előbb kicsúszkáltam a révig, átnéztem Földvárra, a múltba – rátok gondolva! S arra a római karácsonyra, amit együtt töltöttünk!

Mennyi az emlékem már rólad – vagyis hogy megérnek a számon-sertartott események – mennyi a köszönni valóm neked!

Igen meghatott barátságok tanújele senex-szé válásom alkalmából. Férfiak vagyunk, szemérmesek, de fogadj el tőlem egy meleg átkarolást! S oszd meg a többivel is. Az egész élet behavazott félsziget egy kicsit, de ilyenkor mégis csak átsuhan a szíven: érdemes volt a benne tartózkodás.”

Cs. Szabó így válaszolt: „Mit írhatnék. Nappalok s éjszakák kellenének egyvégtében, hogy az ember könnyebbüljön egy kicsit a mondanivalójától. [...] Nehéz s fárasztó éveken át csak kozmikus hullámokat kibocsátani a lélekből, azzal a reménnyel, hogy rezgésükkel valahogy célba találhatnak. [...] Ne pirulj bele, én se pirulok el, amikor mondom, hogy életem fő büszkesége a barátságod és csak örömem, csupa örömem telt abból, hogy kortársad lehettem.”

És ha a kapcsolatuk eme újabb stációjához érkezve tovább keressük – az őszinte szeretet fenti szavai nyomán haladva – a barátságuk természetét, a francia műveltség és most is aktuális régi magyarok: Zrínyi, Vörösmarty, Teleki László hatására kialakult, hasonló ízlésben fogant gondolkodás és az ebből eredő etikai alapú feladatvállalás után, egyéniségüknek egyik további alapvonására mutathatunk rá talán.

Nyilván Cs. Szabó és apám esetében az idő múlása is közrejátszott abban, hogy a harcos ifjúság éveit követően a személyiség szelídebb és türelmesebb, elnézőbb oldala erősödött meg bennük, és ez talán lelki rokonságuk nem elhanyagolható eleme: a szerethető iránti szeretet képessége. Cs. Szabó mindig kész lelkesedése a művészet és műveltség szerethető szépségeinek láttán. És az ezzel párhuzamba állítható adottság, amellyel Illyés Gyula a világ megtapasztalt borzalmai ellenére, elkomorult tekintetével is meglátta és műveiben meg tudta fogalmazni a vigasz reményét.

Jó pár éves magába zárkózása után apám – többek között – azért is fogadta el 1963-ban a British Council meghívását Angliába, hogy újra találkozhasson Londonban élő barátaival. A hatvanas évek elejétől egyre jobban foglalkoztatta az 1956-os kataklizma után külföldre került magyar diákok és értelmiségiek sorsa. Ezekben az években végigjárta Nyugat-Európa több nagyvárosát, Párizs, London, Brüsszel, Amsterdam, Oslo, Dublin után még az Amerikai Egyesült Államokba is elvittek az irodalmi meghívások. A húszas évek elején a gazdasági válság a munkásokat, az 1956-os forradalom megtorlásai főleg a fiatal értelmiséget szórta szét. Illyésnek annak idején a húszas évek munkás-közösségei, Cs. Szabónak az 1956-os emigráns nemzedék fórumai adtak lehetőséget, hogy kiteljesítse közösségi énjét. Ahogy apámnak írta „*mindenki Laci bácsija*” lett. A '60-as évektől szervezett nemzetközi költői találkozók, PEN-kongresszusok viszont már nemcsak neki személyesen, hanem az egész nyugat-európai magyar szellemi életben is változást hoztak. Cs. Szabónak így nyílt lehetősége arra, hogy újra találkozhasson a magyar művészek legjobbjaival, Tamási Áronnal, Pilinszky Jánossal, Nemes Nagy Ágnessel, Weöres Sándorral, hogy csak néhányukat említsem, vagy azokkal, akiket korábban írásból ismert a fiatalabb nemzedékből, mint Csoóri Sándort. „*Nagy könnyebbség volt*”, írja apámnak,

hogy több erdélyi költő és író, például Kányádi Sándor is fölkereste, közvetlenül apám üdvözlétét vitte neki. Megteremtődött valamiféle határok fölötti szellemi élet. Apámmal történt további találkozásairól 1963 és 1980 között a *Hunok Nyugaton* későbbi kiegészítésében, valamint a *Hűlő árnyékban* című kötetben közölt interjúiban számol be.

Tizennégy éves szünet után tehát 1963-ban újraindult levélváltásuk. Paradoxona, hogy éppen a földrajzi távolság teszi ma lehetővé, hogy valamennyire rápillanthassunk barátságuk tréfás, évődő, de mindig őszinte alaptónusára, a hol magázódó, hol tegeződő, némelykor pedig francia nyelvbe átcsapó mondatok révén. Nyilván ez a könnyedséggel lazított komolyság jellemezte közöttük a korábbi évek hangnemét is, amelyre ma már nincsen tanú. Családias mondataik a személyes, bensőséges ügyek mellett közérdekű feladatokat is érintenek. Szó esik kultúrdiplomáciáról. Cs. Szabó angol költőt, rádióst küldött apámhoz, és megpróbálta rábírní, hogy vállalja el a nemzetközi PEN Klub elnökségét. Apám erdélyi kisebbségi anyagokat juttatott el Cs. Szabóhoz. A legfontosabb persze az egymás véleménye iránti kíváncsiság, egymás munkáinak nyugtázása és rövid méltatása.

„Kétszer olvastam el A tisztákat. Nemcsak azért rázott meg, mert emlékszem lassú fogamzására, évtizedek előtt, hosszú éveken át. A kulcsod is, ha nem tudnád. [...] Aki igazán meg akar fejteni, annak hosszú felfedező utazás után [...] ide: ehhez a drámához kell elérkeznie, ez szolgáltatja ki legteljesebben rejtőző s nyílt gondolataidat mindazokról az emberi s nemzeti létkérdésekről, amik tépelődő kételyek között jóformán valamennyi előző könyvedben izgattak, gyötörték, hogy másokat, minket is izgass és hasznosan meggyötörj, hasznosan, azaz: szolgáló készségünket bátorítva a lehetetlennel szemben is.”
– írja Cs. Szabó 1970. karácsony másnapján.

Kötődésük Európához? Cs. Szabó így fogalmazott 1978-ban: *„... a harmincas években [...] íróink egy része, magam is, magyarságtudatát nyugat felé fordítva asszimiláló mohósággal dúsitotta...”* Változott-e Európa ragyogása a harmincas évek óta, hogy apám a következő jól ismert sorait leírta? *„Én láttam csillogásodat még, / bár lázas volt már, mint láz-marta szem, / hallottam biztatásodat még / bár meg-megakadt már öregesen, / midőn eléd álltam a szóra, / hogy örökségem átvegyem, / Európa, oh Európa –”*

Ilyés Gyula első nagy csalódását 1947-ben éppen Cs. Szabó örökítette meg a *Hunok Nyugaton* című művében, ő érzékeltette lelkiállapotát azután, hogy apám a felvidéki magyarok kiűzetése miatt vitába keveredett egykori párizsi modernista barátjával, a román születésű Tzarával: *„Kitaszított ember állt előttem, a nyugati világ elfehéredett arcú kivetettje...”*

A hatvanas években már elsősorban a magyarsághoz tartozás foglalkoztatta mindkettőjüket. Cs. Szabó László írja 1964. november 15-én apámnak: *„Hozzám csak az irodalom jut el. Ami megmarad. Ezt közéleti férfiak úgy mondanák: az örök Magyarország jegyében élek. Talán irreálisnak tetszik, pedig nem az”*. 1965. szeptember 22-én így fogalmaz: *„Kemény és hosszú harc folyik [...] a becsület és tehetség rehabilitációjáért a hazában, folyik otthon, folyik itt, s nem eredménytelenül...”*

Az „örök” Magyarország virtuális közegében az író cselekedetei az egyén fölé emelkedve jelképes értelművé válnak. Jelképes értelmű volt a nyugati magyar írók egy részének fogadalma, hogy nem tér vissza Magyarországra, amíg a megszálló hadsereg itt van; jelképes az is, hogy Cs. Szabó testi mivoltában nem akart távol maradni az országtól. Az egyik a politikai állásfoglalás: Szabó Zoltáné, Sárközi Mátyásé és még sokan másoké, amelyet tiszteletben tartott minden itthon élő szellemi ember, apám is. A másik, a magyar kultúra és irodalom egyisége melletti állásfoglalás: ez volt Cs. Szabóé. Illyés Gyula éppúgy elfogadta és helyeselte. Már 1971-es levélváltásukból világos, hogy Csé hazatérésének gondolata élőszóval fölmerült közöttük. *„Idén, bizonyos okokból, Salzburgban töltöm a Karácsonyt, de jövőre, ha a Jósors is akarja, Pesten.”* – írja 1971. november 29-én, és apám válasza 1971. december 2-án: *„Sajnáljuk, hogy Salzburgból – a szomszédból – nem jössz tovább.”*

Szintén jelkép Cs. Szabó föltétele, hogy írása jelenjen meg Magyarországon, mielőtt hazatér. Dickens-tanulmányának itthoni publikációja után írta apámnak: *„... most, most jött meg április 30-i leveled, rögtöni reakciód a Dickens Naplóra. Tudd, hogy Tiéd az első fecske a hazából, a legelső baráti visszhang a „kis feltámadás”-ra. Gondolhatod, milyen jólesett s mekkora öröm. [...] Majd így folytatta: „A meghívást szívből köszönöm. Most már nincs elvi akadálya, hogy szétnézzek otthon.”*

És nemcsak a baráti együttlétek folytatása volt, hogy apám meghívására, első hazajöveletekor, 1980-ban, majd 1981-ben is a mi házunkban szállt meg, hanem jelkép is, hogy Illyés Gyula otthonába érkezett haza, nem a hivatalos Magyarországra: *„Szíves családi hívásokat azért is nagyon fontos, mert magától megold valamit. Én ugyanis kereken megmondtam s megírtam az összes jó szándékú hivatalosoknak és félhivatalosoknak, hogy csak független magánemberként mennék haza, a barátaimhoz s a magam szakállára s nem ilyen vagy olyan szervek vendégeként. Ezt is udvariasan tudomásul vették, sőt! megkönnyebbülésemre természetesnek találták.”*

Cs. Szabó László az 1980 utáni években is visszatért, gyógykezelésre is, és apámmal eltöltött itthoni találkozásai mindkettejük boldog pillanatai közé tartoztak. És talán az is jelkép, hogy hazájában halhatott meg, és hazai földbe temették, ahogy szerette volna.

A Magyar Művészeti Akadémia szíves fölkérésének, hogy Cs. Szabó László és Illyés Gyula barátságáról beszéljek, tudom, csak fogyatékosan tudtam megfelelni. Szólni lehetett volna még sok mindenről, a rádiós beszélgetéseikről, Csének más, apámról szóló írásáról, és meg kellett volna még említenem talán szemléletbeli különbségeket is. Noha nem volt sok: ebben a kapcsolatban nem látszanak viharfelhők, még rövidebb-hosszabb ideig tartó ellentétek sem, mint apám több, más, közeli író- és költőtársa esetében.

Ugyanakkor a közös ízlés, gondolkodás, eszmei egyetértés, hasonló temperamentum, vagy az együtt végzett munka öröme – ezek az iskolásan megfogalmazott logikai ész-érvek – nem magyarázzák, csak dokumentálják egy életem át tartott barátságukat, amelynek teljes története, valódi mélysége föltárhatatlan. Mert az a lélekből fakadt és a sorsuk görgette előre, és a benne rejtőző erők lényegét menthetetlenül beszipantotta már a múlt.

(Az írás a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti Tagozatának 2017. október 26-án tartott emlékülésén, Cs. Szabó László tiszteletére rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.)

NÉMETHÉK ÉS BIBÓÉK

Egy barátság történetéhez

Gróh Gáspár beszélgetése Németh Magdával

Németh László 1956-os írásaiban van egy különös feljegyzés: a második szovjet beavatkozással kapcsolatosan írja, hogy mivel Bibó István szerint ennek semmi értelme, semmi haszna nincs számukra, biztosra vehető, hogy megteszik, mert a moszkvai politika, és általában a történelem, korántsem Bibó világos logikája szerint működik. A szóban forgó tárgy több mint drámai, és Németh Lászlóra korántsem volt jellemző az az irónia, amellyel Bibó álláspontját kommentálta. Ezt a hangnemet két dolog teszi érthetővé: egyfelől a tragédiában rejlő abszurditás, másfelől Németh és Bibó nagyon közeli lelki-szellemi barátsága, amely abban is megmutatkozott, hogy a forradalom után kialakítandó társadalommodellről alkotott képük igen közel állt, majd-hogynem egybevágott. Szinte az első pillanatban látható, hogy a magyarság sorskérdéseit illető elképzeléseik milyen közeliek egymáshoz, hogy miben különböztek, miként hatottak egymásra. Személyes kapcsolatukról, barátságukról, hosszú beszélgetéseikről azonban nem tudhatunk sokat. Ezért kérdeztem Németh Magdát, Németh László legidősebb lányát e különleges barátságról, tudva, hogy Bibó István volt az esküvői tanúja – ami mindenképpen mély szimpátiáról, bizalomról árulkodik.

NÉMETH MAGDA: Részemről ennek a kapcsolatnak legfontosabb előzménye nem apám és Bibó barátsága volt. A Bibó házaspárból én először nem őt, hanem a feleségét, Ravasz Boriskát ismertem meg, aki a történelemtanárom volt a Baár–Madas Református Leánynevelő Intézetben, ahol érettségiztem. Egy gyerek számára az ismereteket még egy olyan családban is, mint a miénk volt, mégiscsak az iskola közvetítette a legintenzívebben, pedig apám minket, a lányait is bevont a pedagógiai elképzelései kipróbálásába – ahogyan írásai is tanúskodnak erről. Más azonban egy iskola, és más egy apa szerepe az ismeretek átadásában. A szisztematikus, iskolai tanulás, a számonkéréssel, az érettségivel szinte mindenben különbözik attól, ami a családon belül zajlik.

Boriska „néni” a legnagyobb szerűbb tanár volt, akivel találok, nemcsak a Baár–Madasban, hanem a magam tanári pályája során is. Ő is tudta, hogy én nagyon lelkesedem érte. Tizenhat éves voltam, amikor ő

lett a tanárunk, és én a humán tárgyakban (leszámítva a nyelvtanítást) addig nem találkoztam igazán jó tanárral. Boriska néni minden órájára nagyszerűen fölkészült, fölépítette, és nemcsak tananyagot, hanem egy átfogó látásmódot is átadott nekünk. Minden óra egy-egy remek előadás volt, lenyűgözve, pissenés nélkül hallgattuk. Ennek alapján mondhatom, Boriska néni intellektuálisan is méltó párja volt Pistának. Utólag csak egyetlen rosszat tudok mondani róla, de azt akkor nem vették olyan komolyan, mint ma. Azt, hogy Boriska néni nagyon erős dohányos volt, még terhessége alatt is.

GRÓH GÁSPÁR: *Ismerte Boriska nénit az iskolai találkozás előtt?*

N. M.: Igazából nem, bár egyszer biztosan jártam náluk a Berkenye utcai lakásukban, alighanem egy levelet vagy tanulmányt vittem Bibó Istvánnak, vagy hoztam el tőle. Akkor még fiatalabb voltam, nem tanított Boriska néni. Meglehetősen tágas, de nagyon puritán, nem szegényes, de az én akkori szememmel nézve is bizony nélkülözésre utaló lakásban éltek. Utóbbi nem volt csoda a háború utáni idők körülményei között. A Törökvész útról mentem, ahol mi még a háborúban súlyosan megrongálódott, romos házban laktunk. Később a Szilágyi Erzsébet fasori házba költöztünk – Bibóék pedig az Orsó utcába, egy kifejezetten falusi jellegű házba, amelyik talán még vályogból is épült, annak a tornácán lehetett üldögegni. Apu halála után mi is az Orsó utcába költöztünk át. Akkor laktunk egymáshoz a legközelebb, szinte szomszédok voltunk. (Érdekes környék volt, Nagy Imre is ott lakott nem messze.)

G. G.: *Boriska néninél is érettségizett?*

N. M.: Nem, mert az utolsó évben ő már a harmadik gyereket várta, így az érettségiig ugyan elvitt minket, de már nem nála szóbeliztem. Alighanem azért, mert addigra megszülethetett a kislánya, szegény kis Anna, akinek súlyos szívbaja volt, talán olyasmi, amit néhány évtizeddel később meg lehetett volna gyógyítani, így azonban korán elvesztették. Akkor még nem kutatták, hogy a várandós anyák megpróbáltatásai milyen hatással vannak a magzatra. Kideríthetetlen, de nagyon is elképzelhető, hogy az akkori viszonyok is közrejátszottak betegségében. Szülés után Boriska néni nemcsak azért nem mehetett vissza tanítani, mert betegeskedő kislányát kellett gondoznia, hanem a Baár–Madasnak is vége lett, államosították. Annácska egyébként ott volt a szüleivel 1952-ben az esküvőmön is. Boriska néni javaslatára Ravasz László adott össze bennünket, de amikor hazamentünk az ünnepi ebédre a Szilágyi Erzsébet fasorba (Ravaszék nélkül), a kislányt le kellett fektetni, mert annyira kimerült.

G. G.: *Hogyan lett Bibó István a házassági tanúja?*

N. M.: Főként Boriska néni miatt, aki nekem egyfajta ideálom volt, ő hozott össze minket. Nagyon ragaszkodtam hozzá, és rajta keresztül Pistához.

G. G.: *Milyen ember volt Bibó István? Milyen képet őriz alakjáról?*

N. M.: Úgy emlékszem rá, mint ahogy az ismert kép is mutatja, bő ballonkabát, szemüveges, olyan, ahogyan a korabeli filmekben a tudósokat mutatták, jól fölismerhető, jellegzetes hanggal, tanáros beszédmóddal. Komolyságában is hajlott a finom szarkazmusig jutó iróniára. Nagyon jellegzetes, sajátos alkata volt: magas, csupa kéz és láb, nagyon vékony, látszott, hogy semmi sportot nem űzött, és hogy nem egy igazán egészséges ember. Ha jött, anyu bevitt egy tálca süteményt, azt beszélgetés közben apuval kettesben elfogyasztották, akkoriban nem kellett félniük az elhízástól.

G. G.: *Édesanyja milyen viszonyban volt Bibóékkal?*

N. M.: Jóban, de ez nem mond sokat, ő nagyon könnyen barátkozó, jó kapcsolatépítő asszony volt, aki mindenkivel jóban volt. Ő is szerette és nagyra tartotta Bibót, de Pistának Apuval volt beszélgetnivalója. Családiról főként az együtt szilveszterezések alkalmával találkoztak, de néhányszor átment hozzájuk is.

G. G.: *Miként működött Bibó István és Németh László kapcsolata a mindennapokban?*

N. M.: 1949 után nagyon sokat voltak együtt, szinte mindennaposak voltak a beszélgetéseik. Így utólag azt mondanám, hogy apám váltotta Erdei Ferencet a „Bibó István első számú szellemi barátja” szerepkörben, aminek megvan a maga pikantériája, az Erdeivel történt, nevezetes szárszói összeütközésük fényében... Bibó hetente egyszer biztosan volt nálunk, hogy apám is felkereste-e őket, azt nem tudom. Apám nagy sétáló volt, így együtt mentek, ami kiadós beszélgetéseket jelentett, de ezeknek nem volt tanúja. Tanulságos volna végigelemezni írásaikat, könnyen kimutatható lenne egymásra gyakorolt hatásuk, ami a forradalom idején, a magyar jövő útjait kereső elképzeléseikben különösen szembeötlő. Amikor Bibó nálunk volt, időnként én is beültem hozzájuk, és hallgattam őket, főként történelemtől, a magyarság sorsáról beszéltek. Nem tudom fölidézni, hogy mennyi mindenről. Sokat megírtak gondolataikból, írásaikat én is elolvastam, ma már csak az olvasmányél-

Korniss Péter: Fejkezdős lány, 1975 (Várfok Galéria, Budapest)

ményeim élnek bennem, nem a beszélgetések emléke, alighanem azért is, mert a kettő egybevágott.

Apu otthon nem számolt be beszélgetéseikről. Az viszont nemcsak feltűnt, hanem, mint egy fiataalt, aki épp kezdi az életet, egyenesen bántott, hogy mennyire pesszimisták voltak. Megdöbbenett, hogy milyen sötétnek látják a jövőt, hogy családos, középkorú, „befutott” emberek ilyen reménytelenek. Bibót még értettem, egy beteg kislány az egész család életére, a szülők gondolkodására hat, az övékre, akik nagyon szerették gyerekeiket, különösen súlyos hatása volt. Nagyon szeretetre méltó család voltak, és sajnáltam őket, hogy – Anna sorsától függetlenül is – milyen nehéz életet kell élniük. Én is sokszor láttam Pistát, amint két nagy szatyrot cipel hazafelé, nemcsak ők éltek együtt, a nagyszülők is ott voltak. És még mi minden várt rá!

G. G.: 1956-ban, már első gyermekét várva, el kellett hagynia az országot, mert férje élete könnyen veszélybe kerülhetett volna, hiszen a csepeli munkástanács egyik vezetője volt. Távozása minden hazai kapcsolatot hosszú időre megszakított: a levelezés is veszélyes volt. A későbbiekben találkozott még Bibóékkal?

N. M.: Természetesen, de ez a kapcsolat már egészen más volt. Pistá elítélése, börtönbüntetése, betegeskedése nagyon megtörte őket. Apámmal való kapcsolata, barátságuk fenntartása ellenére már csak ezért sem lehetett a régi – hiszen ő is sokat küszködött egyre rosszabb egészségi állapotával, hipertóniával.

A szilvesztereket azonban rendszeresen együtt töltötték Apuékkal. Mikor mi először hazajöttünk, talán 1972-ben, karácsonyra, szilveszterre is maradtunk, akkor is együtt voltunk, Bibóék, a Borsos házaspár, Illyésék – egy nagy kihúzó asztalnál mind elfértünk. A hosszas távollét után arról beszélgettünk, hogy mi történt velünk, mindennapjainkról, betegségekről, gyerekekről – ahogyan a régen nem találkozott ismerősök igyekeznek egymást naprakésszé tenni az életükről. Egy szilveszterezés általában amúgy sem a fennkölt eszmefuttatásokra kínál alkalmat.

G. G.: Mi jutott el Bibóék sorsáról Kanadába, ahol önök akkor éltek?

N. M.: Tudtuk, hogy börtönbe került, aztán azt is, amikor végre kiszabadult. Eljutott a híre annak is, hogy Apu [Illyés] Gyula bácsival közbenjárt Kádárnál Bibó István érdekében – de akkor nem jártak eredménnyel. Arról is tudtunk, hogy az írók segítették a Bibó családot, Apu is, Illyésék is, külföldről is. Apunak nagyon fájt, ami Bibóval történt, szinte jobban megszenvedte, mint a családja – erről ők talán nem is tudnak. Ezért fordult kérelemmel Kádárhoz: ezt senki másért, még saját családtagjáért sem tette volna meg, annyira távol állt tőle

még a gondolat is, hogy politikai vezetőktől személyesen kérjen segítséget. Azt viszont elképzelhetőnek tartotta, hogy valamiféle közvetítő szerep várhat rá, ezért úgy gondolta, hogy fenn kell tartania a párbeszéd lehetőségét a hatalommal. Mindez azt mutatja, hogy ez nem a forradalom leverése és a megtorlások idején született gondolat volt, hogy ott van ez már valahol az éppen 1956. október 21-én bemutatott Galilei-drámában is. És azt is tudta, hogy ezért nagy árat kell fizetni. Ezért nem utasította vissza a Kossuth-díjat: elsősorban azért, hogy ne égessen fel minden hidat a hatalom felé. Akkor arra még nem gondolhatott, hogy a közbenjárására éppen Bibó István érdekében lehet szükség, mert őt akkor még nem tartóztatták le...

G. G.: *Hogyan értesültek a Bibó házaspár megrendítő halálhíréről?*

N. M.: Boriska néni halálát a Baár–Madas „vonalon” a messzeségben is gyorsan megtudtuk, aztán napokkal később kérdezte valaki, hallottam-e, mi történt Bibóékkal. Azt feleltem, tudom, persze, a Boriska néni... Igen, de a Pista is! – folytatódott ez a párbeszéd. Így tudtam meg, hogy Pista milyen drámai gyorsasággal követte Boriska nénit. Döbbenetes volt – de fölemelően szép is.

EGY LETŰNT KONTINUUM HANGJA

Szabados György improvizációról
(részlet)

Hubert Bergmann

A legkisebb létező és a hang mint szellemi-esztétikai kategória¹

Szabados szólójátéka – felelevenítve önmagában való egyszülöttségét és ennek isteni eredetét – rendszerint az Egyre való emlékezéssel kezdődik, zeneileg szólva monofonikus íveken keresztül, egyszerű időközökben, hasonlóan egy szünet nélküli gregorián énekhez a melizmatikus neuma stílusában, amely megismerteti az adeptust a legfelsőbbel – mintegy a kvint és inverze, a kvart jelzésszerűsége fölé emelve őt, egy *idée fixe*² értelmében, hogy emlékezzen.

Baráti meghívás ez az eredet állapotába, mely a paradicsomi szóval aligha adható vissza tökéletesen. Mert ott leleselkedik az elkerülhetetlen rossz, miközben a zenei gyakorlatban önmaga egységének háttéré előtt, a művész a differenciált létezés időtlen folytonosságához való kapcsolódáson keresztül a létezés szétválasztottságának előfeltevését kívánja felülmúlni és gyógyítani. Egyszerűen fogalmazva: az improvizáció egyenértékű az azt alkalmazó muzsikussal tudásával.

Szabados a legkisebb akusztikus eseményt is „sorsnak” nevezi, amely – teleologikusan szemlélve – miként egy karmikus csomó a rezgések végtelen hálójában, egy nagyon határozott eseményt mutat meg. Ennek megoldása, megváltása ([Er]-Lösung)³ csak a fejlődés és művelés, valamint az ő mélyebb visszaemlékezése által válik lehetségessé. Szabados tehát „a teremtett világ akusztikus rendjét” feltételezi, amelyben „jobban tud tájékozódni és élni”.

A felismerés, hogy ez a legkisebb egység már minden rákövetkezőt magába foglal, nem csak az ősi kultúrákban vetődött fel kérdésként, hanem a modern természettudományi kutatások is megerősítették. Az EGYszerű magja – mely inkább mélyebb dimenzióján, semmint egy folyamatos képzeten keresztül fejlődik – abban csendül fel és jelöli ki az utat a következők, a jövő számára, amely információként már eleve adott. A fejlődés nem egymásutánosság, inkább mint képesség értendő, rezegve összehangolás az őskézdettel, mely mindent magába foglal. Nem véletlen, hogy ez a leírás úgy hangzik, mint a DNS

közérthető leírása. Ezt természetesen a beavatottnak kell megfejtenie, azáltal, hogy az összetettnek az EGYszerűbe való átmenetét újra és újra elsajátítja szellemileg. Ha ez megvalósult, csak akkor realizálható ez a paradox átmenet, miszerint „az üresség forma”;⁴ a nem-azonosság azonosság; avagy az egység sokaság. Ez ugyanis abban az esetben, amikor nagyon összetett játékmenetek az adeptust az útról való eltérítéssel fenyegetik, csak a tapasztalt és gyakorlott összpontosításban és a teljesség állapotában, energetikus töltéssel és műveléssel marad játszható és alakítható. Ha a gyakorló ezeket ellentétként, mint egymástól elkülönülő lényegeket él át, tehát csak egy szubjektum-objektum állapot észleléseként, vagy a megismerés világa számára csak az érzékelésből és relativizációból állna, a játék áramlása megszakadna. A teljesség állapotából való kizuhanás dilemmája és egy elkerülhetetlen félbeszakadás lenne az eredmény.

Ez nem hatásvadász ujjgyakorlat egy fakó ezoterizmusért, amelyet az ifjak eltaszíthatnának, hanem az EGYszerű tiszta, tárgyyszerű meditációja; amelyben szubjektum és objektum a légzés és ismétlés mantrikus folyamatában együtt rezegnek. A legkisebb létező egy hangban, felveszi és működésbe hozza rezgési impulzusát s azon keresztül, mint játékba belemerülő gyermek, megízleli a szépséget, hogy ezáltal a természetes formáló erőnek adja át.

Az EGYszerű e megízlése és megtapasztalása nélkül a valós idő autentikus zenéje aligha lehetséges. Itt csendül fel a blues esztétikai kategóriája, amely egy megsebzett élet eredete iránti rezonancia nélkül, a világban való bonyodalmat igen, de annak fejlődési lehetőségét nem készítette elő. Az átalakulás a megsebzett élet megéneklése révén történik, amely szépséggé szeretne átalakulni. Egy lángoló lélek himnikus imája ez, egy férfi panasz dalokon és énekeken keresztül, a „saját” szellem felemelése és feláldozása, amely csakúgy, mint Albert Ayler esetében⁵ – aki egy napon született Szabadossal –, egy kétségbeesett egzisztencia mélyéből a legfelsőbb vádló könyörgésévé válik; egy magatartás, amely egy individuum személyiségét transzcendálja, csak állandó gyakorlás és belső irányulás által bizonyul méltónak.

Talán lényeges emlék, éppen a „méltónak bizonyulás” emléke volt, mely a reichenau kolostor apátját – egy kivégzésre ítélt bűnöző átkelelése során – arra indította, hogy a harangkötél meghúzása által mégis kegyelmet adjon, és ezzel a kis tószakasz – a szárazföldi Allensbach és Reichenau szigete között – a Gnadensee (Kegyelem-tava) nevet nyerje el. Talán a vesztőhelyet kiérdemlő bűnöző alapjában véve egy igaz fickó, egy gyarló ember volt, aki egy klerikus figyelmének hála megmenekült a kötélről. Mindenesetre Bernd Konrad elbeszélését a konstanzi Brigantinusban oly módon értelmezhetjük, amit Szaba-

dos az egyetemes összetartozásként, összeköttetésként értett volna. A magasztos, a nemes (Brigantia), a transzcendens régi mesterei által az időtlen ujjongás gyakorlótermeiben művelve és gondozva, akik lemondtak a világ siralomvölgyéről, hogy e gyakorlótermekben kolostorok terveit vázolják fel, amelyeken elsőként jöttek létre az improvizáció írásos jelei.⁶

Engedni, hogy hasson a kegyelem... A lelkek megváltásának és megszabadulásának aktusa egy harangszóval⁷ hirdette az emlékezet egyszerű és zeneileg alapvető ingerét, az élet és a halál tulajdonképpeni értelmét. Ayler „Goin’ home”⁸ előadása, a kezdetbe való visszatérés felcsendülése ezt a távolba mutató vágyat, az időtlenben való egységünket fejezi ki eredetünkkel; ez szintén a személyi és a kulturális mulandóság megvallása, itt egy indián sorsaként bemutatva.

Ez emlékeztethet bennünket Szabados késői, *Boldogasszony földje* című kompozíciójára, amelynek egyszerű és áramló szövedékében (Istenanya, mindenek alkotója) éppígy az eredetünk, a hazatérés és egygyé válás helye iránti sóvárgás csendül fel, mely a földi különválasztottságot világossá, érthetővé teszi. Sok szerelmi ének, például a szűfik vagy néhány középkori Minnesäng esetében – amelyre Szabados hivatkozik is az egyik címében – ezt a „nyomorúságot” és egy őseredeti panaszt fejez ki a „Szeretett” irányába, amely egy nő alakjában mutatkozik meg. Valójában persze a „belső Szeretett” dicsőítését, végső soron a mélyebb Önvalóhoz való kapcsolat keresését jelenti a differenciált létezés időtlen folytonosságához való kapcsolódáson keresztül, s mint további útmutatás, egy kémiai menyegzőt (Christian Rosenkreutz), amely arra törekszik, hogy egyesítse a külső világ szellemi aspektusait, melyek az érzékek világa „mögött” rejlenek.

Beregségi idő, elmélyedés és egybeolvadás a hanggal

A rezonancia együtt- és egyberegség általi felelevenítés, hogy egy formálódó erővel, a sokaság multiritmikus és polifonikus folyamatainak előadásával ne csupán stagnáljanak, hanem esztétikai formákká kovácsolódjanak, hogy ezeket aztán újra beolvasztva ismét újabb formákat hozhassanak létre belőlük. Hogy ez az allegória értelmezhető, a mítosz is alátámasztja, mely szerint az Ida-hegyi daktüloszok – akik démonikus lények, a réz és vas korai feltalálói és megmunkálói – a kovácsmesterség megalapítói, egyben a zene feltalálói is voltak. A zene titkait tehát – e hagyományok szerint – összefüggésbe kell hozni a kovácsmesterséggel, hiszen Sevillai Szent Izidor a bibliai kovács, Tubal alakját még a korai középkorban is a zene feltalálójaként mutatta be.

Hogy a fémek megmunkálásának művészete közel áll az alkímiai és más mágikus művészetekhez, a hangok útján történő varázslás képzetéhez tartozik. Ez elsősorban az acélhúrok kalapálásának zongoraszerű működéséhez illik, melyet rézzel fontak be a basszustartományban, és egy öntöttvas lemezre helyezték szárny formában; ez tehát a vasművéség egy formájának tekinthető. Püthagorasz esete a kovácműhelyben ugyanerre a pontra mutat. Eszerint öt kalapács hangjának egyszerre és egymást követően rézre és vasra ütközése olyan hatást tett Püthagorasra, hogy az intervallum-kapcsolatok misztériumainak, vagyis a zene alapjainak nyilvánvalóvá kellett válniuk számára.

Hamvas Béla és a zene című előadásában Szabados idézi Hamvast, mondván: „a hang az anyag tüze”; olyan jelenség, amely az anyagot izzásba, életre hozza, lehetővé téve annak átalakulási folyamatait, valamint az anyagot képessé teszi arra, hogy szellemi hatóerőként „széttérüljön”.

Csak az képes közvetíteni az információt, aki az előadás elején megszerzi és gyakorolja a rezonancia titkát, mivel ez a rezonancia ugyanazon princípium által adható tovább, amellyel az előadó maga is a folyamathoz kapcsolódik. A másik veszély, hogy töredékes, fércmunka marad, vagy netalán valódi hatások egymásutánisága, amelyek egy unott szellemet a dekoncentráció prédájául vetnek.

A szellemi hatalom csak rezonancia útján születik meg, és a születést segítő az, aki az üzenetet egy árnyékos barlangfalról a napra helyezi, valamint jelentősen hozzájárul a hallgatóinak átalakulásához. Ez a paradox helyzet – amely lehetővé teszi számára egy ilyen értelemben vett gyakorlás révén, hogy az Egyet a sokban is megőrizze és megtapasztalja – olyasmi, amit nehezen érthetünk meg, azonban annál inkább meg tudjuk élni. Vagy, ahogy Szabados mondja: „*Nem a sokból tákolok össze egyet, hanem az egyet nyitom szerves »sokká«, amelyben mindig minden mégis egy.*”⁹ Eckhart mestert, egy hasonló, a prédikációinak mélyeiből előke-rülő mondat a 20. század eleji misztikusok élére állítaná. Rainer Maria Rilke – aki a látszólag egyszerű tudást mindig tömören, útravalóként fogalmazta meg – így önti szavakba ugyanezt: „maga az élet azonban azért nehéz, mert egyszerű”. Más szavakkal: csak az EGYszerű hordozza önmagában a sokat, ami önmagában megőrzi az EGYszerűt mint olyat. Az erőt, tehát a sokat nem csak az Egy kifejezéseként látni, hanem kialakulásának folyamata során karakterisztikusan formálni, ez Szabados praxisának jellemző vonása.

Hogy mi az Egy tulajdonképpen – a dolog természetéből adódóan –, ellentétben a sokkal, nehéz megmondani. Egyszerű az „ott”. Sokszerű az „itt-ott”. Az itt-ott még több. Az „ott” egy helyhez, egy hanghoz, egy magánhangzóhoz, egy lehelet végéhez kapcsolódik. A „sok” egy kihívás az Egy megőrzésére; a tízezernyi dolog dzsungelében formálódva moz-

gásban lenni, különválva és szétválasztva tudatosan építkezni. E megvalósítási lehetőség kapcsán Szabados közvetlen rokonságot látott a görög antikvitással, különösen a püthagoreusokkal, akiknek törekvése az volt, hogy a „fenti” világ harmóniájának megismerése által a „lenti” embereket (a túl sokakat) megismertessék, egy szférikus harmóniával, minden élet egyensúlyával egyesítsék, és ezáltal üdvözítsék.

Hogy ez az archaikus, a Krisztus előtti századokban egyszerűbbnek tűnt, mint manapság, túl gyorsan elfogadjuk, azonban tekintsük át a filozófiai szövegek összetettségét, s láthatjuk, hogy „az emberi probléma” akkoriban lényegileg ugyanaz volt, mint ma. Ami megváltozott, az a tömegkommunikációs eszközök bősége, a kifejezési lehetőségek hatalmas és aggasztó sokasága és tömege, amelyek azonban hatástalanul, vagy kifejezetten destruktívan működnek, legjobb esetben szórakoztatnak. Ha a zenész-orvos a mai időkben nem tudatosítja rezgési képességét, ebből következően kevésbé gyakorolhatja magát a „páciensek” javára. A zene ezután placebohatássá, látszólagos hangulatkeltővé válik, ami a tünetekkel bajlódik, hogy ezzel még több mindent placebóvá alakítson.

Amikor Szabados azt mondja, hogy „*az Egy nem absztrakció, hanem a kezdő és végső intimitás, amelyben minden benne foglaltatik*”,¹⁰ akkor minden zenei mozzanatot a kifejezőerejének, végül is igazságtartalmának és autenticitásának próbája alá vet, ami feltétlen kihívást jelent az előadó számára.

Azt, amit „nem lehet birtokolni” örökké újra kell élni, átélni, és újra és újra létrehozni. Folytonosan a kezdetet, az Egyet gyakoroljuk, annak érdekében, hogy ezen keresztül és a sokaság ebből eredő világában kiismerjük magunkat; formáljuk, s ne csak elviseljük azt, s a nem-kettősség, az el-nem-választottság tudatában a létezés egyetlen táncává alakítsuk.

„Zen szellem, kezdő szellem.” Ezt a mondatot talán Szabados is ismerte. A destruktív erők akkor lépnek fel, amikor ez nem felismerhető és élhető többé, ekkor az adeptusok mintegy kizuhannak az *ordo virtutumból*, az isteni szférákon belül található erények rendjéből (Hildegard von Bingen), amely arra hívta az embert, hogy egyesüljön vele. Amikor a sok és az egy, illetve az egy és a sok folytonosságát többé már nem érzékelik, élik és művelik.

Miután ez egy minőségi kérdés, vagyis olyan kategória, amely teológiai ikonográfia nélkül is érthető, alapvetően minden ember számára adottnak kellene lennie, függetlenül attól, hogy ragaszkodik-e egy valláshoz, vagy sem. Az összhang nemcsak az intervallumelmélet fogalmaként értelmezendő, hanem önmagában is közvetlen felhívás az istenivel való együtthangzásra, az együtt alkotásra a Mindenség Szellemével.

Szabados György dirigálja a tanítványaiból szerveződött MAKUZ zenekart a 2003-as Debreceni Jazz Napok záróprogramján. (Fotó: MTVA, Oláh Tibor)

Az összhang, harmónia azzal, ami éppen történik, a rugalmas kötélen való haladás a csomópontok között, hogy át ne essen a tizenkét hangú zene „össze nem függő” ideáján, mely Szabados számára nem a haladás folytonosságát kérdőjelezte meg, hanem érzékelhetően elpusztíthatta volna az *ordót*, mert nem maradna többé összeköttetésben egy másikkal, hanem minden megnyilvánulás, minden hang csupán önmagáért létezne.

A tény, hogy egy hang magába foglalja az összes többit, és így a közvetlen kapcsolat csalhatatlan bizonyítékát szolgáltatja, a felhangsoron keresztül adott, melyben minden hang együtt rezonál. Az Egy magába foglalja a Sokat. A buddhista tapasztalat kontextusában, metafizikailag tekintve: az üresség sokaság (forma), a sokaság (forma) üresség. Az üresség valójában teljesség, a teljesség valóban üresség.¹¹ Itt kellene megjegyezni, hogy az ürességen nem egy – depresszióban és összeomlásban végződő – „civilizációs vákuum” (Szabados) értendő, hanem a differenciálatlan Egy, a primordiális arkhé, az őskezdet. Természetesen ez a 12 fokú zenében is sikerül. A komponista – „mesterládájából” – előremutató módszereken keresztül vonzó jelenségek-

ké alakítja az Ősanyagot, amely „összefüggéstelenül definiált” (nincs alaphang, minden hang egyenjogú), amelyek felébreszthetik a hallgató sóvárgását az Egyre, tehát a muzsikus esztétikailag vonzó formákat hozhat létre.

Az Egy jelensége tehát egy meghatározott anyag felhasználásának sikeressége vagy kudarca során is felragyog.

Szabadosnak az atonálisan vagy szabad-tonálisan való játékmód nem az anyag és teoretikus jelentésének kérdése, sokkal inkább az egyetemes rezgés megélt gyakorlata és minősége. Nem az anyag okozza a rezgéseket, hanem az előadó, aki a rezgést önmagában és a világban érzi, és a zene közvetítésén keresztül létrehozza a sokaság Egybe való transzcendálását. Más szóval, a teremtési folyamat maga, amely az Egy szétválásán keresztül létrehozza a világban a sokat, hogy ott egyáltalán érzékelhetővé tegye. Ennek során a teremtési folyamat a teleologikus, játékos érdeklődés által egy „felsőbb” teljességre törekszik. Ha azonban az érdeklődés hiányzik, a teremtés rombolóan hat, és a feneketlen játéktér hatalmába kerül.

Egy „új szakralizáció”?

Szabados egy „új szakralizációról” beszél, mint a zenei gyakorlat, az emberi létezés és cselekvés „szolgálatának”, megszentelésének útjáról. Az eredeti üdvözítés és gyógyítás aurájáról, az egyetemes jó lényegi megteremtéséről, mely mindenki számára abban a kultúrában lehetséges, amelyben él. Végeredményben játékba hozza a „kultusz” fogalmát.¹² A megszentelődés eme kultusza úgy is érthető, mint az élet általában vett ritualizálása a teljességgé válás érdekében. Nos, ezek a nagy és terhelt kifejezések – amelyekre véletlenszerűen fel lehet hívni a figyelmet, s amelyekről mást és mást gondolunk – és ez a gyakorlat, mint eleven aktus aligha tűnik élőnek és kultiváltnak a Nyugaton. A szakralitás a rítusok mellett, melyek általában vallási kontextusban láthatók, nagyon finom belső cselekvéseket és „eljárasmódokat” és ezzel együtt egy igen belsőseges és magánjellegű karaktert mutathat.

Ha Szabados ebben az összefüggésben a „magyar géniuszról” beszél, olyan látásmódokhoz közelít és olyanokra reflektál, amelyek manapság problematikusak, mert itt nem pusztán az identitás, hanem a „népek” specifikus identitásának kérdése vetődik fel. A „géniusz” (Szabados szerint) „egy közösség szellemi tevékenységének legmélyén munkáló sajátos őseréjű szellem”, amely közösséget a „semmiből” akaratlagosan hoz létre. Ez Szabados számára az alapelv, amelyhez folytonosan formálja világvégét, és ezáltal a társadalom perifériája felé tart. Ahol kons-

tatálja, hogy: a kultúra, a keletkezés, a formálódás és pusztulás kiterjedt tudása csak a megalkotott kultúra nagykönyvében, a múlt „eredményeként” adható tovább; a nem érzékelhetőben keletkezik, tulajdonképpen a határvidéken található génuszban, felhívás ez a jelenlétre és cselekvésre, egy pedagógiai ösztönzés. A közösség szorongása, az orientáció hiánya hívja elő kinyilatkoztatásra a rejtőzködőket.

Szabados az „ízlést” mint kategóriát és a logika párját vezeti be. Egy argumentatív zsákutca keretében mutatja be, hogy egy belső, szubjektív igazság szférája egy objektívnek tekintett és jellegzetesen igazolt szférával, úgyszólván a mainstreammel, autentikusan szemben áll, és „láthatatlanul” meghaladja azt. Az ízlés ebben az értelemben nem szorul tudományos bizonyítékra, noha bizonyos képzést és tudatosságot feltételez. Az ízlés pandanja a „vélemény” lenne, mely továbbra is kötelezettség nélküli, és ennyiben felelőtlen marad. Az ízlés azt igazolja, ami tetszik neki. Az ízlés az individuális mélység faktuma, és alkalmasnak kell lennie a felszín, az öntudat és a folyamatos kutatás és tanulás közötti egyensúlyozásra. Amikor Szabados a „belső ilyenségre”, mint a génusz jelenlétének határállapotára utal, a létezés olyan, metafizikai megfigyelési módját éri el, ami a zen buddhizmus egyes szútráiban jutott kifejezésre.

Az „ilyenség”, az „így-ség” egy gyakorlati zen stúdium fordítási kísérletei, ami a figyelemben jelenlévő szellem közvetlenségét egy szempillantás alatt a jelenlétre „összpontosítja”, amely egyidejűleg „mindennel” kapcsolatban áll. Ez a légzés és a koanra való emlékezés gyakorlata, azaz figyelve és jelenlevőként a pillanatban maradni. A dinamika, mely ezáltal létrejön, csak egy fogalom a gyakorló számára, és aligha közvetíthető egy kívülálló felé, mert a szubjektum-objektum szemléletmód minősége, a „tisztá közvetlenség és jelenlét” világa nem megközelíthető.

A közvetlenség nem közvetíthető; minden egyes esetben csak a praxis által, önmagunkban tapasztalható meg. Ez teszi tehát a mestert, a tanárt, egy vonatkoztatási pontot, egy helyet, a génuszt, aki szemeit és füleit a tanítvány szívében tartja, hogy az utóbbi el ne veszítse a harmóniát, nehogy meginduljon a lejtőn.

Allegorikusan szólva, Hamvas Bélának, akit Szabados idéz, teljesen igaza lehet abban, hogy „bolond, aki nem az örök életre rendezkedik be”. Ezzel a meghökkentő kijelentéssel (hiszen ki akarna bolond lenni), fején találja a szöveget. Mindazonáltal nem élünk örökké, hanem tulajdonképpen „csak” egy szempillantásig, s ugyanígy egy szempillantás alatt meghalunk. Ez a paradoxon elvezet bennünket az élet és halál transzcendálásának közelébe, amely csak a „bolondságot” felülmúlva, a feje tetejére állítva lehetséges. Hiszen csak azok, akik megtapasztalták egzisztenciájuk relativitását, és így bolonddá válnak,

tudják, hogy az élet és halál – hatalmak és vallások által különbözőnek tartott – pólusai mit is jelentenek tulajdonképpen. A megkülönböztetés bolondságát, a mindig ugyanúgy különböző világban. Hiszen lényegüknél fogva törekednek az Egy felé. Függetlenül attól, hogy ez a felismerés egy „távol-keleti trükk-e” a szenvedéstől való megszabadulás érdekében, vagy az antikvitásig visszamenőleg a nyugati filozófia kvintesszenciája, mindenkinek meg kell tapasztalnia, önmagáért. És mégis... Valamit már tudunk...

Ez az egyik értelmezés. A másik, amit Szabados mond, az örökkévalóságban való tulajdonképpeni „újrateremtés” lenne, egy kicsiny, de határozott megértés szabadsága által, ami ahhoz szükséges, hogy a „lehelet bizonyossága” megvesse a lábát az időtlen folyamban. A géniusz az összekötő kapocs ezen idő által leigázott és a másik, időtlen világ között. Szabados ellentmond a partikularitás világának, melyben ő misztikus módon minden létező – élő és élettelen – Egységére esküszik fel. A Peter Sloterdijk *A Sínai-hegy árnyékában* című esszéjének végén található megcáfolhatatlan istenbizonyítékhoz – ahol Nagy Frigyes Reventlow grófot arról kérdezi, hogy van-e Isten létére bizonyítéka, melyre a gróf így felel: „Igen felség, a zsidók!” – Szabados kiegészítésként Gilbert Keith Chestertont idézi, aki „a lámpavasat” hozza csalhatatlan bizonyíték gyanánt, és ezzel legalább a megmagyarázhatatlan szellemes megmagyarázására törekszik. Hiszen minden, ami van, Istenről szól. Még ez a lámpavas, és az is, ami összetartja. S még akkor is, ha maga az ördög, az isteni szféra egyik aspektusaként létezik, fennmarad ez a rejtélyes erő, amelyet most Istennek neveznek. Minden, ami van, mivel létezik, s még akkor is, ha többé már nem anyagiként létezik, csupán Isten egy epifániája. „Két dallam összjátéka”.

Mikor Szabados Karácsony Sándort idézi, aki a magyarságnak egy egyszerre keleti és nyugati észjárását tulajdonított, amelynek lényege a hídként való létezésben ragadható meg, egy olyan filozófiai gyakorlathoz közelít, amely például a buddhizmusban is megjelenik. Az Egység integratív ereje, „a sokat az Eggyel”. A szakralizáció mindenestre nem lehet pusztán egy elefántcsonttorony-lakó játékos foglalatossága, hanem az adeptus teljes egzisztenciáját megkívánja, életgyakorlatának megszentelését; az élet és halál fontos kérdései felé való egyre mélyülő odafordulás értelmében. Az elefántcsonttoronyban rendszerint megszűnik a „szellemesség”, és alkalmanként olyan vitatható fordulatokhoz vezethet, mint egy német filozófus mondata: *„Még a legfaragatlanabb népeknél is a legrégebbi, a legsötétebb nyelv mindig a vallás nyelve”*,¹³ az utóbbit így egy erőszakra hajlamos szférává lefokozva, annak érdekében, hogy ősi szükségletekből hozza létre egy faj összetartozását.

Aki az identitárius alapértékeknek – melyek mindig a történelemmel és a történetírással kapcsolódnak össze – többé már nem tulajdonít jelentőséget, ezzel elveszíti azt az esélyt, ami Wilhelm von Humboldt felismerésében így hangzott: „*jövővel csak az rendelkezik, aki ismeri a múltat*”. Aligha mondható el például egy emberről, hogy pusztán attól amerikai lenne, mert esküt tett az amerikai alkotmányra, vagy éppen német, vagy izraeli, mivel éppen most kapott útlevelet ezen országok kormányhivatalaitól. Elvégre ez az ember, ahogy a személyes történetében generációkra visszatekint, más kontinensről származik (Amerika és Izrael esetében), ahol specifikus szociokulturális, történelmi és vallási körülmények közé volt beágyazva, amelyek általában aligha felelnek meg azoknak, amelyekben éppen találja magát.

Szabados természetesen nem válhat egy üdvözítő képmásává, éppúgy, ahogy az úgynevezett vallásalapítók is kevéssé akartak egy ilyen alakot megtestesíteni, azonban az utánuk megszülető legendák rájuk erőszakolták azt. Lendülete (impulzusa) legjobb esetben felszólítás: felhívás arra vonatkozóan, hogy az utódok a zene égisze alatt és azon túl is összegyűlhessenek. Lehet, hogy a francia forradalom volt a modernkori kezdet az „EGYszerű összekötő vonalainak” lerombolásában, melynek során a túlságosan sokak jakobinus-vezérelt lázadása nagyrészt megsemmisítette ezt a koherenciát, és az EGYszerűt egyenként definiálta újra.

Vagy egy ilyen megvalósítási út egyenértékű lenne egy elitista magatartással, kvázi egy másképp megalkotott konzervatív forradalom légkörével, egy mozgaloméval, amely állítólag minden újdonságot és fejlődést ellenez, mert mögöttük az identitás megsemmisítésére törő erőket látja?

(Fordította Stamler Ábel. A részlet Hubert Bergmann: *Klang eines verschwundenen Kontinuums. György Szabados's Antwort einer ursprünglichen „mousikē“* című nagyesszéjéből származik.)

JEGYZETEK

¹ Az *improvizáció időtlen üzenete*. Beszélgetés Szabados György zeneszerző-zongoraművésszel. In *Ökotáj*, 39–40. szám, 2008, 175–184.

² Vezérmotívum.

³ Visszaadhatatlan szójáték a német Erlösung (megváltás) és Lösung (megoldás) szavakkal. (*A ford.*)

⁴ Vö. A *Szív szútrával*, amely a mahájána buddhizmus egyik híres szútrája.

- ⁵ Ahogy ezt írom, Bernd Konrad hirtelen előbukkan egy konstanzi vendéglő sarkában.
- ⁶ Ld. A Sankt Gallen-i kolostor tervrajzát, amely a reichenai kolostorban készült a 9. században.
- ⁷ Ld. a kísérszöveget a *Boldogasszony földje (Harangok)* című lemezhez.
- ⁸ Albert Ayler: *Goin' home*.
- ⁹ Ld. 1. jegyzet.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Vö. 4. jegyzet.
- ¹² *A láthatatlan hatalma. Zene, kultusz, génusz.* Beszélgetés Szabados Györggyel. In *Ökotáj*, 31–32. szám, 2003, 123–138.
- ¹³ Peter Sloterdijk: *Im Schatten de Sinai*. Suhrkamp, 2013, 16. (Sloterdijk Herdert idézi.)

1% METAFIZIKA - ROVAT SZABADOS GYÖRGY EMLÉKÉRE

„...A LEGKÁRHOZATOSABB ÁFIUM”

Hollóidő

(részlet)

Szilágyi István

Később ez a hazudós morfondírozás még egyszer eszébe jutott, miután a koporsóból lehozta a mesterek vitáiról készített följegyzéseit. Emlékezett rá, Fortuna úr egyik boros estén mindegyre siralmas énekekkel példálózott s jeremiádokat emlegetett. Előkereste azokat a lapokat:

„... Minálunk az írástudó, a mindenféle krónikás főleg arra tanítja azokat, akik reá figyelmeznak, hogyan kell önmagukat sajnálniok. Pedig a magunksajnálás a legkárhuzatosabb áfium. Jóformán még írni sem tudunk – csak sírni – magyarul; ám mihelyt a fajtánk állapotáról papírra vethettünk valamit, az mind csupa gyász volt és siralom, mást sem talál az utód a megsárgult árkuson. A krónikási jajveszékelés gyakorta elkezdődött csak a hírére is bármely veszedelemnek, hogy mire veresleni kezdett az ég alja, és a nyomorúság dereka ránk szakadt, ne maradjon egy tenyéryi papír se szabadon, mert akkorra minden ív teleíródott a bajtól való rettegés soraival. (Ezeket nyilván Illés mester mondta; mire Lukács tiszteletes:) – Csakhogy a siralmas éneket eljövendő veszedelmek előérzetének is tekintsd, mely jó előre figyelmeztet, riadóztatja a lelkeket, igyekezzenek magukat menteni. Na meg ami vérontásokról, kegyetlen prédálásról leíródhatott, az mind semmi ahhoz mérten, amennyi a valóságos pusztulás. Ha azt mind krónikába írták volna: ezer papírmalom kevés, hogy annyi árkust merítene. (Mire Fortuna úr:) – Az ám, de ha nem marad utánunk semmi egyéb, csupán panaszos hangú jeremiád, a maradék értetlenül vakarja majd a fejét: hogyan létezünk mégis, ha mindez igaz? És csak ez, ami írva van. Mert ha csak ez volt, hírmondónak sem kéne lennie belőlünk. Hiszen ezek szerint mi már rég ideje önmagunk többszörösének híjával vagyunk. (Pohár bor és Illés mester tovább:) Amit viszont nem tudok megfejteni: a népek jámborabbja, aki a betűvetést sem tanulhatta meg, és életében sem hallott krónikás éneket, mihelyt egy römpöly bort megiszik, bár semmi sorstudása, mégis, lám, mégis a maga állapotán olyképpen borong, mintha siralmas énekből olvasná életét. Akkor is, ha ideje javát vígságban tölti, eldévajkodik, és ezeryi ravasz praktikával sikerül gondjai fölébe kerülnie. Nos hol és ki tanulja ezt, kitől? Az írástudó a jámbortól, avagy mégis az írástudótól a nép? Nyilván a papja prédiká-

cióiból... Másrészt azt mondd: az írás riogató, éberségkeltő figyelmeztetés is lehet. Jó. Ám ha a lármafát nem csupán végveszélyben, de örökkön lobbantgatod, ezzel egyvégtében rettegésben tartod a lelkeket. Csakhogy nincs oly emberi állapot, melyet meg ne lehetne szokni, s ne következniek el a beletörődés: nincs mit tennünk, úgymint minden hiábavaló. Ezt ti aztán tetézték azzal, hogy híveiteket megnyugtatót: úgy kell fogadnunk minden nyomorúságot, mint Istentől ránk mért csapást. (Erre Terebi úr:) Minden romlásunk oka, az országvesztésé is, hogy naponta megtagadjuk Isten parancsolatait. Gondolj csak a fő-fők kevélységére, gonoszságára, a pilises papok telhetetlenségére: ezért szakadt ránk minden kárhozat... (Fortuna úr azt sem várta meg, míg Lukács tiszteletes a végére ér:) – Mondd, Lukács, te ezt hiszed is? Vagy csak mondd a többivel, mert így tanultátok egymástól, vagy ki tudja, kitől, aki elvette az eszeteket. Ha hiszed, egy mentséged marad: sose gondolkoztál el azon, hogy amit hiszel, lehetséges-e? Egyik társad, akit a legjelesebbek között tartotok számon, nem átalotta leírni: »bizony a török császár Isten szolgája a magyar nemzetségnek büntetésére«. Hogy is van ez, Lukács? Isten rábízta bűneink megtorlását a barbárra? Vagyis ők Isten rendelése szerint ontják a vérünket, pusztítanak bennünket; mindezt pusztán iránta való engedelmességből cselekszik velünk. Különben otthon maradtak volna a világ másik végén. De nem tehettek, mert Isten rájuk parancsolt, hogy hadat gyűjtsenek, útra keljenek, sok fáradozással reánk jöjjenek – mert amúgy dehogyis hiányzott volna nekik, szegényeknek a mi megrablásunk, ugye, Lukács. Végül kiderítitek, ha mi ellenük szegülünk, ezzel Isten akarata, rendelése ellen teszünk. A telhetetlen pilises papok mint országrontó atók. Miközben ők, a pápa hitén maradtak ennek éppen az ellenkezőjét prédikálják a híveiknek, azt, hogy az ország igazán a mi elszakadásunk táján kezdett pusztulni, romlani; vagyis a lutheri meg a helvét hit követőinek eretneksége miatt. Melyiknek van igaza, Lukács? Egyiknek sincs. És sajnos mindkettőnek. Vagy azt mondjátok, minden istenverés a főemberek gyarlósága okán szakadt reánk. Nem szoktam őket mentegetni, tudod. Az ember gyarló, Lukács, gyarló mindenik, aki elébbvaló, az azért inkább, mert ebben több módja van. De ez a nagyvilág minden táján és zugában így lehet: nem kivétel a francúz, a német, a talján, a szercecseny, sem a többi náció. Erre alighanem az lenne a választotok, hja, az Úristennek a magyarral külön számadása van. Minket annyira kegyel, hogy elhatározta, belőlünk példás nemzetet farag, és ezt azzal kezdi, hogy kiirtja belőlünk a gyomot, a bűnt. De hiszen van már neki egy kiválasztott népe, a zsidó. Egy abból is elég, tán sok is. Hová törleszkedünk, Lukács? Am jó, legyen. De lám, hogyan lát neki az Úr, hogy erre a szerepre minket alkalmassá tegyen. Elkezd predáltatni, rontatni, pusztítatni a póri népet – a kevély főurak bűneiért. Akikből itt egy se maradt. Merthogy van

azoknak jószáguk, házuk, erősségük az ország másik végében is, ahová a barbárnak nem ér el a keze. Persze lenne más mód, ennél üdvösebb, ugye, Lukács. Hogy intelmeitekhez szabván magunk', egy szép napon bűneinkkel föl hagyunk; nem keresünk gazdagságot hamisan, uzsorászkodással, nem prédáljuk, ragadozzuk el más ember marháját, nem rontjuk többé a szegényeket, egyszóval megtartunk minden törvényt, Istenét, emberét. Mire török császár megtörlené veritékes homlokát: csak hogy nem kell többé gyilkolnunk benneteket, pusztításokkal fáradoznunk, végre megpihenhetünk s békével hazamehetünk... Ne áltassuk magunkat, Lukács. Képtelenek vagyunk szembenézni saját tehetetlenségünkkel, csak ezt magunknak se merjük bevallani, inkább az egészet ráruházzuk Istenre, mondván, az ő rendelése szerint cselekszünk, amikor nem cselekszünk, és tétlenül nézzük, mint pusztulunk..."

(Szilágyi István: Hollóidő. Magvető, 2001, Budapest, 20–23.)

KÖRKÉP

FOLYAMATOS EMLÉKEZET

Korniss Péter fotói a Magyar Nemzeti Galériában

Jankó Judit

„Kedves Korniss Péter! De jó, hogy nem lett jogász!”

Egy kép többet mond ezer szónál. Korniss Péter *Folyamatos emlékezet* című kiállítása a Magyar Nemzeti Galériában mélyebbre hatol lelkünkben bármilyen elemzésnél. Aki végignézi, érkezzon bárhonnan a világból, sokat fog tudni arról, milyen életet éltek a Kárpát-medence lakói a 20. század második és a 21. század első felében. Korniss Péter képei évtizedeket átölelő ívet fognak át, kirajzolódik egy történelmi korszak, ami közben persze az életünk maga, és ugyanaz történik, mint amikor a hétköznapiak sorából kiragyog egy ünnepnap, a fényképezőgép lenszéje elé kerülő egyetlen ember kiválik a tömegből, a masszából, és hirtelen meglátjuk, ki is ő. És mivel ő mi vagyunk, magunkat is megláthatjuk Korniss fotóit nézve. „*Én úgy vagyok, hogy már százezer éve nézem, amit meglátok hirtelen*” – ez a József Attila-vers villant be a kiállítóterben.

Korniss felvételei önmagukban is ezer közül felismerhetőek, egyben látni az életművet még izgalmasabb, és nincs a falon egyetlen olyan kép sem, ami előtt állva ne azt éreznénk, milyen esszenciálisan benne van egy-egy emberi sors a rögzült pillanatban. Intim és személyes portréin egyetlen személyvel állunk szemben, mégis ott érezzük mögötte nemzedékek sorát, az ősokeket, mindazokat, akiktől jött, a mögötte álló tradíciót, a közösséget, családot, és nem nagy szó ide: a nemzetet. Minden egyes sors egy darabja a nagy egésznek, mindenki egy mozaikkocka, vagy még inkább egy pixel (avagy egy ezüst-szemcse) a nagy képből. Kevesen tudják ezt ennyire átélhetően, ilyen mélyen megmutatni, mint Korniss. Tudjuk, erős érzelmi kötődése van alanyaihoz, évtizedeken keresztül visszatért hozzájuk, nyomon követve sorsuk alakulását, de *látjuk* is ezt a szeretetet, ami egy cseppel sem érzélgős vagy hatásvadász, inkább szikár, tárgyyszerű, tisztelettel teli, s ebből fakad az életmű különlegessége, kiemelkedő volta. Természetesen művészi kvalitását, mesterségbeli tudását tekintve is nagyon erős az anyag, a kompozíciók, a fények játéka, a szemszög, ahonnan a kép készül, mind tökéletes, miközben az egészet átáthatja a dokumentarista jelleg. Ilyen értelemben a hetvenes években sikeres dokumentumfilm-es irányzat, a Budapesti Iskola filmjeivel rokonítható Korniss munkássága. A tárgyilagosnak és a személyesnek a tökéletes elegye teszi hitelessé az életművet. Ezért is volt telitalálat a tárlat rendezőitől (kurátorok: Jerger Krisztina és Baki Péter), hogy minden teremben maga a művész mondja el egy rövid filmrészletben, hogy mit látunk. Külön öröm, hogy a videóidézetek épp megfelelő hosszúságúak, hozzátesznek a befogadói élményhez, de nem akasztják meg. A tárlat egyébként épp olyan, mint maga a művész, sármosan elegáns, letisztult, bölcs és derűsen méltóságteljes.

A kiállítás öt nagy egységre bontva vezet végig az életművön. (A Magyar Nemzeti Galéria a kiállításához magyar és angol nyelvű katalógust is készített. A kötet három tanulmányát Korniss életművének kítűnő ismerői írták: Colin Ford, az Angol Nemzeti Fotómúzeum alapítója, Daniela Mrázková, a Czech Press Photo igazgatója, és Baki Péter, a kecskeméti Magyar Fotográfiai Múzeum igazgatója.) Az első egység „A múlt” címet viseli, és az 1967–1978 között készült, a hagyományos paraszti életformát megőrkítő felvételeket mutatja be. Az ünnepeket szokások, szigorú szabályrend-

Korniss Péter: Szénaforgató lány pibenőben, 1974 (Várfok Galéria, Budapest)

szerek határozzák meg. Engem az érdekelt, milyen ez a szokás – mondja Sándor Pál 1974-es portréfilmjében Korniss Péter: „gondoltam, ha lefényképezem ezeket az alkalmakat, kirajzolódik mögötte az az összefüggésrendszer, amit úgy hívunk, életforma.” Elég az egyszerű képcímeket felsorolni ahhoz, hogy bennünk előjöjjenek a belső képek: *Siratás, Temetés, Gyász, Lakodalom*.

Korniss Péter 1937-ben született Kolozsváron, 12 éves korában települt át szüleivel együtt Magyarországra. Elsőéves joghallgatóként bekerül az egyetem forradalmi bizottságába, ami miatt a forradalom leverése után örökre kitiltják az intézményből. A budapesti Fényképész Szövetkezetbe kerül segédmunkásnak, később szakvizsgát tesz, esküvői fotókat készít, sporttémájú fotóriportokat, 1961-ben pedig a *Nők Lapjához* kerül, s egészen 1991-ig a lap képszerkesztője. Ezzel párhuzamosan már a hatvanas évek végétől elindul autonóm fotóművészi karrierje, ami a tánchoz, először a baletthez, aztán a néptánchoz kötődik. A Bihari Táncegyüttes koreográfusa, Novák Ferenc elhívta magukkal az együttes 1967-es erdélyi fellépésére, hogy dokumentálja a néptáncegyüttes turnéját. Szülőföldjén Korniss azzal a hagyományos paraszti kultúrával találkozott, ami Magyarországon már csaknem teljesen eltűnt, és ő elkezdte megőrkíteni a földiken való munkát tavasztól őszig, a hajnalokat, az iskolapadban ülő gyerekeket és a kocsmában beszélgető férfiakat, a természettel való szimbiózist. A fejkendős asszonyok és lányok, a jellegzetes széki szalmakalapos férfiak most a Nemzeti Galéria falain láthatók, arcukon érdekes, furcsa belső ragyogás. Egészen hihetetlen, mennyire nem öregedtek el ezek a képek, időtlenség és fény ül rajtuk.

A fényképezés a fény játéka, de itt a művek esztétikai értéke mellett emberi történetek elevenednek meg. Nézem a képet, és megszólal odabenn, bennem egy történet. Vagy éppen egy dal. Először a népdal, amit munka közben vagy lakodalomban énekeltek. Aztán egy siratóéneket. Vagy épp, mint a következő te-

remben, az ingázókról szóló sorozatot nézve Bereményi Géza és Cseh Tamás dala, az *Apa kalapja*.

A hetvenes évek végétől Korniss Péter érdeklődése az ingázó munkások felé fordult. Az érdekelte, mi lesz azokkal az emberekkel, akik alól a nagy társadalmi változások szó szerint kihúzták a talajt, elveszítették földjeiket, a falvakban nem találnak már munkát. Elszippantotta őket a város, az ipar. Ennek az évtizednek jellegzetes alakja, az ingázó jelenik meg Kornissnál. Neve is van, Skarbit András. A tiszsaeszlári férfi 25 évig élte a kettős életet az otthon és a munkásszállás közt.

A filmrészletben (Schiffer Pál, *Kép a képben*, 1992) amelyből a kiállítás kurátorai ideidézik Kornisst, elhangzik, hogy másfél évbe telt, mire annyira elnyerte a Fővárosi Gázműveknél dolgozó tiszsaeszlári brigád bizalmát, hogy minden helyzetbe beengedték, akár a zuhanyzóba a munkásszálláson, akár családi eseményekre otthon a faluban. Az 1977–1988 közt készült képekből 1988-ban *A vendégmunkás* címmel könyv és kiállítás is létrejött a Műcsarnokban. Mára még szívszorítóbbak ezek a képek és nemcsak azért, mert a falvak üresek, hanem mert új formában, más társadalmi rétegekben, és lehet, hogy nem Tiszsaeszlár–Budapest, hanem Budapest–London relációban, de ismét vannak ingázók.

Skarbit Andrást látjuk otthon, a faluban templom előtt, dísznővágáson, a kiskertjét művelve, majd a városban karácsonyi vásárláson, rácsodálkozva a furcsa helyzetekre, és a munkásszállón este, kimerülten. És ezzel szembeállítva (szemben installálva) a családi képek: *Játék az unokával, Látogatóban Nyíregyházán, Együtt disznótör után, Öltözködés vasárnap, Családi ágy*.

Skarbit András egész élete itt van előttünk, és milyen végtelen szeretettel fényképezve! Itt, ebben a teremben egyszerűen és tisztán azt éreztem, hogy mennyire fontos lenne ma is így, ilyen nézőpontból és ilyen empátiával szemlélni a társadalmi változásokat. Ma, amikor mindent láthatatlanná tesz a politikai máz. Skarbit András 1999-ben, 74 éves korában halt meg, felesége Erzsike 2013-ban követte, mindketten a tiszsaeszlári temetőben nyugszanak. És van egy kis kép a teremben, mintegy lezárásként, egy felvétel arról, hogyan néz ki a Skarbit-ház 2017-ben, kidőlt a kapuja, omladozik.

Mi pedig továbblépünk a következő terembe, amikor Korniss 1989 után visszatért régi ismerőseihez Erdélybe. Már nem kellett elfogadtatnia magát, de nemcsak az alanyai változtak meg, egész másfajta vizuális kultúrával találkozott, Hollywood ellátogatott a máramarosi havasokba, és ennek a szürreális keveredésnek a lenyomata ott a fotókon és mindannyiunk személyes életében. A *Változás* képein a máramarosi havasokban Michael Jackson néz ránk a tisztaszoba faláról, és a kocsmában, ahová társadalmi életet élni jártak a férfiak, egy ember ül sörével a kezében, és nézi a televíziót. Ez itt maga a globalizáció. Mindezekről az élményeiről Bójte József 2010-es portréfilmjében mesél a művész.

2005 és 2012 közt a hagyomány jelenben való továbbélése foglalkoztatta Kornisst, s a 2005-ös debreceni betlehemesfaló remek alkalom volt a hagyomány és a jelen szembesítésére. A betlehemes csoportok a város különböző helyszínein, a lakótelepen, a bevásárlóközpontban, a Kortárs Művészeti Múzeum udvarán döbbenetes hatásúak, ami alól senki nem vonhatja ki magát. Látogatásomkor egészen mesészerű, de a kiállításához teljesen adekvát módon illő élmény volt, hogy egy idős hölgy a gyerekkorának élményeit kezdte el mesélni a teremőrnek a képek előtt.

A tárlat a végére is tartogat még egy csavart, ami megemeli az egészet. A nyolcvanéves Korniss Péter, a beérkezett művész elegánsan megmutatta, hogy lehet

Korniss Péter: Vasalóval, 2015 (Várfoke Galéria, Budapest)

egy életen át önazonosnak maradni. Az elmúlt három évben készült és először a Nemzeti Galériában látható sorozata, a Budapesten dolgozó, betegápolással, takarítással, népi tárgyak árusításával foglalkozó széki asszonyok bemutatása egyfajta összefoglalása és szintézise az életműnek. Azzal a generációval találkozunk ötven év elteltével újra, akiket a széki táncházakban, Erdélyben fotózott a hetvenes években, ők vannak itt most Budapesten. Ebben a sorozatban Korniss két nagy témája – az eltűnő hagyományos életforma és a vendégmunkás lét – jelenik meg. Korniss a végére tudott egy új dalt írni (ha már ennyit emlegettem Cseh Tamást), ami az életmű szerves része, mégis nagyon modern mind témájában, mind megvalósításában, ugyanakkor egyenes folytatása mindannak, amit előtte csinált. Az idős asszonyok, budapestiek és erdélyi ápolónők, két egymásnak idegen, mégis sorsközösségben élő emberek, az egymáshoz való viszonyuk, az öregedés, szépen és tiszteletteljesen jelenik meg. Ezek az asszonyok nem cseledek, egy hagyományt visznek tovább, ahogy régen is elmentek a falusi asszonyok a városba szolgálni, és az így keresett pénzt hazaküldték a családjuknak. Korniss képein az emberi méltóságot ábrázolja, tiszteli azokat, akiket megörökít. Jó volt ezt látni. Tényleg nem lehet mást mondani, mint a vendégkönyv bejegyzése: „Kedves Korniss Péter! De jó, hogy nem lett jogász!”

(Korniss Péter: Folyamatos emlékezet – Magyar Nemzeti Galéria, 2017. szeptember 29. – 2018. január 7.)

EMLÉKEZÉS TARICS SÁNDOR BARÁTOMRA, AZ OLIMPIAI BAJNOKRA ÉS ZSENIÁLIS MÉRNÖKRE

Csorba Emánuel

Jó hetven évvel ezelőtt, harmadéves mérnökhallgató koromban, a tanév elején érdeklődéssel vártuk az első geodézia-előadást. Az érdeklődés nem annyira a tárgyra irányult, mint inkább az előadóra. Tudtuk ugyanis, hogy az előadó, dr. Tarics Sándor, az 1936-os berlini olimpia bajnoka, a világhírű vízipólós.

Percre pontosan érkezett, bemutatkozott, és nyomban megkezdte előadását. Feltűnően szabatosan fogalmazott, és igen jó benyomást keltett mindannyiunkban. Az év végén aztán nála vizsgáztam, és igencsak megizzadtam a jelesért. Röviddel ezután hallottuk, hogy Tarics tanár úr nyugatra távozott.

Évtizedekig nem hallottam róla. 1978-ban az UNIDO (az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete) Építőipari Osztályának vezetőjeként az USA-ban, a kaliforniai egyetemen volt dolgom, és nagy örömmre ott találkoztam vele újra. Egyetemi munkája mellett mintegy harminc főből álló mérnöki tervezőirodáját vezette, és Amerika-szerte híres volt, többször is elnyerte az Év Mérnöke címet. Örömmel állapítottuk meg, hogy mindketten nagy érdeklődéssel foglalkozunk a földrengésvédelemmel. Ez nála, a földrengésektől gyakran sújtott Kalifornia lakosánál érthető volt, én pedig az UNIDO-ban évek óta a nagy balkáni földrengések tapasztalatait dolgoztam fel.

Mindketten elavultnak és túlhaladottnak tekintettük a hagyományos, szabályzatokban lefektetett földrengésvédelmi irányelveket, és – bár más-más irányból megközelítve – azon voltunk, hogy a tartószerkezetek megerősítése helyett az épületnek a földtől való szeizmikus elszigetelését dolgozzuk ki.

Sándorral és a tanszékvezető James Kellyvel együtt munkálkodva hamarosan kialakult a forradalmian új Base Isolation technológia, melynek első gyakorlati alkalmazása a San Bernardinóban megépült Foothill Communities Law and Justice Center (igazságügyi központ) volt. Barátságunk és a földrengésbiztos technológia megszületésének történetét elevenítem fel, emléket állítva ezzel Tarics Sándornak, az újítnak és jóbarátnak.

1949-ben kaptam meg a Budapesti Műszaki Egyetemen építészmérnöki diplomámat, és kezdtem dolgozni Csonka Pál professzor úr tanársegédeként a műegyetemen. Az 1956-os forradalom leverését követően, a véres kádári megtorlás elől én is külföldre menekültem, majd – néhány évi hányódás után – nemzetközi UNESCO-pályázat alapján 1964-ben megnyertem Szíriában a damaszkuszi egyetemen a mérnöki kar megszervezésére és a szilárdságtan tanszék vezetésére kiírt pályázatot.

Nyolc évig tartó közel-keleti munkám során, Marokkótól Iránig kóborolva, számtalanszor találkoztam súlyos földrengések okozta pusztításokkal, melyek nyomán kialakult az a törekvésem, hogy mérnöki munkám elsősorban ezek elleni védekezésre irányuljon.

Jó alkalmam nyílt erre, midőn az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete, a bécsi UNIDO 1978-ban megbízott építőipari részlegének megszervezésével és veze-

tésével. Már első nagy feladatom ez irányú volt: a nagy balkáni földrengések okozta pusztulásokat és sebeket gyógyítandó, az UNDP egy nagy balkáni regionális projektre szavazott meg nagyobb összeget. A projekt a hat részt vevő ország (Albánia, Bulgária, Görögország, Jugoszlávia, Románia, Törökország), valamint más, fejlettebb országok (USA, Japán stb.) földrengési tapasztalatainak felhasználásával közös antiszeizmikus építési irányelvek, technológiai kidolgozását és ezeket ismertető, angol nyelvű kézikönyvsorozat elkészítését tűzte ki célul.

Első problémaként kiderült, hogy Albánia senkivel sem hajlandó szóba állni, és a részvételt is megtagadta. A helyzetet kihasználva becsempésztem helyére Magyarországot. A következő akadályt az akkor még javában fennálló, Kelet-Európát Nyugat-Európától elválasztó politikai, ideológiai és gazdasági vasfüggöny jelentette: Bulgária, Magyarország és Románia a Varsói Szerződéshez és a KGST-hez tartozott, Görögország és Törökország a nyugati gazdasági közösséghez és a NATO-hoz, Jugoszlávia kicsit ide, kicsit oda. Ez a két oldal egymást ellenségnek tekintette, nem is beszéltek egymással. Elképzelhetetlennek látszott ezeket egy asztalhoz ültetnünk, közös munkára bírunk, de végül sikerült.

Feladatom ezután az volt, hogy a hat fővárosban megalakított munkacsoportok – melyek mindegyikébe valamennyi részt vevő ország delegált szakértőt, és amely munkacsoportok a téma más-más részterületén dolgoztak – munkáját úgy irányítsam és hangoljam össze, hogy annak összegzéseként egy hat kötetből (és egy szabályzatokat tartalmazó hetedik kötetből) álló, egységes, jól használható kézikönyvsorozat kerüljön nyomdába. Később könyvsorozatunkat a híres amerikai egyetemek könyvtárában, az ajánlott könyvek között is felleltem, s ezzel igazolva éreztem munkánk hasznosságát és elismertségét.

Még javában dolgoztunk a könyvsorozaton, amidőn az UNIDO vezérigazgatója soron kívüli megbeszélésre magához hívta az osztály- és részlegvezetőket, és bemutatta a kaucukültetvényesek nemzetközi szervezetének malajziai vezetőjét, aki az UNIDO segítségét kérte a szintetikus kaucuk rohamos térhódítása folytán válságba került természetes kaucukpiac megmentésében, új termékek és piacok megnyitásában. A vezérigazgató úgynevezett brain-stormingot, ötletbörzét indított ez ügyben. Amikor ebben rám került a sor, elmondtam, hogy tudomásom szerint Kaliforniában és Új-Zé-

世界隔震技术发展中的第三个里程碑

联合国科学技术顾问 Ing. Emanuel M. Csorba 教授指出, 广东汕头隔震示范房屋是世界隔震技术发展中的第三个里程碑。第一个里程碑是1985年1月在马来西亚 Kuala Lumpur 召开第一届隔震技术会议, 开始从传统抗震观念向隔震新观念转变。第二个里程碑是1986年我国第一栋采用隔震技术的广州珠江科学中心大楼建成, 开始了隔震技术在重要建筑中的应用。第三个里程碑是1993年汕头隔震住宅楼的建成, 开始了隔震技术在最大面积的住宅建筑中应用, 并且降低了建筑造价, 为隔震技术的大面积推广创造了经验。这第三个里程碑重要性不亚于前两个。汕头工程具有意义深远而独特的几个特点:

1. 它是中国第一栋橡胶基础隔震房屋;
2. 它是全世界最大的一栋橡胶隔震住宅;
3. 它是价低楼高。

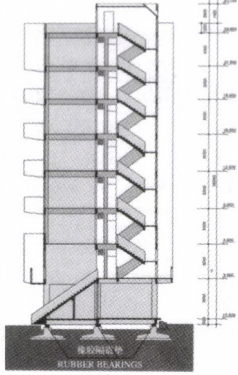
这栋八层钢筋混凝土住宅楼的设计和施工已经证明, 中国科学家、工程师和建设工作者具有很高水准, 而且可以预料到他们的工作将对基础隔震技术在中国和全世界的广泛应用做出意义深远的贡献。

THE THIRD MILE STONE ON DEVELOPMENT OF SEISMIC ISOLATION IN THE WORLD
by Prof. Emanuel M. Csorba, UNIDO Consultant

The third mile stone on the success-avenue of base isolation is not less important than the first and second. The base-isolated demonstration building in Shantou City, Guangdong Province has several significant, unique features:

- a/ It is the first base-isolated building in the People's Republic of China.
 - b/ It is the largest base-isolated dwelling completed in the world.
 - c/ It is a low-cost building.
- The design and construction of this eight-story reinforced concrete dwelling has proven that both the theoretical knowledge and the designing and building practice of China's scientists, engineers and construction workers is at the highest possible standard and it can be expected that they will make a very significant contribution to the widespread use of base isolation technology not only in China but all over the world.

中国首幢橡胶隔震房屋
The first multi-stories house building with Rubber Bearings Isolate in China

Az első, Kínában épült Base Isolatorokon álló lakóházról a kínai sajtóban megjelent újságcikk egy része.

landon már kísérletek folynak természetes kaucsuk felhasználásával készített antiszeizmikus szerkezetekkel.

A kötetekben összegyűjtött antiszeizmikus építési technológiákat még a hagyományos elveken alapuló szabályzatok alapján készítettük, de az igény megvolt bennünk egy jobb megoldás iránt. Meggyőződésünk volt, hogy a földrengésnek kitett épületeket nem erősebbre és ezáltal merevebbre kell tervezni és építeni, hanem el kell szigetelni őket rázkódó alapjaiktól. A malajziaiak készek voltak az UNIDO ez irányban indítandó munkáját anyagilag támogatni. Ennek nyomán kapcsolódtam San Francisco Berkeley egyetemén, Richmondban Jim Kelly professzor és volt műegyetemi tanárom, Tarics Sándor és társai fejlesztőmunkájához. Az azonos cél érdekében együtt végzett munka során köztem és Sándor között a kezdeti tanár–diák kapcsolatból szoros munkakapcsolat és meghitt barátság alakult ki. Bár ő Kaliforniában és én többnyire Bécsben dolgoztam, azokban az időkben is sűrűn beszéltünk telefonon egymással.

Megszerveztük Malajziában, Kuala Lumpurban azt a workshopot, amelyen sikerült meggyőzni Mr. Rigneyt, a kerület adminisztrátorát, hogy az USA-ban, San Bernardino 30 millió dolláros beruházását, a Foothill Communities Law and Justice Centert az 1980-as években ezzel a technológiával építve védjék a földrengésektől.

Miután laboratóriumi szinten sikerült a gumi-acél összetételű szigetelőtestek kialakítása, és a rázóasztalos modellkísérletek is eredményesek voltak, 1984-ben sor került az első gyakorlati alkalmazásra, a központ megépítésekor. Az épület 96 alapszigetelő testen nyugszik. Ezek kb. 75 cm átmérőjű, kb. 40 cm magas hengerek, melyek rétegesen elhelyezett – váltakozva egymáshoz vulkanizálással rögzített – 3 mm vastag acéllemezekből és 12 mm vastag, nagy csillapítású természetes gumirétegekből állnak. (A technológiát és a prototípus épületeket húsz évvel ezelőtt, a *Magyar Építőipar* című folyóirat 1997. 11-12. számában részletesen ismertettem.) A technológia lényege az, hogy a hagyományos módszerrel szemben, mely a földrengés okozta károkat az épületek egyre erősebb és merevebb szerkezetével igyekezett csökkenteni, a Base Isolation rugalmas kaucsuk-acél elemek közbeiktatásával szigeteli el a talajtól, így védve az építményeket.

Az első prototípus épület sikere után számos szeizmikusan veszélyeztetett fejlődő ország (Indonézia, Fülöp-szigetek, Thaiföld, India, Chile, Kína stb.) egyetemein és mérnöki kamaráiban tartottam ez ügyben ismeretterjesztő előadásokat. Ezek hatására Indonéziában és Kínában az UNIDO képviselőjében hamarosan megindíthattam a prototípus épületek tervezését és megépítését.

Iránnyítással épült Indonéziában az első Base Isolatorokkal védett, négyemeletes lakóház, és közreműködésemmel, Zhou Fu Lin professzor irányításával Kína első Base Isolator-os nyolcszintes épülete. Sándor mind a kínai, mind az indonéz prototípus épület átadásán részt vett.

Kína nagyon hálás volt, Zhou Fu Lin professzor nem mulasztja el előadásait, nyilatkozataiban megemlíteni szerepemet a technológia kínai meghonosításában. 1984-ben feleségemmel háromhetes előadókörútra hívtak meg, melynek során több nagyvárosuk egyetemén tartottam előadást az új technológiáról, később szimbolikusan kineveztek a Dél-kínai Műszaki Egyetem vendégprofesszorává és a Szerkezetek Szeizmikus Védelme Bizottság tanácsadójává.

Feltételezem, hogy az USA-val és Kínával kialakult műszaki-tudományos kapcsolataim hívták fel rám az UNIDO vezérigazgató-helyettesének (akiről utóbb kiderült, hogy neki mint a szovjet titkoszolgálat bécsi ügynökének, az UNIDO csak fedőmegbízata volt) figyelmét, aki ismételt kísérletet tett, hogy beszervezzen. Midőn ennek ellenálltam, Budapestre utazott, és a magyar belügyi szerveknél feljelentett. A Magyar Állambiztonsági Szolgálat Történeti Levéltárából utóbb megkapott anyagomban az áll, hogy „A Szovjetunió UNIDO kiküldöttjeinek vezetője, I. Vaszilijev megkereste a magyar tagozatot, s közölte, hogy »Csorba a szocialista országok érdekeivel ellentétes magatartást tanúsít«, és »Csorba feltehetőleg az angolok részére dolgozik«”. Úgy gondolom, ezekkel a rágalmakkal akarta megbízóinak megmagyarázni beszervezési kísérlete sikertelenségét.

Természetes, hogy ezek után UNIDO-állásom és hazatérési lehetőségem is megszűnt. Ausztriában kellett feleségemmel együtt munka nélküli politikai menekültekként megélhetésünkről és gyermekeink taníttatásáról gondoskodnunk. Az ezt követő több mint két évtizedben ez kötötte le minden időmet és energiámat, Kínával egy-két levélváltáson kívül nem volt kapcsolatom.

Az utóbbi években előrehaladott korunk és romló egészségi állapotunk miatt Tarics Sándor barátommal ritkábbak lettek a közvetlen találkozások. Azóta pedig, hogy Sándor felesége, Erzsike ágyban fekvő beteg lett, és ő sohasem hagyta magára, személyesen nem is találkoztunk többé. Így a 2013-ban Budapesten általam rendezett Base Isolation Workshopon sem tudott személyesen részt venni és előadást tartani. A rendezvény megszervezését azért tartottam fontosnak, mert tapasztaltam, hogy kormányunk – indokoltan – nagy súlyt helyez kínai műszaki, kereskedelmi és gazdasági kapcsolataink fejlesztésére, úgy gondoltam, hogy ezt a kínai kapcsolatokat is helyes volna hazámnak felajánlanom. Közismert, hogy Olaszország, Délkelet-Európa, a Balkán-félsziget országai (Románia, Horvátország, Szlovénia, Szerbia, Koszovó, Bulgária, Törökország, Görögország, Ciprus), valamint a közel-keleti országok (Irak, Irán, a kaukázusi országok, Szíria, Libanon, Jordánia, a Perzsa-öböl országai, Algéria, Marokkó, Líbia, Egyiptom stb.) földrengésektől igen veszélyeztetettek, ezért itt a Base Isolation technológiának várhatóan jó piaca volna. A workshopon hangzott el Zhou Fu Lin professzortól, aki hivatalból figyelemmel kísérte a Base Isolation technológia terjedését, hogy Kínában megközelítőleg hétezer épület és ezerötszáz híd, a világon mintegy hússzezer épület és ötezer híd készült el ezzel a technológiával!

Sándor szinte napról napra figyelemmel kísérte a workshopon történeteket, és nagy örömmel értesült arról, hogy a workshop utolsó napján a rendkívül magas szintű, három akadémikus egyetemi tanárból és két nagyvállalati igazgatóból álló kínai delegáció részletes munkatervvel alátámasztott szándéknyilatkozatot írt alá egy magyar építőipari nagyvállalattal. Ennek értelmében a kínai fél a magyar vállalattal együttműködve Magyarországon tervezte létrehozni európai Base Isolation központját, aminek eredményeképpen várhatóan magyar mérnökök fogják a földrengéstől fenyegetett európai és közel-keleti országokban a szeizmikus veszély elhárítására irányuló munkákat tervezni és kivitelezni.

Sándor velem együtt érdeklődéssel várta, hogy a munkatervnek megfelelően a magyar vállalat mérnöke a legrövidebb időn belül eleget tesz a kínai meghívásnak, és Kínába utazik a technológia alkalmazásának tanulmányozására.

Múltak a napok és a hetek, és a beígért utazásra nem került sor. A kínaiak udvariasan sürgették, de eredménytelenül. Érdeklődésemre a magyar vállalat-tól azt a nemhivatalos választ kaptam, hogy nincsenek meggyőződve a Base Isolation feltétlen gazdasági előnyéről. Más oldalról úgy értesültem, hogy egy közben elnyert, anyagilag nagyon előnyös megbízásért álltak el a tervtől.

Érthető, hogy nem csak nekem, hanem Sándornak is nagy csalódást okozott ez a fejlemény. Mégis ő volt az, aki azzal vigasztalt telefonon, hogy a magyar műszaki fejlődés történelmében igen sok példa van arra, hogy a hatóságok értetlensége és közömbössége, valamint a vállalatok vezetőinek gyors meggazdagodási vágya miatt korszakalkotó magyar találmányok csak külföldön valósultak meg.

Sándor hozzátette, hogy igen jó társaságba kerülünk: gondoljunk csak Puskás Tivadarra, Irinyire, Csonkára, Bródyra, Bíróra, Asbothra, Galambra, vagy Petzvára, akik itthon meg nem értés, vagy irigység miatt nem tudták ötletüket megvalósítani. Azt válaszoltam, hogy ez némi vigasz, de mégis jobban szeretném, ha előbb-utóbb megvalósulna ez a kínai-magyar együttműködés, aminek létrehozásán annyi éve dolgoztunk.

Ez volt utolsó beszélgetésem Sándorral. Néhány hétre rá megdöbbenéssel értesültem haláláról. Csak hálával és szeretettel tudok rá visszaemlékezni.

A KISSINGERI VILÁGRENDRŐL

S. Király Béla

Münster és Osnabrück ma két járási jogú város a holland határ közelében. Az unalmukat turizmussal agyonütőknek, az atlanti szabadidő-fogyasztóknak, az odacsábított bevándorlóknak kisebb dolguk is nagyobb annál, hogy emlékezzenek: 1648-ban e két helységben kötötték meg a vesztfáliai békét. Ez az év viszont jelkép azoknak, akik számon tartják Európa történeti emlékezetét. A roppant diplomáciai erőfeszítés következményének, az európai békének a civilizációs hatásai csak később értek be. Nemcsak egy hosszú és kegyetlen háborút zártak le Vesztfáliában, hanem utat nyitottak a független államokból álló új Európához. Miért éppen Kissinger¹ említene, ha a magyar történetírás is ritkán emeli ki: itt ismerték el Erdély önálló államiságát. Az Erdélyi Fejedelemség a franciák és a svédek szövetségeseiként ott volt a tárgyalásokon, és bekerült a békeszerződésekbe is. Szuverén országnak, a térség stabilizáló államának tekintették.

A megszakításokkal harminc évig tartó vallásháború sajátos szövetségkombinációkat hozott létre, miközben a civil lakosság is mérhetetlenül szenvedett. A lezáró béke aztán új rendszert teremtett, és megváltoztatta a szokásos politikai kapcsolatrendszereket. „*Nem a birodalom, a dinasztia vagy a felekezeti hovatartozás, hanem az állam lett az európai rend alapköve. Rögzítették az állami szuverenitás koncepcióját.*”² Nem Henry Kissinger az első, aki kiemeli e geopolitikai újdonság fontosságát, és nem az egyetlen, aki briliáns egyetemi és politikai karrierje során a vesztfáliai békerendszert tekintette világmódelnek. Viszont ő emeli

ki, hogy a világrend-koncepciók közül a vesztfáliai elvek alkotják azt az alapot, amelyre egy új világrend épülhet. Egy olyan geopolitikai modellt vesz védelmébe, amely Európából származik, hiszen a terjeszkedő európai hatalmak magukkal vitték a saját világrendtervezeteiket is. Ugyanakkor nem szeretné az utóbbiak oltárán feláldozni az amerikai érdekeket.

Ma, amikor Európa sorvadozóban, nem árt a vesztfáliai modellt tüzetes vizsgálat alá vonni, amelyre Kissinger magyarul is olvasható könyve – az Antall József Tudásközpontnak köszönhetően – kiváló lehetőséget ad. E békerendszer a descartes-i ész kiterjesztése volt a nemzetközi kapcsolatokra. Vesztfália földrajzi értelemben német földön van ugyan, de politikai értelemben már Franciaországban. E rendszer sokat „köszönhet” Richelieu és Mazarin bíborosoknak. A következmény: az államérdek érvényesítése és a Német Birodalom felaprózása. Kissinger azonban egy szellemes történelmi érvcsoporthoz tartozó rokon értelműnek tekinti a vesztfáliai békét az 1814-15-ben tartott bécsi kongresszussal. Amikor a napjainkban divatos „sokféleségről” beszél, a szerző azon az „egyensúlyt” érti. Különben a szinonimnak látszó fogalmaknak nincs átfedésük, közös halmazuk. 1648 a francia állam győzelmét szentesíti, 1815 meg Napóleon vereségét. A német diverzitást a francia politika használta ki, az egyensúly elve a brit hegemoniát szentesítette. A brit politika minden európai egyesítő törekvést megakadályozott, hogy haszonnal halásszon a világ tengerin. Egy újabb, pihenőkkel megvívott százéves háborúban – amely XIV. Lajos uralmának végétől Napóleon száműzetéséig tartott – a brit oroszlán túlharagolta a francia kakast. Az angol politika aknáztta alá a vesztfáliai európai rendet, hogy a bécsi kongresszuson más kádenciát szabjon az európai menetrendnek. Kissinger a vesztfáliai békét dicséri, de a bécsi kongresszust csodálja. *„A bécsi rendszernek három fő tartópillére volt: a négyhatalmi egyezmény, hogy megvédje a létező államhatárokat a módosítási törekvésektől; a Szent Szövetség, hogy elhárítsa a hazai intézmények fenyegetettségét; és az államok egyetértése, amelyet a szövetséges kormányfők rendszeres diplomáciai találkozóinak intézményesítenek, hogy meghatározzák a közös célokat, vagy kezeljék valahogyan a kialakult válsághelyzeteket. Ezt az egyetértési mechanizmust az ENSZ Biztonsági Tanácsa előfutárának is tekinthetjük.”*

Az Egyesült Államok belépése a nagyhatalmak koncertjébe megkettőzte az angolszász kürtök hangerejét. Felcsendült az angolszász nagyopera nyitánya, amelyhez a londoni City és a New York-i Wall Street bankmöguljai írárták a librettót. Erre a szerző nem veszteget szót. Eljut az első világháború végéhez, amikor a francia politika Versailles-ban újrajátszaná a vesztfáliai békét, de Nagy-Britannia és az Egyesült Államok megakadályozza ebben. Elégtétellel olvasom ítéletét a francia politikáról, amely *„három évszázadon át előbb politikai megosztottságban tartotta Közép-Európát, majd pedig visszafogta a fejlődését – eleinte egyedül, azután pedig Oroszországgal szövetségben. De Versailles után már nem volt erre lehetősége. A világháború túlságosan kimerítette ahhoz, hogy továbbra is eljátszsa Európa csendőrének szerepét.”* Az Osztrák–Magyar Monarchiára és annak felbomlására viszont nem szakít időt a szerző, helyette Wilsonra, Amerikát a világ lelkiismeretének tekintő, de a békekongresszuson gyászhuszárként viselkedő politikusra szán tizennégy oldalt.

A példánknál maradván: hogyan történhetett meg, hogy Wilson a nagy háború végén, 1918. szeptember 20-án úgy nyilatkozik, mint aki semmiféle közösséget nem vállal az 1917 tavaszán a háborúba lépő, a népek önrendelkezését kürtölő önmagával? Jellemző, hogy e propagandafogásra többen is vevők voltak. Így

például Károlyi Mihály, de a németek is. Ezért tették le a fegyvert. A példáikból megtanulhatjuk, hogy a politikai ígérek csak azokra vonatkoznak, akik elhiszik azokat.

Kénytelen vagyok kitérőt tenni Kissinger könyve kapcsán a minket érintő végzetes nagyhatalmi döntéssorozatra, mert Jászi Oszkár és a magyar marxista történetírás nyomán az a determinisztikus nézet alakult ki, miszerint az osztrák–magyar nagyhatalom – főleg a nemzetiségi kérdés miatt – eleve bukásra volt ítélve. Ez év szeptember 27-én, az Országgyűlés Felsőházában tartott megemlékező gyűlés⁵ egyik levezető elnöke elegánsnak szánt mellékmondatában megismételte e nézetet. Még szerencse, hogy Lothar Höbel, a bécsi egyetem professzora hamarosan, és közvetve, cáfolta e nézetet. Az osztrák történész szerint a 19. század végén a nemzetiségi kérdés nem volt olyan éles, és nem volt úgy összehangolva, mint később. Az önállóság iránti igény sem volt egyforma minden nemzetiségnél. Egymás mellett élt a víziók és a pragmatizmus világa. Mindenki két vasat tartott a tűzben, és ha 1918-ban a Monarchia épen marad, a lojalitás is megmarad, de a háborús vereség felszínre hozta az elszakadás különböző lehetőségeit. Hasonló következtetésekre jut Fejtő Ferenc is, aki a Francia Országos Levéltárban, a Francia Külügyminisztérium Levéltárában, a Párizsi Rendőrkapitányság Levéltárában, a Bécsi Udvari és Állami Levéltárban, a franciaországi Nagy Kelet szabadkőműves páholy levéltárában végzett kutatásai alapján vonja le a következtetést: a Monarchiát nem a belső válság bomlasztotta fel. Könyvének „A szabadkőműveség szerepe” című fejezetében a következőket írja: „... a szabadkőműveség – ez az elitisztikus, jól felépített és a politikai pártoknál jobban szervezett és központosított tömörülés – játszotta az élcsapat szerepét abban, hogy a nagyhatalmak háborúja ideológiai háborúvá változzon át abból a célból, hogy Európát köztársasággá alakítsa át. Olyan köztársasági Európává, amely a Népszövetségbe tömörül – alapvetően szabadkőműves eredetű eszme –, miután végre levágták a klerikalizmus és a militarista monarchizmus hidrájának fejét (kiemelés tőlem – SKB).”⁶

Változik az idő és változnak benne a világrend főszereplői is: 1945-ben az Egyesült Államok Nagy-Britannia, később Németország Franciaország helyébe lép. Az amerikaiak szintézist fabrikálnak a vesztfáliai (Németország felosztása), illetve a bécsi békéből (a tengereket uraló világhatalom Európa rovására). Kissinger, a diplomata máris nyeregben van. És megteheti, hogy valamelyik központi számon hívja Európát, ha egyeztetni akar. (Előbb egy köztársasági konglomerátumot esztergáltak Európából, majd számon kértek, hogy miért nincs hiteles központja, ahogy a monarchiák idején volt – több is.)

Az Európán kívüli világ eközben megtanulta a vesztfáliai leckét, és visszajára fordítja a befogadóvá vált néhai kibocsátó ellen. Az ázsiaiak lettek Vesztfália legjobb tanulói: az államérek szem előtt tartása, erőviszonyok érvényesítése, belügyekbe való be nem avatkozás követelménye stb. Kína szárazföldi nagyhatalommá vált, mint Franciaország és később Németország Európában, de nem engedi az Egyesült Államokat Nagy-Britannia szerepében tetszelegni.

Az iszlám világa a maga teljességében nem tud mit kezdeni a vesztfáliai rendszerrel. Líbiában, Irakban, Szíriában, Egyiptomban az iszlám felülírta az államot. Vallás és birodalom: Korán és kalifátus. Az iszlám világ most éli a maga harmincéves háborúját.

Az európaiak megtagadták politikai teremtményüket. Vezetőik többsége, tanácsadóikkal egyetemben úgy véli, hogy a vesztfáliai rendszer az oka ön-

pusztításuknak. A régi nemzetek lecserélték szuverenitásukat egy kollektív biztonsági rendszerért cserébe. Az EU egy kontinensnyi ENSZ, amelyben az erőt felváltotta a jog. Nem a potenciális ellenséget kémlelik látcsővel, hanem a családon belüli erőszakot – nagyítóval. Kissinger reméli ugyan, hogy az Unió idővel egyfajta állam-régióvá növi ki magát, és főszeretpet vállal egy globalizált vesztfáliai rendszerben. Ez lenne majd az általa elképzelt egyik világrend feltetele. De a jövőbe senki se lát. Feldobott érme: fej vagy írás. Birodalom vagy köztársaság. Azt viszont a szerző szóvá teszi, hogy Európát elhagyta hajdani alkotó géniusza, és a káosz sebezhető gyomrává válhat, ha így folytatja.

Kissinger tanári erőfeszítései ellenére az amerikai elnökök nem igazán fogadják meg a szavát. Pedig igyekszik jó jegyekkel ösztökélni közepes tanulóit is. A Fehér Ház meg gyakran zökken abba az utópikus keréknyomba vissza, amelyet Woodrow Wilson szekere hagyott maga után. Pedig ott a Kissinger által ajánlott példakép: Theodore Roosevelt. A realista. Aki a magyar országgyűlésbe is ellátogatott 1910-ben, akinek Mikszáth Kálmán volt a kedvenc írója, és aki Apponyi Albert barátját meglátogatva az alábbiakat mondta Pozsonyban: „*Mint olyan embernek, a ki az Egyesült Államok nyugati részében a cowboyok között nőttem föl, különösen érdeklődnöm kell az Árpád alatt bejött lovas nemzet rendkívüli életpályája iránt, mely őt a világ egyik történelmi nevezetességű nemzetévé tette. Van valami merészség, valami szabadság és lelkesség a magyar jellemben, a mely mindig imponált nekem.*”

Kissinger hiába állít példaképet: az Egyesült Államokból nem lesz a bécsi kongresszus Nagy-Britanniája. Ő is megosztó hatalom ugyan a hatékonyabb dominancia érdekében, de odüsszeusi leleményességgel a szabadságra hivatkozik: „Az egész emberiségért cselekedni.” Egyszerre *védi és alássa* a megszilárdulni látszó világrendet, mert az nem akar demokrata módra *tökéletes lenni*. Mint egy vérbeli világhatalom, csak akkor társul, ha ő vezethet.

Ha lesz Kissinger könyvének bővített és javított kiadása, az Osztrák–Magyar Monarchia megszüntetése mellett külön fejezetet kellene szentelnie Oroszországnak, mert az eurázsiai táj kimaradt szüszifhoszi panorámájából.

JEGYZETEK

¹ Henry Kissinger: *Világrend*. Antall József Tudásközpont Kiadó, 2015, Budapest.

² Kissinger, 34.

³ Kissinger, 73.

⁴ Kissinger, 93.

⁵ *Megosztó kompromisszum – az 1867. évi kiegyezés 150 év távolából* (Parlamenti emlékgyűlés 2017. szeptember 27-én.)

⁶ Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Minerva/Atlatisz Kiadó, 1990, Budapest, 318.

INDIA KAPUJA MAGYARORSZÁGON

Baktay Ervin: Keleti levelek

Stamler Ábel

Az India, avagy a tágabban vett „Kelet” iránti érdeklődés az utóbbi évtizedekben sem látszik csillapodni, legyen szó akár Magyarországról, akár általában a „Nyugatról.” Se szeri, se száma a kortárs útleírásoknak, bevezetőknak, keletieskedő regényeknek, filozófiai és vallási doktrínákat bazári módon tállaló ponyváknak.¹

Van azonban a keleti útleírásoknak egy másik, a magyar olvasóközönség előtt messze nem ismeretlen fajtája. Ki ne emlékezne a *Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára*, vagy a *Modern Utazók és Felfedezők Könyvtára* című sorozatokra? Azt hiszem, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy generációknak jelentettek meghatározó élményt e sorozatok kötetei; köztük – hogy csak kettőt emeljek ki – Stein Aurél, vagy éppen Baktay Ervin könyvei. De a Magyar Földrajzi Társaság kiadványain túl említhetném még Germanus Gyula,² Vámbéry Ármin útleírásait is. A fenti szerzők más és más szempontból fontosak (s bizonyos fel lehetne még sorolni többeket is), de mindenképp kiemelkedik közülük Baktay Ervin, a festő, indológus, asztrológus, műfordító, muzeológus és nem utolsósorban indiai alakja és életműve.

A Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum *Bibliotheca Hungarica artis Asiaticae* című sorozatának negyedik köteteként Baktay Ervin *Homo ludens*³ című önéletrajzát jelentette meg, ezt követte – a Baktay-életművel foglalkozó könyvekhez kapcsolódva, de nem a sorozat részeként – *Az indológus indián*⁴ című monumentális, mind tartalmában, mind külsejében nagyszerű tanulmánykötet. Idén pedig az imént említett sorozat ötödik és hatodik tagjaként *Keleti levelek* címmel jelentek meg a szerző 1926 és 1929 közötti, első indiai útja során írt, egykorú újságokban közölt naplószerű feljegyzései. Az itt két kötetben, Baktay útjának kronologikus rendje szerint szerkesztett feljegyzések eredetileg a *Magyarság*, az *Ujság*, a *Századunk* és a *Pesti Hírlap* hasábjain jelentek meg 1926 és 1933 között. Mint Pap Ágnes a kötet bevezető tanulmányában kifejti, Baktay részben a *Magyarsággal* s később a többi újsággal kötött szerződéssel járó honoráriumából tudta fedezni utazásának költségeit.

A 87 keleti levél természetesen nem ismeretlen teljes egészében az olvasók előtt, hiszen azok képezték később alapját *A világ tetején*, az *India*, a *Magyar utazó Indiában* és az *Indiai éveim* című munkáknak. Hogy ezek után mi indokolta a *Keleti levelek* összegyűjtését és megjelentetését? A szerkesztők szerint „mindenképpen a korabeli indiai utazás eredeti folyamatának és az úti élmények elsődleges intenzitásának megjelenítései, mely máig sem vesztett frissességéből. Most először olvasható Baktay indiai sagája úgy, ahogy a korabeli olvasók nyomon követhették utazását, olyan részletekkel együtt, melyeket valamilyen okból nem közölt egyik könyvében sem.”⁵ S valóban, a két kötetet végigolvasva egyetértek a szerkesztőkkel. Az első rátekintés frissessége érződik a feljegyzésekből, noha teljesen már ezek sem vonhatták ki magukat Baktay rendszeralkotó hajlama alól.

A kötetek egyik legnagyobb érdekessége Huzella Pál elsőként közölt karikatúrái Baktay útjáról, melyeknek alapját Baktay barátaihoz írott levelei szolgáltatták. Az utóbbiakból szintén olvashatóak részletek a második kötetben. Huzella karikatúráiról így emlékezik meg Baktay: „Leveleimből, hazaküldött cikkeimből ki-kira-

gadott egyes momentumokat, amelyek humorérzékét megragadták. Ezek a karikatúrák mindig örömet szereztek nekem, amint barátom leveleiből előkerültek, és volt idő, súlyos betegségem alatt, amikor egyedüli örömet jelentettek.”⁶ Legtöbbször valóban humoros, és miként az idézetből kitűnik, Baktayt is önreflexióra készítő képekről van szó. E sorok írója egyetlenegy Huzella-karikatúra (mégpedig a 10. számú „Modern Siva a Kailásza hegy csúcsán”) esetében azonban eltekintett volna a közléstől, ugyanis nem tartja különösebben izlésesnek.

A két kötetben összesen 111 archív fotó található, kitűnő minőségű fényképekről van szó, így a kötetek – némi túlzással – gyakorlatilag kis albumokként is forgathatóak. Az első kötetben

Pap Ágnes – az Országos Széchényi Könyvtár munkatársának – bevezető tanulmánya részletesen foglalkozik a *Keleti levelek* megírásának körülményeivel. A második kötetben kapott helyet Válóczy Róbert írása az indiai utazás fényképeiről, Huzella Pál elsőként itt publikált karikatúrái, valamint Baktay barátaihoz írott leveleinek (*Bhaktabhiksu levelei*) bizonyos részei, amelyek alapot szolgáltatottak a karikatúrákhoz. Itt olvashatók továbbá Kelényi Béla tanulmányai Huzella Pál karikatúráiról és Baktay Indiában készült festményeiről. A köteteket az illusztrációk részletes jegyzéke, a levelek bibliográfiai adatai, szójegyzékek és térképmelléletek teszik teljessé. A tipográfia kifogástalan, és a borítók is nagyszerű kiállításúak.

Nagyszerű lenne, ha az utóbbi időben Baktay Ervin iránt megélenkült érdeklődés magával hozná több alapvetőnek tűnő szerző újralfedezését is. Ezen írók közül mindenképpen kiemelkedik az indológus indián, hiszen nem pusztán útleírás, történeti, vagy filológiai érdeklődés dolgozik benne, és nem pusztán ezt váltja ki az olvasókból sem. Egzisztenciális problémákat is érint, és elévülhetetlen érdemei vannak például a jól vagy rosszul hinduizmusnak nevezett hagyománykör alapjainak megismertetésében is Magyarországon, legalábbis ami saját korát illeti. Ha Baktay útleírásainak stílusát és szellemi

Korniss Péter: Anya és bubája, 1973 (Szépművészeti Múzeum, Budapest)

beállítottságát a kortársak között szeretnénk elhelyezni, félúton van Stein Aurél és Láma Anagarika Govinda⁷ között: Stein mint valódi felfedező, tudós, akinek regényes, kalandokkal teli útleírásai ötvöződnek itt Anagarika Govinda tisztán szellemi, spirituális, esetleg művészeti érdeklődésével. Sem túl-, sem lebecsülni nem szabad ezért Baktay indiai témájú műveit, és most nem tudományos szempontok alapján ítélezzünk.

Számos téma körbejárható lenne a feljegyzésekből, most azonban kettőt szeretnénk kiemelni röviden. Baktay a következőket írja a kasztrendszeréről: „*A kaszt [...] vallásos jellege eleve kizárja a nyugtalanságot és az elégtelenséget: az egyén meggyőződéssel és hittel ragaszkodik mesterségéhez és életcéljához, mert úgy tartja, hogy felsőbb erkölcsi törvény hatalma állította arra a helyre, melyet elfoglalt. [...] Nagyon hihető, hogy a kinövésaitől megszabadított indiai kasztrendszer túl fogja élni a nyugati, teóriákon épült legújabb társadalmi programrendszereket, amelyek ellen éppen a kasztszellem védi meg India százmillióit.*”⁸ India című művében így kezdi meg a kérdés tárgyalását: „*A Nyugaton rendszerint csak ezeket a hibákat látják, és amikor a kasztrendszeréről van szó, ezt a kifejezést mindig csak megvető, elítélő értelemben szokták használni. Pedig ez nagy tévedés. A kasztrendszernek nemcsak hibái, hanem értékei is vannak.*”⁹ Baktay tehát, amellet, hogy elismeri a kasztrendszer hibáit, s fel is sorolja ezeket, nem esik abba a hibába, hogy exportálni akarja a nyugati modelleket. Elfogulatlanul, frissen tekint India világra. Végső soron minden kérdés – legyen az társadalmi, politikai, vagy gazdasági – szellemi valóságként jelenik meg a számára.

Amíg Baktaynak és a kortársaknak elsősorban a teozófiával kellett dűlőre jutniuk, s ez a téma mind a *Keleti levelek*ben, mind későbbi kötetekben is időről időre felbukkan, 2017-ben jóval nagyobb mennyiségű keletieskedő nyugati, vagy éppen nyugatiaskodó keleti „vallás”, „filozófia”, „életvezetési elv” létezik a valósi piacon, és ez rányomja bélyegét az ismeretterjesztő, akár potenciónálisan színvonalas ismeretterjesztő irodalomra is. Ez a kavalkád azonban nem szabhat gátat az érdeklődésünknek, meg kell tanulnunk válogatni. Csakúgy, mint Szardár Púran Szingh írónak, aki a következőket vallotta a nyugati irodalomról Baktaynak: „*S a legnagyobbak is rendszerint csak odáig jutnak el, hogy az élet nagy és megrázó problémáit, mint sötét, vigasztalan víziókat tárják eléink, ám a válasszal adósok maradnak, és nem mutatnak utat jobb és tisztább lét felé. Mire való hát az egész játék? Vannak, Istennek hála, a Nyugaton is világos szellemek, de az bizonyos, hogy Európában, jóllehet az irodalmi termés jóval nagyobb, mint nálunk Keleten, sokkal kevesebb költő és író érdemli meg a látnok dicső nevét, mint itt. Pedig ha az író szelleme nem lát tisztábban és mélyebben a küzdő-robotoló átlagemberénél, akkor ugyan mi célja és értelme van annak, hogy a nyomtatott papíros tömegét szaporítsa?*”¹⁰ Hadd idézzem meg Baktay reflexióját is, amely az olvasóknak szól: „*Talán túl szigorú az indus író és tudós véleménye a Nyugat irodalmáról. Én ugyan csaknem minden pontban egyetértek vele, de hát meglehet, hogy magam is tévedek. Am egy bizonyos: a Nyugat írói és költői gondolkodóba eshetnének, ha figyelembe vennék azt a tényt, hogy ősi kultúrájú és modern műveltségű emberek nagy tömegei egyáltalán nem tartják műveiket olyan nagyra, mint ők maguk és esetleg a közönségük. Csak éppen az kellene, hogy belássuk: a világ nem csupán Európa, és nem bizonyos, hogy egyetemesen emberi szempontból érték az, amit a Nyugaton többé-kevésbé annak tartanak.*”¹¹

(Baktay Ervin: *Keleti levelek I-II.* /Bibliotheca Hungarica artis Asiaticae 5–6./ Szerk. Frazer-Imregh Mónika – Kelényi Béla – Válóczy Róbert, Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, 2017, Budapest, 304 + 276 oldal.)

JEGYZETEK

¹ Véletlenül sem szeretném ráirányítani a figyelmet ilyen munkákra, ezért nem is utalok egyetlen szerzőre, vagy címre sem. Mintegy a felsorolás ellenpontoszásaként egy kortárs, inspiráló leírást, jobban mondva szellemi naplót azonban jó szívvel ajánlok az olvasók figyelmébe: Horváth Róbert: *Indiai feljegyzések*. Kvintesszencia Kiadó, 2007, Debrecen

² Germanus Gyula s nagy valószínűséggel valamennyi felsorolt szerző életművének sorsát jól szemlélteti az alábbi történet: néhány évvel ezelőtt egy neves, ha nem a legnevesebb bölcsészettudományi kar arabisztika tanszékén az elsőéves hallgatóktól gyanútlanul kérdezte meg professzoruk, hogy Germanusnak mely könyveit olvasták, mire az egyik hallgató – szinte sértett hangnemben – kérdezett vissza, hogy mégis ki az a Germanus Gyula?

³ Baktay Ervin: *Homo ludens: emlékeim nyomában*. (Szerk. Hegymegi Kiss Áron) Iparművészeti Múzeum, 2013, Budapest.

⁴ *Az indológus indián – Baktay Ervin emlékezete*. (Szerk. Kelényi Béla) Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum, 2014, Budapest.

⁵ Baktay Ervin: *Keleti levelek I.* /Bibliotheca Hungarica artis Asiaticae 5./ (Szerk. Frazer-Imregh Mónika – Kelényi Béla – Válóczy Róbert) Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, 2017, Budapest.

⁶ Baktay Ervin: *Indiai éveim*. Palatinus, 2004, h. n. 395

⁷ Láma Anagarika Govinda: *Fehér felhők útja: egy buddhista zarándok Tibetben*. (Ford. Horváth Erzsébet) Filosz, 2009, Budapest.

⁸ Baktay Ervin: *Keleti levelek I.* „Az indiai kasztrendszer”, 158–159

⁹ Baktay Ervin: *India*. Szukits, 2000, h. n. 103

¹⁰ Baktay Ervin: *Keleti levelek I.* „Nyugat irodalma – Kelet szemüvegén át”, 128. (Szó szerint megtalálható az *Indiai éveim*ben is.)

¹¹ Uo.

AURORA BOREALIS

Mészáros Márta filmje

Tóth Klára

Megyek megnézni Mészáros Márta filmjét az erószakban fogant gyermekekről, az *Aurora Borealis – Északi fényt*, és valahogy zúg bennem a Prédikátor könyve: „Mindennek rendelt ideje van és ideje van az ég alatt minden akaratnak... ideje a hallgatásnak és ideje a szólásnak.”

Nálunk a közel fél évszázados orosz megszállás miatt túl hosszú volt a hallgatás ideje. S ha valaki szólni próbált, akár csak keveset is, mint Csoóri Sándor 1961-ben az *Iszapeső* című írásában az idejüket a falusi kocsmában mulató orosz katonákról, akkor jött a vegzálás, a szankciók. Az írás könyv formában csak 1981-ben jelenhetett meg.

A hallgatás falát Polcz Alaine 1991-ben megjelent könyve, az *Asszony a fronton* törte át. „Aztán elindultam egyedül. Bekötöttem a fejem és elmentem a kommandatúrára.

Ott már nagyon sokan ültek és várták, hogy sorra kerüljenek. Közöttük egy kislány, aki nek vértett a feje, egy tincs a hajából kitépve. Nyomorult és kétségbeesett volt. »Átmentek rajta az oroszok.« Nem értettem meg. – »Biciklivel?« – kérdeztem. Az asszony dühös lett. »Maga bolond? Nem tudja, mit csinálnak a nőkkel?« Hallgattam, amit körülöttem beszéltek. Hogy melyik nőnek tört el a gerince, ki vesztette el az eszméletét, ki vérzik, hogy nem tudják elállítani, férfit kit lőttek agyon, mert védeni próbálta a feleségét. Egyszerre föltárult az iszonyat, ami körülöttünk van.”

Polcz Alaine dokumentáris, de mégis személyességtől izzó prózája még bombaként robbant, de Sára Sándor 1996-ban bemutatott *A vád* című filmje már nem hatott átütő erővel, jóllehet a történet szintén az orosz katonák által elkövetett erőszakot és annak az áldozatokon való megtorlását ábrázolta. Ezt követően csak a kétezres években jelennek meg a témát boncoló művek. Rangos irodalmi alkotásokban jelenik meg az erőszakban fogant gyermekek és szüleiük tragédiája, határon túli alkotók műveiben. A kárpátaljai Nagy Zoltán Mihály *A sátán fattya* (2001) az Év Könyve díjat is elnyerte, s a csángó lancu Laura nevét is a *Szeretföld* című kisregény (2011) megjelenése után tanultuk meg. Meg kell még említeni Gyarmati Fanni *Naplóját* is, aki szintén kendőzetlenül ír a Budapest ostroma alatt vele is megtörténtekről. Mindkét regényben kis falusi közösségbe születik az ellenség gyermeke, s az anyáknak nemcsak önmagukkal, de a hagyományok kötésével s elítéléseivel is meg kell küzdeniük. Az érzelmek zűrzavarát – milyen locska szó ez ide –, hiszen a nők poklokot élnek meg, kihordva „méhük gyümölcsét”, amikor engedelmeskednek ösztönöknek, vallásnak, egymást leküzdeni nem tudó érzelmeknek.

Különös, hogy bár megszállott filmesek, Buvári Tamás, illetve Zsigmond Dezső mindkét regény adaptációját elkészítették low budget költségvetéssel, kijárássra, koldulásra fordítva az alkotói energiákat, e témát a Magyar Nemzeti Filmalap következetesen elutasította. Kétségtelen, hogy a forgatókönyvek nemes irodalmi alapanyagból készültek, és nem a „Hogyan csináljunk jó forgatókönyvből még jobbat” amerikai kézikönyv utasításai szerint szőtték a cselekményt, szigorúan számolva a perceket, hogy mikor kell újabb fordulatnak bekövetkeznie.

A Nemzeti Filmalap kuratóriumának következetes tartózkodása a magyar történelem traumáit és annak következményeit feltáró filmekről kiközösítette az időt, pedig már jócskán a szólás ideje lett volna. Ha művészetben soká tart a hallgatás ideje vagy éppen el sem múlik, az óhatatlanul az esztétikum, a mű minőségének rovására történik.

A televízióban 2013-ban Skrabsky Fruzsina készített filmet *Elhallgatott gyalázat* címmel, s éppen most fut a világhíró Takács András és Cseke Eszter sorozata, *Az ellenség gyermekei*, hiszen a nők meggyalázása, ma is, bármely háborúban a hadviselés részének számít.

Mészáros Márta szintén készített egy dokumentumfilmet 2014-ben, de az Ausztriában történekről, ahol részben már előbb járnak a tabuk felnyitásában, hiszen ott „csak” tíz évig tartott az orosz megszállás. A film címe *A láthatatlan generáció*, mert bár tízezerrel jöttek világra orosz katonák által nemzett gyermekek, szülei ezt többnyire titkolták, s a gyerekek ha rájöttek is a titokra, nem dicsekedtek vele. Pontosan nevezi meg ezt a létállapotot a *Szeretföld* főhőse, egy kisfiú, aki a kérdésre: Te ki fia vagy? – azt válaszolja: Senkié.

A senki gyermekei természetesen nem válhatnak lelkiileg egészséges felnőtté, a mérgező titkok között felnőve, még akkor sem, ha nem is tudnak vagy nem akarnak tudomást venni a titokról.

Lényegében erről szól Mészáros Márta napjainkban játszódó lélektani drámája, amelynek alapja nyilván az Ausztriában forgatott dokumentumfilm. Mészáros Márta az ötvenes évek első felére teszi a cselekményt, amikor nálunk tombol a kitelepítés, s Bécsben még van orosz zóna. Az *Északi fény* főszereplője egy hatvan körüli asszony, akinek édesanyja haldoklik. A félig eszméletlen asszony olyan neveket emleget makacsul – Annácska, Edit –, akiről lánya soha nem hallott. Ez, s az asszony néhány rajza, valamint a holmijai közt talált, Edit által aláírt levél, aki gyermeke megszületésére biztatja anyját, ráébredti, hogy itt valami újabb titok lappang, s anyja élete még annál is bonyolultabb, mint hitte. Egy titkot korábban már bevallott lányának, unokája születésekor. Nevezetesen azt, hogy nem Stephan, az osztrák képzőművész tanár az apja, akivel boldog házasságban élt, hanem ifjúkori, de meghalt szerelme, Ákos. Ezen az asszony akkori állapotában túlteszi magát, hisz a kisgyerek és távházasság spanyol férjével épp elég neki. Fiának sem szól, hogy nem az a nagyapja, akit annak hisz, csak akkor, amikor érzi, hogy van, lehet itt még más titok is.

Ő ezen fel is háborodik, s biztatja anyját, nézzen szembe a múltjával, múltjukkal. „Ne menekülj folyton magad elől. Apával is ezt csinálsz.” Amíg az anya kórházban van, az asszony megszállottan kutat annak házában, nyomokat keresve. Eljut egy bécsi kolostorba, ahol született, de az anyakönyvből az ő születésnapja ki van tépve. Az öregasszony csodával határos módon felépül, s hazamegy, ahol lánya már kíméletlenül ostromolja kérdéseivel. S összeáll a kép: az anya szerelmét már a határon lelövik az oroszok, s a lányt kegyetlenül megerősokolják. Megszökik, elkerül vőlegénye rokonaihoz. Edit Ákos unokatestvére, hasonló korú lány, egy orosz tiszt szerelme. Kiderül, mindketten terhesek. Egy boldog és egy szerencsétlen, kétségbeesett nő várja gyermekét. Egy napon szülnek, mindketten lányt. Az orosz tiszt eltűnik, s Edit a keresésére indul, Máriára bízva gyermekét. Amikor orosz katonanők jönnek a tiszt gyerekéért, az asszony Edit gyermekét eldugja, s a sajátját adja oda. Már tudja, hogy nem történt csoda, a fekete hajú, ferdeszemű kislány nem lehet Ákosé. Editet soha többé nem találja meg, a lányt sajátjaként nevei fel.

Mikor kiderül, hogy „minden másképp van”, az asszony nem omlik össze, hanem spanyol férjével indul Murmanszkba, ahol utoljára látták Edit szerelmét, akit lágerba hurcoltak az osztrák nővel való kapcsolata miatt. Már nem él, de rokonai mutatnak egy fényképet egy asszonyról, aki az apját kereste. Vélhetően Mária nevelőotthonban felnőtt lánya, legalábbis a mackó a kezében ugyanolyan.

Fordulatos, kicsit túlságosan is meglepetésekben gazdag történet, amúgy feskiccelve, hiszen nem jut idő a jellemek és a situációk árnyalására. Nézve ezt az amúgy elegánsan abszolválta lektúrt, az ember fejében még az is megfordulhat, talán mindegy is, ki az apám, anyám, csak a Lajtától nyugatra szülessek. Mint a korábban említett regények is bizonyítják, Kelet-Európában nehezebb sors jutott a senki fiainak.

Mészáros Márta huszonhat filmjéből sok foglalkozott a születéssel, az árvasággal, a szülőkereséssel. Csak említsük mindjárt a remek debütáns filmet, az *Eltávozott napot* vagy a *Naplókat*. A különbség, hogy azokban sorsként tudtak ugyanezek a motívumok megjelenni, itt sztoriként. S ez mindennek előtt a forgatókönyv – Pataki Éva – hibája, aki a rendező korábbi paneljaiból dolgozik, és túl sokat zsúfol a történetbe. A férj alakja, aki mindig segítő hősként tűnik föl, ha baj van, hogy azután egy óra múlva visszarepüljön vitorlázni, már-már karikatúraszerű.

A kivitelezéssel amúgy nem volna baj. Tóth Ildikó és Törőcsik Franciska játéka hibátlan. Sajnos, Törőcsik Mariban inkább a beteg, nyugös, makacs anyát látjuk, mint a drámai hőst. „Hogy tudtam ennyi bűnben élni?” – kérdi tanácsstalanul, kissé csodálkozva. S mielőtt megnyílik lánya előtt, hatvan év hazugságairól rántva le a leplet, azt mondja: „Fájni fog, neked is és nekem is.” Ezt a közhelyes mondatot nehéz katartikusan elmondani, hiszen egy ember fájdalmánál összehasonlíthatatlanul több következménnyel jár az identitásának teljes lerombolása.

Az operatőr a lengyelek új sztáropertőre, Piotr Sobosinski, aki háromszor egymás után nyerte el az év operatőre díjat hazájában. Itt is virtuózan bánik a fényekkel, színekkel, erős hangulatokat teremt, különösen Bécsben, a félelem, a rettegés helyszínein.

Mint mondják, ezt a filmet személyesen Andy Vajnáknak köszönhetjük, aki 700 milliót adott rá gratis, mert jól ismeri a rendezőt. Számítása biztosan beválik, a film minden bizonnyal a fesztiválok egyik sikere lesz.

SZENT LÁSZLÓ: MAGYAR KIRÁLY, KERESZTÉNY LOVAG, KÖZÖS BÜSZKESÉGÜNK

Jerzy Snopek

A 2017-es esztendő Magyarországon és Lengyelországban is a Szent László-év jegyében zajlik. László, aki Árpád-házi I. Bélának és a Piast dinasztiából származó II. Mieszko király lányának, tehát egy lengyel hercegnőnek a frigyéből született, 940 évvel ezelőtt foglalta el a magyar királyi trónt.

Krakkóban született, ahol apja a Szent István halálát követő magyarországi trónviszályok elől keresett és talált menedéket. Lengyelország fővárosában, Megújító Kázmér (Kazimierz Odnowiciel) udvarában talált rá Béla herceg a már említett lengyel hercegnőre – az ő nevében bizonytalanok a történészek, de általában *Ryksa* (Rycheza) néven szerepel. E kapcsolat gyümölcse volt László, aki élete első, mintegy nyolc évét Krakkóban töltötte. Lengyel környezetben nevelkedett, ezért nem csoda, hogy – amint azt a néhány évtizeddel később, Ferdeszájú Boleszláv udvarában élt nagy krónikaíró, Gall Anonim írta – lengyelnek tartotta magát.

Miután szüleivel és Géza bátyjával hazatértek atyja szülőföldjére, gyorsan beilleszkedett a magyar életvitelbe, szinte azonnal megszilárdult a magyar nemzethez való kötődése, és kialakult nemzeti hovatartozása, bár a lengyelek iránti rokonszenve mindvégig megmaradt. Annál is inkább, mivel az apja, majd később bátyja, Géza által a magyar trónért vívott újabb csatározásokban többször is a krakkói királyi udvarban keresett menedéket és kért segítséget rokonai: I. András király, majd fia: Salamon ellen. Először 1060-ban folyamodott segítségért, amikor az ifjú Boleszló herceg, a később Merész Boleszló néven uralkodó király volt hatalmon. Egyidős volt Lász-

A 13. századi eredetű református bögözi templom Szent László legendát ábrázoló faliképeinek részlete.

lóval, és játszótársak lehettek a krakkói királyi udvarban. Most úgy hozta a sors, hogy a régi ismerősök látták vendégül, mint egykoron a magyar száműzötteket, és nyújtottak segítséget a gyermekkori barát apjának, Béla fejedelemnek, a trónért vívott küzdelemben. Boleszló velük együtt indult útnak hadserege élén Magyarországra. Legyőzték I. Andrást, aki behalt a csatában szerzett sérüléseibe, és az általa alapított Tihanyi Apátságban lelt örök nyugalomra. Nem sokkal utána koronázták meg az új királyt, I. Bélát Székesfehérváron, de három évvel később bekövetkezett halála miatt ismét elkezdődött a hatalomért folyó harc. Az elhunyt király fiait megtámadta az előző uralkodó utóda, Salamon, aki IV. Henrik német-római császártól

kért és kapott fegyveres segítséget. A három testvér: Géza, Lambert és László ismét Krakkóban talált oltalomra. 1064 elején térhettek haza, amikor ismét Merész Boleszló herceg sietett segítségükre. Az ő támogatásával kötött egyezséget I. Béla három fia Salamonnal. Felosztották az országot egymás között: mind a hárman külön fejedelemséget kaptak. Éveken át békességben éltek, egyezségben uralkodtak, közös politikát folytattak és viseltek hadat. A csatamezőkön mindhárman jeleskedtek, de különleges hírnevet László szerzett 1068-ban, a pogány kun vitézzel vívott győztes párviadalban. Ez a győztes csata emelte először legendák hőisévé Lászlót.

Salamon és Géza Bizánc ellen vívott háborúinak idején, 1072-ben, a bizánci hadsereg nándorfehérvári visszaverése után, László seregei hátramaradtak hátvéd gyanánt, hogy Salamon törekvései ellen biztosítsák a testvér érdekeit is. Ezzel egy időben mindenki szövetségest keresett a további háborúhoz. Salamon ismét a német seregeket hívta segítségül. I. Béla fiai, szokás szerint, a lengyel, valamint az orosz és cseh hadakat mozgósították. Igyekeztek megszerezni a német császárral konfliktusban lévő VII. Gergely pápa támogatását is.

1074 elején (unoka-) testvérgyilkos háborúra is sor került. A győzelem mindkét fél számára elérhetőnek tűnt. A végső diadalt – László zseniális stratégiájának köszönhetően – a testvérek ünnepelheték. Lászlónak nagy hírnevet hozott a győzelem, Gézának pedig – királyi hatalmat, de apjához hasonlóan csupán három évig örülhetett neki. Mert – mint már annyiszor – most is hadba szállt a hatalomért a fáradhatatlan Salamon. És mint eddig is, terveit megakadályozta az akkor már egy éve lengyel trónon ülő Merész Boleszló fegyveres közbelépése. A gyermekkori játszópajtás intervenciója megerősítette a Géza halála után a főurak által megválasztott László hatalmát a magyar trónon.

László és Boleszló barátságának történetében az utolsó aktus két évvel később következett be. Ezúttal a szerepek megcserélődtek: most Merész Boleszló kényszerült menedéket keresni a magyar királynál. Azért úzték el a trónról, mert Szaniszló krakkói püspökkel került konfliktusba, akit halálosan megsebzett.

Mint a krónikás közli, Boleszló nem szállt le lováról, miközben üdvözölte Magyarországot királyát, gyermekkori barátját, pedig menedéket keresett Lászlónál. Az effajta viselkedés ma furcsának tűnhet, mivel felsőbbrendűségi érzés kifejezését kelthette. Bizonyára a Lászlónak, atyjának és bátyjainak több esetben is nyújtott fegyveres segítség hatására alakulhatott ki benne.

A gőgös magatartás azonban semmire sem vezetett. A nem egészen negyvenéves lengyel uralkodó élete alkonyához közeledve háttérbe húzódott, és hamarosan meghalt. Egy legenda szerint egy kolostorban hunyt el.

Mennyivel más László további sorsának alakulása! Alakja még királlyá koronázása előtt legendává vált. Sőt a koronázási aktust is legendák szövik át. Egyesek szerint kétszer is megkoronázták, míg mások szerint egyszer sem, mert csak az „égi koronára vágott”.

Uralkodása alatt nagy hangsúlyt helyezett a rend megszilárdítására, valamint a keresztény hit megerősítésére. Három dekrétumot adott ki, amelyek közé – az egyházjogon kívül – büntetőjogi (különösen a tolvajokra vonatkozó) törvényeket is bevett. Templomokat alapított, hitetleneket (pl. háborús foglyokat) térített, a keresztény magatartás mintaképe volt, és több honfitársának szentté avatását szorgalmazta. László király személyes elköteleződésének volt köszönhető a magyar szentek körének bővülése (István királynak, fiának, Imre herceg-

nek, Gellért püspöknek, valamint Zoerard-Andrásnak és Benedek zoborhegyi remetének a szentté avatása köthető nevéhez), ami által védőszenteket is adott az országnak.

Vallásosságát a krónikáírók testének és lelkének önsanyargatásával jellemzik. Felebarátaikhoz fűződő viszonyából viszont a bőkezűséget, nagylelkűséget és könyörületeséget emelik ki. A pápa politikáját pragmatikus szemmel nézte, noha az ő oldalán állt a császárral való konfliktust illetően. Gyakorlatiasak voltak a világi dolgokra és célokra vonatkozó nézetei is: fontosnak tartotta országa területének növelését. Sikerült hazájához csatolnia Szlavóniát és Horvátországot.

Az évek múlásával hírneve, dicsősége külföldön is egyre nőtt. Amikor 1095-ben keresztes hadjáratot hirdetett, hogy a Szentföldet felszabadítsák a szaracénok uralma alól, az „egész keresztény világ lovagrendje” Magyarország karizmatikus és legendás királyát bízta meg, hogy legyen a keresztény hadak vezetője. Nem adatott meg neki, hogy küldetését végrehajtsa. Mielőtt belefoghatott volna, Morvaországba indult, hogy megelőzze a polgárháborút. Útközben halt meg július 29-én, vagyis ahogyan az egyik róla szóló imádság mondja: „megszületett a menny számára”. A krónikák szerint a király halála nagy bánatot okozott alattvalóinak. Halála után, állítólag, az emberek három éven át tartózkodtak a mulatozástól és a tánctól Magyarországon.

1192-ben kanonizálták. A szentté avatás közben a nagyváradi katedrális fölött egy addig ismeretlen csillagot vettek észre, amelyik két órán át fényesen ragyogott. Szent László sírját 1556-ban „a protestánsok és a muzulmánok” is feldúlták.

A Képes Krónika így jellemezte őt: „Miután tehát isteni rendelésből magára vállalta az ország kormányzását, nem az esendő, mulandó világi dicsőséget, hanem az égi hazát és az isteni dicsőséget igyekezett szívének egész szenvedélyével kiérdemelni. Mindig, minden ítéletében az Úr félelmét tartotta szem előtt, de legfőképpen a bűnvádi eljárásokban, ahol megtorlást vagy véres büntetést szokás kiszabni. Isteni sugallattól megvilágosítva ugyanis tudatában volt annak, hogy a király ne annyira uralkodjék, mint inkább rajta uralkodjanak. Ezért minden ítéletében, enyhítve a törvények szigorát, mindig a könyörületes szelídség elvét alkalmazta. A szorongatottak vigasztalója, az elnyomottak támogatója, az árvák kegyes atyja volt. Országának valamennyi lakója, tulajdonképpen nevét megváltoztatva, Kegyes Királynak hívta. Ugyanakkor diadalmas, tisztelt, híres országgyarapító uralkodó volt, nem annyira e címek értelme, mint a tények valósága szerint: megnövelte ugyanis a magyar állam területét...”

Szent László „Krisztus lovagjához” méltó érdemeiről Magyarországon abban a hiszemben énekeltek, hogy az egész világ csodálattal övezi: Téged dicsérnek szelídségével / Papok, diákok és városnépek; / téged dicsér földnek kereksege, / mert téged dicsérnek Istennek angyeli.

Sőt az egész univerzum: Nekünk születtél Lengyelországban, / Mennyből adatál nagy csudaképpen. / másszor születtél szent keresztvíztől, / ősdnek nevében László lón neved. / Mikoron méglen gyermekded volnál, / Kihozta Béla kerály jó Magyarországra, / hogy dicsekednél te két országban, / Magyarországon és Mennysországon.

Leleki értékeit dicsőítették, ami természetes, de rendkívüli férfias szépségét és fizikai erejét is megénekeltek: Te arcul teljes, szép piros valál, / tekéntetedben embereknél kedvesb; / beszédedben ékes, karodban erős. / lám mentent te ejtesz, ki tevéled küzdik. / Testedben tiszta, lelkedben fényes, / szívedben bátor, miként vad oroszlán, / azért neveztek Bátor Lászlónak, / mikoron méglen iffiúdad volnál.

Szent László kultusza elterjedt születésének helyén, Lengyelországban is, majd később a Két Nemzet Köztársaságában (Rzeczpospolita Obojga Narodów). Jagelló, a litván fejedelem, mielőtt elfoglalta a lengyel trónt, keresztény hitre térve, Szent László nevét vette fel, majd elzarándokolt patrónusának sírjához. Később – mint tudjuk – feleségül vette a magyar hercegisasszonyt, Hedviget, aki aranybetűkkel írta be magát nem csak a lengyel történelembe, hanem a lengyelek szívébe is. De már Jagelló előtt is voltak olyan lengyel uralkodók, akik Szent Lászlót választották védőszentjüknek: többek között Rőföcske (Kis) Ulászló, aki nevének fölvételekor, a szent nevét viselő templomot alapított Szydlówban, valamint a magyar történelemből jól ismert, utolsó kereszties vitéz, I. Ulászló, aki 1444-ben, húszéves korában, Várnánál veszett oda. De Szent László nevét megtaláljuk közel száz lengyelországi helységnévben is. Nem csoda, hogy épp őt, „Krisztus lovagját”, a keresztény Európa egyik legkarizmatikusabb uralkodóját választotta patrónusául a magyarországi polónia is.

MIÉRT MEGOLDÁS A SVÁJCI TÍPUSÚ DEMOKRÁCIA?

Pákozdi Imre

A svájci típusú vegyes demokrácia – a képviseleti és a közvetlen demokrácia sajátos keveréke – a világ egyik legstabilabb,¹ gazdaságilag legversenyképesebb² és legtisztességebb államberendezkedése.³ Mégis, alig van ország, amely átvinné a politikai rendszerét. Ennek – általunk vélelmezett – okai összefoglalhatók, miután röviden ismertettük a svájci demokratikus berendezkedés lényegét, valamint értékeljük a mellette és ellene felhozott főbb érveket.

A svájci „félíg közvetlen”, félíg képviseleti demokráciáról röviden

– 8,2 millió lakos, 6,3 millió állampolgár, 5,3 millió választó. Korhatár: 18 év. Megjegyzés: az állampolgársággal nem rendelkező svájci lakosok (a külföldiek) aránya: 25 százalék.

– 26 kanton, kétkamarás, 246 tagú szövetségi parlament, négyéves választási ciklus.

– Népszavazások lehetségesek helyi, kantonális és szövetségi szinten. Az utóbbi 40 évben évente kb. 6 szövetségi szintű népszavazás.

– A szövetségi vagy kantonális törvények kihirdetésük után három hónapon belül népszavazással megtámadhatók. Ehhez – a szövetségi szintű törvények esetén – 50 ezer aláírást kell összegyűjteni.

– Megtámadható az alkotmány is, de az csak 18 hónap alatt összegyűjtött 100 ezer aláírással. (Emellett minden, a parlament által meghozott alkotmánymódosítást népszavazással kell jóváhagyatni.) Ugyancsak 100 ezer aláírás szüksé-

ges valamely népi, tehát nem a parlamenttől eredő törvénykezdeményezésnek a szövetségi parlament elé utalásához. Ez az úgynevezett iniciatíva.
– Érvényességi küszöb egy népszavazásnál sincs. Az eredmény kötelező és nem évül el.

Érvek a vegyes, képviseleti és népszavazásos rendszer mellett

1. A részvétel ethosza

Az adott népszavazási kérdések körül kialakuló párbeszédnek növelik a kölcsönös megértést, és oldják a politikai pártalakulatok hívei közötti, sokszor antagonisztikusnak látszó ellentéteket. Mindez erősíti az egyének közötti kapcsolatokat, és arra készíti az állampolgárokat, hogy túltekintsenek saját szűk érdekeik mezsgyéjén. Ráadásul a valódi részvétel lehetősége a konkrét ügyekről szóló döntésekben növeli a politika becsületességébe vetett hitet. Mindezt többen megkísérelték számszerűsíteni is. Alois Stutzer és Bruno Frey svájci szociológusok 2006-ban megmérték a népszavazási döntések *gyakorlati hasznának* hatását, másrészt a döntésben való *részvétel lehetőségének* hatását a Svájcban élők közérzetére.⁴ Kimutatták, hogy a részvétel pusztán tényéből eredő közérzeti haszon nagyobb, mint a népszavazási döntések gyakorlati haszna. A mérések két módszere: (a) a Svájcban élő, szavazati jog nélküli külföldiek és a szavazati joggal rendelkező állampolgárok közötti attitűdkülönbség kimutatása, (b) a szavazati joggal rendelkező állampolgárok közérzetét befolyásoló tények hatásának szétszalázása többváltozós regressziószámítással. Az eredmények közül a leglátványosabb az, hogy a félig közvetlen demokrácia eszközeivel hozott döntések összesített (tehát gyakorlati + közérzeti) hatása az állampolgárok esetében háromszorosa a szavazati joggal nem rendelkezőknél mérhetőnek, akik csak a döntések gyakorlati hasznát élvezik.

Érdekes eredményt hozott egy másik, a kantononkénti különbségek alapján történt felmérés is.⁵ A felmérés készítői a kantonok között egyetlen szempont szerint tettek különbséget: hogy mely kantonokban *lehetséges* a kantonális költségvetés népszavazás útján történő befolyásolása, és melyekben *nem*. Méréseik szerint azokban a kantonokban, ahol lehetséges, az adóhátralékok mintegy 30 százalékkal alacsonyabbak, mint ott, ahol a költségvetés népszavazással nem befolyásolható.

2. A közpénz pazarlásának fékje

(a) A költségvetésről tartott népszavazást biztosító és az azt nem megengedő kantonok összehasonlítása alapján megállapítható, hogy a költségvetési kérdésekben tartható népszavazás fékezi a választások előtti túlköltekezést.⁶
(b) A közösségi költségvetés fejenkénti összege 10 százalékkal alacsonyabb.⁷
(c) A köz eladósodásának mértéke 25 százalékkal kisebb ott, ahol költségvetési kérdésekben is tartható népszavazás.⁸ A közszolgáltatások is⁹ lényegesen hatékonyabbak ott, ahol *ebben a témakörben* tartható népszavazás.

3. Az átgondolt törvényalkotás kulcsa

A parlament által hozott törvények népszavazásos felülbírálatának lehetősége élénkíti a pártok és a közvélemény kapcsolatát, egyszersmind arra készíti a parlamenti erőket, hogy a törvényeket eleve közösen, a többség számára

elfogadható kompromisszumokkal dolgozzák ki. A népszavazás mint hatékony eszköz teszi Svájcot a konszenzusos demokrácia mintaországává.

4. A politika legitimitásának járulékos záloga

Kriesi szerint „a közvetlen demokrácia intézményeit kiépítő államokra jellemző nagyobb állampolgári elégedettségi szint nem csupán ezen országok jobb teljesítményéből fakad, hanem az ilyen eljárásrenden alapuló és ezért nagyobb legitimitású közpolitikai döntések közvetlen eredménye. A közvetlen demokrácia eljárásrendje alapján meghozott politikai döntések igazságosabbnak tűnnek a polgárok szemében.”¹⁰

5. A gazdasági haszon

A pénzügyekben népszavazást engedő kantonokban az egy keresőre jutó termelési érték – ceteris paribus, azaz minden más tényező egyezése mellett – 3,6 százalékkal magasabb, mint azokban, amelyekben ez nem lehet népszavazás tárgya.¹¹

Érvek ellene – avagy az aggályok

1. Káosz és jogbizonytalanság?

Nem, mert „a svájci demokrácia intézményi berendezkedése és a politikai elitek mobilizálási és kommunikációs stratégiái előzetesen strukturálják a választók elé kerülő alternatívákat.”¹² Jellemző és tanulságos, hogy az utóbbi évtizedekben a felülbíráható törvények 7 százalékára írtak ki népszavazást,¹³ ezek eredményeképp az összes törvény alig 1-2 százalékát változtatták meg.¹⁴ A népi törvénykezdeményezések sem sokkal eredményesebbek: mindössze hat százalékukat fogadták el a népszavazáson.

2. Kompetens-e a nép?

Hogyan hoznak megalapozott döntéseket a viszonylag tájékozatlan állampolgárok? (a) A résztvevők a tájékozottabbak közül kerülnek ki (az „alkalmatlanok önszelektiója”). (b) Kriesi: „A közvetlen demokrácia gyakorlása nem támaszt túlzott követelményeket az állampolgárral szemben.”¹⁵ (c) Sok esetben komplett, kidolgozott törvényjavaslatok kerülnek a szavazók elé, nem csak „igen-nem”-mel megválaszolható kérdések, mint itthon. Ám az utóbbi esetekben is összefoglaló, tájékoztató anyagok készülnek – sokszor a svájci szövetségi parlament, kormány, illetve a megválasztott kantonális parlament kiadásában – a konkrét kérdés érveléssel történő eldöntéséhez.

3. Belefáradás a politikába?

Igen, még ha lassan is. A részvétel 25–45 százalékos, és az utóbbi hatvan évben csökkenő – akárcsak az általános választásokon. Összehasonlításképpen ez utóbbi, tehát a parlamenti választásokon való részvétel aránya Németországban 80 százalék, Nagy-Britanniában pedig 74 százalék körüli, és nem csökken. Svájcban a célszerűség kedvéért összevont szavazásokat tartanak, egyszerre három-négy kérdéstről is. Ezenkívül lehetséges levélben és interneten is szavazni.

4. Érdekcsoportok áttörési lehetősége?

Gerber nyomán: „a gazdasági érdekcsoportok képesek lehetnek megakadályozni olyan javaslatok elfogadását, amelyeket elleneznek, de saját javaslataikat már

nemigen tudják elfogadtatni”. [A népszavazások során] „a civil érdekvédő szervezetek hatékonyabbak a status quo megváltoztatásában, míg a gazdasági érdekcsoportok annak megtartásában.”¹⁶

Miért nincs mindenhol ez a fajta „vegyes” berendezkedés?

Talán mert Svájc fejlődése nem az önkényuralomtól haladt a demokrácia felé – mint szinte mindenütt a keresztény világban –, hanem közösségi irányítású kantonok szövetségéeként jött létre. Ők tehát 700 éven át finomították azt, amit a világ többi országában csak a legutóbbi időkben harcoltak ki: a demokratikus, de legalábbis közösségi döntéshozatalt.

A történelmi fejlődésnek ez a sajátossága valószínűleg perdöntő, mert az Amerikai Egyesült Államokra, a másik olyan országra, amelynek az életében – még ha nem is szövetségi szinten – fontos szerepet játszanak a népszavazások, ugyanez a fajta kivételes történelmi fejlődés jellemző. A függetlenségi háború óta ők sem kellett legyőzzenek császárt, cárt, királyt, tehát a Ranke német történész által még a 19. század közepén is Istentől valónak gondolt uralkodót, hogy ezáltal a hatalmat – közösségi irányítású régiók („államok”) szövetségét működtetve – a kezükbe vehessék.

Az átmenet lehetséges útja

Magyarországon a demokrácia svájci típusú megreformálása égetően fontos volna, hiszen az elmúlt 26 év megmutatta: képvisleti demokráciánkban egyetlen, a választásokon győztes párt sem képes tartósan a hatalommal való visszaélések nélkül, tehát erkölcsösen élni. Széles körű korrupció, eltérített eredményű pályázatok, hatalmi önkény és kivételezés jellemzi a magyar közéletet, immáron huszoneve. A baj *pártfüggetlen*, a mérték pedig egyre erősödő – úgyhogy a hibát a rendszerben kell keresnünk, és ez a keresés sürgős.

JEGYZETEK

¹ A stabilitásról: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/#home>

² A versenyképességről: http://www.portfolio.hu/gazdasag/magyarorszag_csunyan_leszerepelt_a_versenykepessegi_rangsorban.237930.html

³ A tisztességességről: http://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016

⁴ Alois Stutzer – Bruno S. Frey: *Political participation and procedural utility: An empirical study*. (2006) *European Journal of Political Research* 45: 391–418.

⁵ Gebhard Kirchgässner – Lars P. Feld–Marcel R. Savioz: *Die direkte Demokratie*. (1999) Basel, Helbing und Lichtenhahn, 91.

⁶ Hanspeter Kriesi: *Közvetlen demokrácia. Svájc esete* In Enyedi Zsolt (szerk.): *A népkarat dilemmái*. DKMKA – Századvég, 2009, Budapest, 16.

⁷ Kirchgässner–Feld–Savioz, 83.

⁸ Uo. 96.

⁹ Uo. 99.

¹⁰ Kriesi, 16.

¹¹ Kirchgässner–Feld–Savioz, 105.

¹² Kriesi, 17.

¹³ Bakó Bea: *Menyit rólunk, nélkülünk? Iustum Aequum Salutare* (2013) IX. évf. 3. sz., 175.

¹⁴ Kriesi, 7.

¹⁵ Kriesi, 12. és 17.

¹⁶ Elisabeth Gerber: *The Populist Paradox* (1999) Princeton, Princeton University Press. Az erről szóló könyvismertetés: <http://press.princeton.edu/titles/6750.html>

NÉMETORSZÁG: VONTATOTT VÁLASZTÁSOK, KÉSEDELMES VÁLASZOK

Brenner János

Előtte egy héttel, 2017. szeptember 17-én

Nehezen indult be ez a választási kampány Németországban – plasztikus magyar kifejezéssel: nyögvenyelősen. Akárcsak 2013-ban, most is mindenütt lógnak a jelöltek portréi, többé-kevésbé szellemes szlogenekkel körítve – néha elcsodálkozom azon, hogy manapság, az egyre inkább digitalizált világban mi az ördögnek folytatják a pártok a kampányolás hagyományos formáját, holott az egész szemléletmódot a kutyát sem érdekli? Berlinben gyorsvasúton vagy buszon utazva alig hallani vitát, eszmecsere-t a választásokról – mintha az ország félálomban lenne, mintha nem is lenne tétje a választásnak.

Furcsa módon mintha Magyarországon mindez majdnem jobban érdekelne a publikumot, legalábbis annak politikailag nyitott és tájékozódó részét. Egy nagyon művelt, kedves fiatal rokon hölgy azt kérdezte tőlem, lehet-e még egyáltalán vonaton utazni? Míután szabadságom alatt sokat utaztam vonaton Magyarországon, őszintén dicsérni kezdtem a MÁV-ot, de az ifjú hölgy félbeszakított: félreértettem, ő Németországra gondolt. Erre én nagyot néztem: persze, a Deutsche Bahn rengeteg bosszantó késést produkál, de ettől eltekintve miért ne lehetne? Kiderült, hogy rokonom a Würzburg közelében tavaly júliusban egy személyvonatot ért terrortámadásra gondolt, melynek tettese 2015 nyarán Magyarországon keresztül érkezett Németországba, és kért ott menedékjogot. Rokonaim a családi összejövetelen Merkel kancellár migrációs politikáját tették felelőssé az észrevehetően rosszabb közbiztonsági állapotokért. Noha meg tudtam nyugtatni a hölgyet, hogy statisztikailag bizonyíthatóan továbbra is veszélytelenül lehet vonatozni, mégis szóba került még egy negatív példa: a 2015-ről 2016-ra virradó szilveszteri éjszaka során a kölni főpályaudvar környékén kb. ezerfőnyi, a rendőrség megállapítása szerint az észak-afrikai arab térségből származó, javarészt fiatal férfiakból álló tömegeből nagyszámú súlyos bűncselekményt követtek el. A kölni ügyészség

2016. június 16-i összesítése szerint vélhetően 1276 áldozattal kell számolni, 1182 feljelentést tettek, ebből 497-et nők szexuális zaklatása miatt. Nehéz megmondani, mi a nagyobb botrány: az, hogy a közhatalom ilyen mértékben csődöt mondott a közbiztonság alapvető állami feladatának szavatolásánál, vagy az, hogy a rendőrség – feltehetően a „political correctness” befolyása alatt – eleinte megpróbálta elkendőzni a tényeket?

Itt találkozunk a német politika egyik paradoxonával, ami egyúttal Merkel zseniális PR-stratégiájáról is tanúságot tesz: noha mindenki tudja, hogy a 2015-ös migrációs hullám kezelésének ő a fő felelőse, azóta sikerült elhítenie a publikum nagy részével, hogy ennek negatív következményeihez semmi köze nincs. Merkel népszerűsége töretlen, holott politikájának a migráción kívül legalább két gyenge pontja van: az alapján még mindig nem megoldott, hanem csak elnapolt euróválság és az „energiafordulat”, amelynek eredménye egyelőre főként az egyre magasabb villanyszámlán és a tájban „kollaterális kárként” elburjánzó hatalmas szélkerekekben mutatkozik. A jelenlegi nagykoalíció belül elsősorban a CDU/CSU javára írható az évek óta tetemes költségvetési többlet, a fiskális fegyelem, ugyanakkor a közlekedési és főként a digitális infrastruktúrában egyre nagyobb hiányosságok mutatkoznak. Van tehát bőven kihívás, amivel a következő kormánynak – bármilyen színezetű legyen is – meg kell birkóznia. Németországnak gazdaságilag soha ilyen jól nem ment, mint most, de vigyázniia kell arra, hogy el ne trespedjen, erre pedig a nagykoalíciós kormányzás igencsak hajlamos.

Martin Schulz szociáldemokrata jelöltet a német sajtó baloldali része eleinte szinte politikai messiásként üdvözölte, majd népszerűsége – amely átmenetileg lekörözte Merkel adatait – szinte egyik napról a másikra összeomlott. A szociáldemokraták a különféle közvélemény-kutató intézetek egyöntetű megítélése szerint valahol a „húsz plusz x” százalékos tartományban mozognak. Úgy tűnik, hogy furcsa módon se Schulz, se Gabriel külügyminiszternek, Schulz elődjének az SPD elnöki székében nincs meg a végső elszántasága Merkel eltávolítására a kancellári tisztségből. Mintha csak mindketten „harapási gátlással” küszködnének. Pedig már Gabrielnek is lett volna reális esélye kancellárrá előlépni. Miután az SPD, a „Linke” („Baloldal”) és a zöldek politikusai megbeszéléseket folytattak, a *Spiegel Online* 2016. október 28-i híre szerint Dietmar Bartsch, a baloldal egyik frakcióvezetője így nyilatkozott: „Gabriel úr már jövő héten kancellár lehetne, ha ő és az SPD akarnák”. Mindegy, hogy Merkel megbuktatása formális „vörös-vörös-zöld” koalíció vagy kisebbségi szociáldemokrata kormány tolerálása formájában történt volna – a kormány közvélemény alakítására képes forrásának elvesztése csapást mért volna a CDU/CSU-ra, hiszen a 2017-ben mindenképpen esedékes választást csak ellenzéki pozícióból vívhatta volna meg.

De térjünk vissza a kissé álmos hangulatra. A *Neue Zürcher Zeitung* 2017. szeptember 16-i vezércikkében utal erre. Míg a szerző, Eric Gujer szerint az amerikai és a francia elnökválasztást a jó és a rossz harcává stilizálták, a német kampány „olyan, mint egy szolgálati tárgyalás a vízügyi hivatalban: komoly, kissé körülményes, és a kívülállók számára halálosan unalmas”. Valóban: Merkel és Schulz állítólagos tv-„párbaját” figyelve csaknem elaludtam. A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 2017. szeptember 17-i online kiadásában Thomas Gutschker kommentálja Martin Schulz kampányát, és „végzetesen hibás döntésnek” minősíti Schulz hozzáállását: „már nem a megacélozott európai akart lenni, hanem a barátságos szomszéd” (idé-

zetek ford., BJ). Az a Schulz, aki Ciprasszal tárgyalt eredményesen, aki hevesen vitakozott Orbánnal, és akinek komoly része volt a kanadai-európai szabadkereskedelmi egyezmény (CETA) megmentésében, hirtelen csak előző funkciójában akarja láttatni magát – Würselen volt polgármestereként. Schulz mintegy önkéntes eltörpülésében az Aachen melletti kisváros polgármesteri széke azért fontos stáció, hogy ne keltse az úgymond „kisemberektől” elszakadt, eliter brüsszeli funkcionárius benyomását. Ez a reakció az SPD-ben különösen, de a német társadalomban általánosan elterjedt: sokan szinte betegesen félnek attól, hogy valamiféle „elithez” sorolják őket, holott Schulzot is mindenképpen, legalábbis szociológiai értelemben a funkcionárius elithez kell számítani.

Visszatérve Merkelre: úgy tűnik, hogy pozíciójának Achilles-sarka a nagy álmoság ellenére mégis a migrációs politika – ezen a ponton könyörtelenül szorongatja az Alternative für Deutschland (AfD, Alternatíva Németorszáéért). Ez a viszonylag új párt 2013-ban szerepelt először Bundestag-választásokon, akkor kifejezetten gazdaságilag liberális és főként euróellenes pozíciókkal, amelyek – mióta kitűrták Bernd Lucke közgazdaság-tudományi professzort, a fő szellemi alapítót a párt társelnöki székéből – egyre inkább eltűntek, helyet adva mind szélsőségesebben jobboldali, sőt egyes megfigyelők szerint kifejezetten neonáci retorikának. Ezzel és külpolitikailag erősen oroszbarát vonalukkal a választóközönség polgári jobbközép része számára megszűntek ténylegesen elfogadható alternatívát nyújtani a CDU-hoz, holott eleinte sokan azt gondolták, hogy az AfD a lassan, de biztosan konzervatív profilját veszítő CDU helyére léphetne értékonzervatív polgári pártként. Az AfD gyorsan megszabadította sok potenciális választóját ettől az illúziótól, viszont eredményesen versenyez elsősorban a keleti tartományokban az exkommunista utódpart, a „Baloldal” szavazóiért. Itt válik bonyolulttá a képlet, mert egyrészt az AfD-nek jósolt szavazók egy része bizonyára valóban az előítéleteket ápoló „modernizációs vesztetek” közül rekrutálódik, másrészt a CDU éppen itt feltehetően két súlyos stratégiai hibát követett el. Az egyik: felelős politikusoknak éppen a vesztésekkel kell komoly formában foglalkozniuk, nekik valamiféle kitérés pontot felmutatni, a másik: a CDU vétett a Franz Josef Strauss által még az 1960-as években megfogalmazott vasszabály ellen, miszerint a CDU/CSU-tól jobbra ne lehessen más párt, hanem csak egy vastag fal. A CDU-nak hiányozni fog sok, magát értékonzervatívként besoroló választó, mert Merkel taktikája révén feladott egész sor konzervatív pozíciót, az általános honvédelmi kötelezettségtől a férfi és nő életközösségeként berendezett házasságig. (A CSU programalkotás terén valamivel jobban tartja magát.) Ebbe az úrbe lép egyrészt az AfD, a másik oldalon pedig az FDP, a 2013-ban csúfosan elbukott liberális párt, amely összeszedte magát, és a gazdasági téren is egyre szociáldemokratább CDU-hoz kínál polgári szavazóknak alternatívát.

A négy kisebb párt – AfD, Baloldal, FDP és Zöldek – mindegyikének kb. 8–10 százalékos körüli eredményt jósólnak, tehát emberi számítás szerint mind a négyen bejutnak a Bundestagba. Mind az FDP, mind az AfD 2013-ban éppen hogy a bejutási határ alatt maradt, vagyis a szavazatoknak csaknem 10 százaléka a szemétkosárba került, ami a választók akaratát általában viszonylag jól tükröző német választási rendszer egyik gyengéjére vetett fényt (a Bundestagba azon pártok kerülnek, amelyek vagy szereztek legalább három közvetlen – választókerületi egyéni – mandátumot, amire csak a nagy pártok esélyesek, de elvben ilyenkor az 5 százalékos alatti listás szavazatok arányában is jár mandátum, vagy legalább 5 százalékos listás eredményt értek el). Hasonló sokfrakciós

konstelláció csak az 1949-ben választott első Bundestagban volt, amikor még nem alakult ki az évtizedeken át „klasszikusnak” mondható felállás: a jobb-közép CDU/CSU, a balközép SPD és a kettő közt a „mérleg nyelvét” képező FDP. Ez a séma már a zöldek és a kommunisták utódpartja parlamentbe jutásával felbomlott – kíváncsiak lehetünk, hogy milyen koalíció jön létre. Jóslatom szerint igen szűk polgári többséggel, azaz a CDU/CSU-ból és az FDP-ből álló koalícióval lehet számolni, esetleg a (színei alapján így nevezett) fekete-sárga-zöld „Jamaika-koalícióval”, vagyis CDU/CSU–FDP–Zöldek koalícióval, ami igencsak újdonság lenne. Ezzel a kéziratot egy hétre félre is teszem, mintegy borítékolom, és – miután leadtam majd a szavazatomat – kíváncsian várom és kommentálom az eredményt.

Utána, 2017. szeptember 25-én reggel

Mindjárt az első prognózisok a szavazóhelyiségek 18 órai zárása után megkövesedett arcokhoz vezettek az eddigi nagykoalíció pártjainál. Mind a CDU/CSU, mind az SPD súlyos veszteségeket szenvedett (az ideiglenes végeredmény szerint csak 33,0 százalékra, illetve 20,5 százalékra jutottak), a Baloldal (9,2 százalék) és a Zöldek (8,9 százalék) nagyjából változatlanok maradtak, az FDP pedig a várakozásnak megfelelően visszajutott a Bundestagba (10,4 százalék). Noha az AfD bejutásával mindenki számolt, a végeredmény (12,6 százalék) mégis sokkolta a politikai establishmentet. Első vizsgálatok szerint az AfD-nek sikerült milliós nagyságrendben mind az eddig nem választók, mind a CDU/CSU törzsválasztói köréből szavazatokat szereznie. Figyelemreméltó a szavazatok regionális megoszlása is: mint már a közelmúltban tartományi gyűlési választásoknál is látszott, a keleti tartományokban az AfD-nek sikerült az exkommunisták mellett elfoglalniuk a második „rendszerellenes”, tiltakozó párt szerepét – olyannyira, hogy Szászországban még a CDU-t is lekörözték. Még súlyosabb, a kormányalakításra is kiható következményei lehetnek a CSU kirívóan rossz szereplésének. A csak Bajorországban fellépő párt látványos, több mint 10 százalékos vesztesége megnehezíti a „Jamaika”-spekulációkat – saját, a CDU/CSU és az FDP koalíciójára építő másik prognózisom amúgy is elbukott, mert a két frakciónak együtt nincs abszolút többsége. Miután az SPD drámai veszteségei után azonnal közölte, hogy Schulz vezetésével ellenzékbe vonul, csak a „Jamaika”-koalíció marad számtani lehetőségként (hacsak az SPD a „Jamaika” létre nem jötte esetén nem dönt mégis másképpen). Mivel a zöldek alapvető pozícióival a CSU által követelt migrációs felső határ aligha egyeztethető össze, kérdéses, hogy lehet-e egyáltalán cselekvőképes kormányt alakítani. Földrajzi fekvése miatt a 2015-ös migrációs hullám Bajorországot érintette legelőször és leghevesebben. A bajor állami és kommunális igazgatás – legendásan hatékony és rutinos működését csúcsra járatta – gyorsan megbirkózott a tömegek első elhelyezésének kihívásával. A választóközönségnek mégis szemlátomást elege van az egészből és nem nézi ki a CSU-ból, hogy szövetségi szinten garantálni tudná újabb migrációs szökőár beáramlásának megakadályozását.

A kormányalakítás nehéz lesz: három (illetve a CDU/CSU-ra tekintve „három és fél”), egymástól programjában erősen elütő koalíciós partner együttműködése, ha egyáltalán létrejön, inkább a józan belátás, semmint „szerelmi házasság”

eredménye lehet. Az egyetlen állandó elem, ami bizonyosnak tekinthető: Merkel marad – hogy meddig, az kérdéses. Most bosszulja meg magát az a mulasztás, hogy Merkel nem épített fel lehetséges utódot, márpedig valószínű, hogy ilyen gyenge eredmény után az eddig „óvatos duhajként” a barázdában lapító lehetséges vagy csak önjelölt utódok előbújnak vacskaikból. Merkel persze még jó ideig rutinosan sakkban tudja őket tartani, de akárhogy is: a mátriárka őszének leszünk tanúi.

A személyi kérdésektől eltekintve, úgy tűnik, a német politika korszakos paradigmaváltás előtt áll. A két hagyományos nagy politikai formáció legfeljebb már középnagynak tekinthető. Amint az SPD-ről Schröder kancellár „Agenda 2010” politikája miatt levált a balszárny egy része és az exkommunistákkal összeállva alkotott új politikai erőt, ugyanúgy most a migrációs válság közvetlen következményeként a CDU/CSU-ról vált le a szavazóinak jobbszélű szegélye és „dezertált” az AfD-hez. Kiderült: nem elég az anyagi jólét, fontosak a kulturális identitással összefüggő szubjektív veszélyérzetek még akkor is, ha adott esetben nem lenne objektív alapjuk. A politikai elit, Merkelrel az élen, nem volt hajlandó érdemben ezekkel a gyakran zavaros formában felszínre törő érzelmekkel foglalkozni – most a választóközönség egy része benyújtotta ezért a számlát és engedett a szélsőjobboldal csábításának. Hosszú ideig fog tartani, amíg ezt a súlyos stratégiai hibát a hagyományos pártok ki tudják javítani.

A két nagy formáció összetartó ereje hosszabb ideje észrevehetően csökken, és felveti azt a kérdést, hogy lehet-e a jövőben továbbra is stabil többségen nyugvó kormányokkal számolni. Mindez az érintett állampolgár szempontjából nem éppen üdítő kilátás, mert Németország – Granasztói Pál fordulatával élve – mint afféle önfeledt kanári énekel kalickájában, holott körülötte nagy kövér macskák settenkednek, amiket úgy hívnak: euróválság, ukrainai válság, koreai válság, közel-keleti válság, és mindezek mellett Damoklész-kardként lógva egy esetleges újabb migrációs válság. Európának szüksége lenne stabil vezetésű, kiszámítható Németországra – ennek esélyei pedig igencsak meginogtak. Bismarck mondta egyszer, hogy csak nyeregbe kell emelni Németországot, lovagolni majd magától tud. Mint tudjuk, a vaskancellár ezzel kivételesen tévedett, viszont Németország ma, amikor részben szerencsésen, részben saját erőből ismét nyeregbe jutott, inkább lovaglási stílusával szeretne tetszeni a közönségnek, ahelyett, hogy akadályokat ugrana át. Úgy tűnik, hogy a Bonnból Berlinbe átmentett politikai stabilitásnak vége. Thomas Mann mintegy száz évvel ezelőtti kifejezése illik ide: a „machtgeschützte Innerlichkeit” („hatalomvéde bensőségeség”) korának befellegett. A második világháború utáni korszak a német politikában is véget ért.

Utóirat 2017. november 25-én

A „Jamaika-koalíció” nem jött létre – ma egy hete Christian Lindner, a szabaddemokrata párt elnöke közölte, hogy pártja nem kíván tovább részt venni a koalíciós „szondázásban”, mert szerinte még mindig jobb egyáltalán nem részt venni a kormányzásban, mint rossz kormányzáshoz asszisztálni. Ezzel a balliberális hagyományos médiában és a különféle internetes fórumokon jókora „shitstorm” tört ki. Lindner ugyan vétett a Mikádó-játék klasszikus szabálya ellen, miszerint aki mozdul, vesztt, ugyanakkor a különbségek – a zöldek állításával szemben – elsősorban a migrációs és a klímapolitika terén tartalmilag szemlátomást olyan súlyosnak bizonyultak, hogy a liberálisok az

erős médianyomás ellenére nem adták be derekukat. Furcsa módon több kereszténydemokrata politikus osztotta a zöldek által kolportált állítást, hogy a megállapodás már kézzelfogható közelségben volt. Lehetne azon filozofálni, hogy a feltűnő fekete-zöld „színharmóniát” vajon mi okozza – az, hogy a kereszténydemokraták Merkel alatt egyre inkább balra tolódtak, vagy az, hogy közben a zöldek a környezetvédelem élharcosaiból a jólsituált balliberális értelmiség státuszkonzervatív érdekképviselőivé vedlettek?

Akárhogy is: a drámaivá vált helyzetben Frank-Walter Steinmeier köztársasági elnök („előéletében” szociáldemokrata politikus, volt külügyminiszter) kezébe került a kulcs. Az alaptörvény szerint az elnök javasol a parlamentnek kancellárjelöltet, akinek meg kell szereznie a Ház tagjainak abszolút többségét (a német politikai zsargonban ezt nevezik kancellári többségnek). Ha ez nem sikerül, akkor két héten belül újabb választási fordulóra kerül sor. Ismételt sikertelenség esetén azonnali harmadik forduló következik. Amennyiben a jelöltnek sikerül a kancellári többséget megszereznie, akkor az elnök köteles őt kinevezni kancellárnak – ha a jelölt csak egyszerű többséget kap, akkor az elnök dönt: vagy mégis kinevezi a kancellárt, vagy feloszlatja a parlamentet.

Steinmeier jelenleg tárgyalássorozatot folytat a pártok vezetőivel. Úgy tűnik, hogy államfői tekintéllyel alátámasztott biztatására az előállt képtelen helyzetben a szociáldemokraták készülnek a politikailag rendkívül veszélyes „hátra arc” mozdulatra, és/vagy mégis hajlandók belépni egy nagykoalíciós kormányba, vagy legalábbis tolerálni egy CDU/CSU kisebbségi kormányt, amire a német háború utáni történelemben még nem volt példa. Ezzel kétségkívül nagy felelősségtudatról tennének tanúságot – az állam érdekeit saját pártcéljaik fölé helyezik (kihirdetett céljuk eredetileg az ellenzékben való regenerálódás volt). A kibontakozás mindenképpen szükséges, hiszen Európa vezető gazdasági (és egyre inkább politikai) hatalma nem maradhat hosszú időn át cselekvőképes kormány nélkül. Figyelemreméltó, hogy még ha létrejön is a nagykoalíció, az előző ciklussal ellentétben alkotmánymódosító kétharmados többsége már nem lesz. Ugyanakkor a nagy formációk gyengülésével marad az összes többi, fent említett probléma, Merkelnek pedig mindenképpen eljött az ősze – fáradt és innovációmentes kormányzással kell számolnunk.

ANTALL UTCA ÉS ANTALL-SZOBOR ZÁGRÁBBAN

Csóti György

A kilencvenes évek elején Antall József azon kevés európai politikus közé tartozott, akik Jugoszlávia felbomlása idején azonnal felismerték, hogy Délkelet-Európában (is) maradéktalanul tiszteletben kell tartani a népek önrendelkezési jogát. (Nemcsak a Baltikum esetében, ahol Moszkva reálpolitikai megfontolásokból rögtön elengedte a három kis államot, hanem ott is, ahol egy agresszorral kellett szembenézni.) Ugyanakkor Antall József volt, aki

a legtöbbet tette Horvátország és Szlovénia függetlenségéért. Nem csupán az elhíresült Kalasnyikov-ügy kapcsán, hanem a titkos és a nyílt diplomácia teljes eszköztárával. Kezdetől fogva győzködte személyes találkozások alkalmával, levélben és legtöbbször telefonon az euro-atlanti térség vezető politikusait, elsősorban idősebb George Busht, Margaret Thachert és Helmut Kohlt, a két jugoszláv tagköztársaság szuverenitásának késedelem nélküli elismerésére. A világ azonban leginkább a Kalasnyikov-ügyet ismerte. Emlékszem, milyen mélységesen fel voltam háborodva, amikor az MSZP, élén Horn Gyula volt külügyminiszterrel, és az SZDSZ vehemensen támadta az Antall-kormányt a parlamentben és a sajtóban a fegyverszállítások miatt. (A Fidesz többnyire felelősen hallgatott.) Amikor 1999 januárjában zágrábi nagykövet lettem, hamarosan tapasztaltam a régi igazságot: minden rosszban van valami jó. A budapesti politikai cirkusz miatt Horvátországban mindenki tudott az Antall-kormány önzetlen segítségéről. Nemcsak a politikusok és közéleti személyiségek, hanem az „utca embere” is. Magyarország és a magyarok ismét belopták magukat a horvát emberek szívébe.

Nagyköveti felkészülésem során, a kötelező feladatokon túlmenően megfogalmaztam magamnak néhány, általam fontosnak tartott célkitűzést. Ezek közé tartozott első helyen, méltó emléket állítani rendszerváltó miniszterelnökünknek. Nem sokkal hivatalom elfoglalása után a sors tálcán nyújtotta a lehetőséget. Felhívott Budapestről Zdenko Skrabalo, a magyarországi horvát nagykövet, 1992 és 1993 között külügyminiszter Zágrábban, Franjo Tudjman horvát köztársasági elnök bizalmi embere, neves kutatóorvos, a magyar–horvát együttműködés elkötelezett híve. Jelezte, Zágrába jön, és fontos megbeszélőnek vannak velem. A Krlezingvozd utcai nagykövetségi épületben, dolgozószobámban ültünk le tárgyalni. Skrabalo kényelmesen elhelyezkedett a karosszékekben, komótosan elővett egy kisméretű jegyzetfüzetet, fellapozta az aktuális oldalt, melyen pontokba szedve legalább egy tucat megbeszélőnivaló volt feljegyezve. Sorra vettük a kétoldalú kapcsolatok időszerű kérdéseit. A végén tért a lényegre: a magyar köztársasági elnök hivatalos zágrábi látogatására. Soha nem felejttem el ezt a pillanatot: Skrabalo jelentőségteljesen felnézett jegyzetfüzetéből, és így szólt: *„György, ha Göncz Árpád eljön Zágrába Tudjman elnökhöz hivatalos látogatásra, utcát nevezünk el Zágrábban Antall Józsefről, melyet a két elnök fog felavatni.”* Nagyon megörültem a felvetésnek. Nem tudom, honnan vettem a bátorságot, de habozás nélkül azt mondtam nagykövettársamnak: lesz találkozó, kezdhethük a szervezést! Ott helyben egy pillanat alatt elhatároztam, ha törik, ha szakad, a magyar köztársasági elnök hivatalos látogatást tesz horvát partnerénél. Göncz Árpád látogatásának kérdése napirenden volt, esedékes volt már évek óta. Tudjman elnök többször járt Budapesten hivatalos látogatáson, egyszer beszédet is mondott a Parlamentben. A horvát függetlenség kivívásában történelmi érdemeket szerzett államfő a „Vihar” és az „Orkán” fedőnevű hadműveletek miatt kegyvesztett lett a nyugati hatalmak vezetői előtt. (A horvátok nem kértek engedélyt a nemzetközi szervezetektől, hanem „szó nélkül” felszabadították a szerbek által megszállt horvát területeket.) A szervilis Horn-kormány „nem akarta hitelesíteni” az általuk szélsőjobboldali, doktriner nacionalistának tartott horvát elnököt, Göncz Árpád pedig magáévá tette az álláspontot, ez esetben nem volt különvéleménye. (Nem úgy, mint az Antall-kormány idején!) Ezt a nézetét már akkor kifejtette nekem, amikor nagyköveti bemutatkozó látogatást tettem nála kiutazásom előtt, ’99. január közepén. Erősen kapacitáltam az esedékes

látogatás lebonyolítására. A következőket mondta: „Nem szeretem ezt az embert, ez egy despota. Nem akarom emelni csekély elismertségét azáltal, hogy hivatalos látogatást teszek nála. Hívjanak meg az Eszéki Magyar Oktatási és Művelődési Központ megnyitójára, és ott, ha kell, nem hivatalosan leülök vele beszélgetni.” Nagykövettelként, és a magyar-horvát kapcsolatok elmélyítésének elkötelezett híveként tisztában voltam azzal, hogy a látogatás elmaradása megterhelné a kétoldali kapcsolatokat. Minden rábeszélőképességemet latba vetve érvek sorát hoztam fel, de az elnök elhárította a hivatalos látogatás kérdését. A horvátok tisztában voltak a magyar kormány irántuk tanúsított szimpátiájával, Orbán Viktor már 1999. január 22-én hivatalos látogatást tett Zlatko Matesa kormányfőnél, de Zágrábnak szüksége volt minél több „nemzetközi tróféára” az elszigeteltség lazítása érdekében.

Skrabalo tudta, de nem tőlem – szolgálataik nyilván jól dolgoztak –, hogy Göncz nem akar jönni, így egymás előtt nyíltan beszélhettünk, hogyan lehetne nyomást gyakorolni a magyar elnökre. Nagykövetségem Göncznel személyes megbeszélést kért, budapesti barátait is mozgósította. Én azonnal telefonon beszéltem az államfővel, érveltem, és személyes felelősségére apelláltam a magyar-horvát kapcsolatok esetleges megromlása esetére. Ettől egy kicsit elbizonytalanodott. Jeleztem neki, hogy az olasz és a török elnök is hivatalosan találkozott Tudjmannal a közelmúltban. Nem lesz egyedül a sorban. Nem mondott igent, de nemet sem, kitérő választ adott. A fő rohamokat a Külügyminisztériumon, a Miniszterelnöki Hivatalon, valamint az elnök külpolitikai főtanácsadóján és sajtószóvivőjén keresztül folytattam. Harmadik országbeli csatornákat is felhasználtam, teljes diszkréció mellett. Néhány hét múlva megtört a jég. Göncz Árpád vállalta a hivatalos utat. Az Antall utcáról természetesen nem szóltam senkinek, amíg a látogatás kérdése el nem dőlt. Elfogultsággal vádoltak volna, nem alaptalanul.

Mindezek mellett annak is nagyon örültem, hogy nem nekem kellett kopogtatnom az ötlettel, hanem a horvátok vetették fel az utcaelnevezés lehetőségét. Hogy ezt feltételhez kötötték, az a kialakult helyzetben nem zavart. Azonnal felkerestem Tudjman elnök külpolitikai főtanácsadóját, Neven Madeyt, és megkérdeztem, hol lenne az Antall József utca. Jeleztem, nem lenne rossz, ha egy eddig névtelen, új utca kapná a rendszerváltó magyar miniszterelnök nevét. Az utcanévváltozás ugyanis általában kivívja a helyi lakosság ellenszenvét. Rövid idő múlva tökéletes ajánlat érkezett: egy nagy forgalmú, hosszú utca a zágrábi vásárváros és a lóversenypálya között, a Szávától nem messze, azzal párhuzamosan, és az utca eddig névtelen volt. Közepén fedett jégstadion, mely egész évben üzemel. A javaslatot boldogan elfogadtam, és elkezdődött a városi engedélyezési eljárás. A végső szót a zágrábi közgyűlésnek kellett kimondania, de az elnöki látogatás tervezett időpontjáig már nem volt lehetőség erre. Én becsületesen jelenttem haza a fejleményeket, eszembe sem jutott, hogy azt az elnöki hivatal is megkapja. Ugyanis Göncz Árpád először – valószínűleg tanácsadói javaslatára – nem akarta vállalni az Antall utca felavatását. Ez a körülmény az egész tervet meghiúsította volna. Tudjman akkor már nagyon beteg volt, 1999 szeptemberét írtuk, három hónappal halála előtt. Betegsége miatt lemondták az eszéki programon és az Antall utca avatásán való részvételét. Így Göncz Árpádra hárult egyedül ez a megtiszteltetés, de ő nem akart élni vele. Végül a Külügyminisztérium és az elnök egyik tanácsadója segítségével sikerült rábeszélnem. Amikor azt hittem, már minden sínen van, Göncz egyik munkatársa felhívott, és közölte,

az elnök nem avatja fel az Antall utcát, mert a legutolsó jelentéséből kiderül, még nem zárult le az engedélyezési folyamat. Ebből kellemetlenségek lehetnek, mondta, ezért töröljük ezt a programot. Azonnal a horvát elnöki hivatalba siettem a külpolitikai főtanácsadóhoz. Megkérdeztem, jelent-e valamiféle kockázatot az a tény, hogy az utcaelnevezést a városi közgyűlés még nem hagyta jóvá. A tanácsadó magabiztosan mosolygott: „A közgyűlésben lévő többségünk (HDZ) révén a város azt hagyja jóvá, akár utólag is, amit az elnök kér.” Még aznap sürgős jelzéssel ment haza a jelentésem: az utcanév engedélyezése lezárult, minden rendben! A budapesti elnöki tanácsadónak meg kellett nyugodni, az elnöknek meg nem volt más választása, mint felavatni az Antall József utcát.

Az ünnepségre 1999. szeptember 28-án került sor, kissé esős, őszi időben, de méltó körülmények között. Horvát barátaink kitettek magukért. Az utolsó pillanatig tartó bizonytalanság miatt nem volt már lehetőségem arra, hogy a kormányból, az MDF-ből, vagy máshonnan vendégeket hívjak külön az avatásra. Örültem, hogy az Antall családot sikerült az elnöki gépen Zágrábba hozni.

Göncz Árpád, aki annyi gáncsot vetett az őt reálpolitikai megfontolásokból, kényszerű paktum által köztársasági elnökké emelő névadónak, nagyon szép, szabadon előadott beszédet mondott. Méltatta Antall József érdemeit, és kijelentette, nélküle nem lett volna sikeres a rendszerváltás Magyarországon. A legszebb az volt benne, hogy a volt politikai ellenfél, az Antall-kormányt sokszor gáncsoló elnök mondta, és úgy tűnt, szívből jött. Ebből kiindulva, az elnök engedélyével, leírtam hangfelvételt a beszédet, és mindenfelé terjesztettem.

Az avatásra – nagy sietséggel – emléktábla is készült, mely hirdeti a kevéssé tájékozottaknak, ki volt Antall József, és amelynek története sem mindennapi, ez is csak az akkori Horvátországban történhetett meg. Pár nappal az ünnepség előtt, amikor már biztossá vált az esemény, kértem, hogy valamilyen emléktábla is kerüljön felállításra. Abban egyáltalán nem bíztam, hogy ez szeptember 28-ra elkészül. Semmi akadály, kaptam meglepetésre a megnyugtató választ, csak a rávésendő szöveget kérjük. Szigorú utasításra egy kőfaragó két éjjel és két nap alatt készítette el a márványtáblát.

Az esti ünnepélyes elnöki vacsora előtt, az elnöki rezidencián, Antall József a külföldinek adható legmagasabb horvát kitüntetést kapta – posztumus –, melyet felesége, Klára asszony vett át.

Az Antall József utca története azonban ezzel még nem ért véget. Egyik nap Kékesi Ferenc, első beosztott diplomata jelentette, hogy a zágrábi városi közgyűlésben Sandor Dembitz szociáldemokrata városatya interpellációt nyújtott be a polgármesterhez, milyen alapon avatták fel az Antall József utcát, amikor a közgyűlés még nem hagyta jóvá az utca elnevezését! Ellenzéki akció a jobboldali városvezetéssel szemben. Politikai rövidlátás. Ráadásul a szóban forgó úr magyar család sarja apai ágon, de a nyelvünket nem beszéli. Kékesi Ferenc megpróbálta lebeszélni, de eredménytelenül. Azonnal találkoztam Ivica Racantól, a Szociáldemokrata Párt elnökétől, későbbi miniszterelnöktől. A pártszékházban lefolytatott beszélgetés során jeleztem, hogy a fejlemények megterhelhetik a magyar–horvát kapcsolatokat, és eközben nem sok eredményt

Antall József 2002-ben avatott zágrábi szobra (Fotó: MTVA)

hoznak az ellenzéki párt számára. Racan azonnal megértett, előttem vette fel a telefont, és leállította az akciót. A városi közgyűlés pedig utólag jóváhagyta az utcaelnevezést.

Ivica Racant ettől kezdve nagyon kedveltem, fél év múlva ő lett a miniszterelnök. Nemzeti érzelmű baloldali politikus volt, mint sokan mások délnyugati szomszédunknál, megbízható és magyarbarát. Kékesi Ferencről is szólnom kell e helyen. Első beosztottam megfelelő alapképzettséggel, nyelvtudással (köztük horvát), tettere kész természettel, nagy segítségemre volt nagyköveti munkám során, sokat köszönhetek neki, mindig számíthattam rá. Nem csak a kiosztott feladatokat látta el kifogástalanul, hanem rendre előállt ötletekkel, javaslatokkal. Oroszlánrészt vállalt az Antall utca és szobor megvalósításában is.

A szobor története jóval egyszerűbb és rövidebb, ezért talán szebb is. 2001. július 17-én vacsorára hívtam a rezidenciára Milan Bandicot, Zágráb város szocialista polgármesterét. A vacsorát követő kávézás-konyakozás közben felvettem neki: milyen szép és jó lenne, ha az Antall József utcában szobor is emlékeztetne a kommunizmus után első szabadon választott magyar miniszterelnökre. Bandic olyan természetességgel bólintott, mintha maga sem értené, miért nincs még ott szobor. A következő napokban irodájában folytattuk a beszélgetést, hihetetlen gyorsasággal megegyeztünk a részletekben. A szobrot a Magyar Köztársaság Nagykövetsége és Zágráb Város közösen állítja fel. Magát a szobrot mi hozzuk, a posztamenst és a környezetet a város alakítja ki. Két látogatás a polgármesternél – a második Antall Józsefné társaságában – elegendő volt az előkészítéshez és a végső döntéshez. A család javaslatára Marton László kiváló magyar szobrász már korábban elkészült alkotását hoztuk Zágrábba. Egy kitűnő helyi mérnök szép parkot alakított ki az utca közepén, a jégstadion mellett, fákat ültettek, izléses fémpadokat helyeztek el. A legdrágább dél-amerikai gránitot használták fel (pedig horvát is volt!) nem csak a posztamens, hanem a köré épített ovális padozat elkészítéséhez is. Az elegáns, nem hivalkodó, de mégis nagyon attraktív emlékszobrot Mádl Ferenc magyar és Stipe Mesic horvát köztársasági elnök avatta fel 2002. március 11-én, verőfényes, gyönyörű tavaszi napon.

Ez alkalommal már sikerült sok magyar közéleti személyiséget, volt politikustársakat és régi barátokat Zágrábba hívni. Jó volt együtt látni régi kormánytagokat, akik akkor már sajnos különböző pártok színeiben folytatták – néha egymás ellen – politikai pályafutásukat.

Horvátországban meglehetősen nagy egyetértés van a jobboldal és a baloldal között alapvető nemzeti érdekek vonatkozásában. Nem kivétel ez alól a magyar–horvát viszony megítélése sem. Önmagáért beszél az a tény, hogy Zágrábban a jobboldal nevezett el utcát Antall Józsefről, és a baloldal állított szobrot neki az utca középső részén. A magyarság abban a kivételes történelmi helyzetben van, hogy két szomszédjával egy évezreden át harmonikus kapcsolatban, szoros együttműködésben élt. A lengyelekről és a horvátokról van szó. Míg előzőkkel töretlen volt a baráti kapcsolat a mai napig, utóbbiakkal azonban a 816 éves perszonálunióban eltöltött idő utolsó fél évszázadában felmerültek nézeteltérések. Az első világháborút követő különválásunk után elhidegült a kapcsolat, nemigen vettünk tudomást egymásról. A Jugoszláviában eltöltött, csalódásokkal teli hetven esztendő után a magyarok voltak az elsők, akik segítséget nyújtottak délnyugati szomszédjuknak a valódi függetlenség kivívásában. A horvátok ezt soha nem felejtik el. Antall József megalapozta a legújabb kori magyar–horvát

barátságot, az első Orbán-kormány pedig kiteljesítette azt. Mindezt a szobor-állítás után, egy évtizeddel később keletkezett feszültségek sem befolyásolják. A Magyar–Horvát Baráti Kör kezdeményezésére, találkozóva a Magyarországi Horvát Önkormányzat szándékával, 2011-ben szobrot állítottunk Budapesten, a Ludovika téren Mirosláv Krlezának, a világhírű horvát írónak. Krleza 1893 és 1981 között élt, életének jelentős részét Magyarországon töltötte. Elkötelezett horvát hazafiként, baloldali gondolkodóként erősen kritizálta a Monarchiában uralkodó viszonyokat, a súlyos társadalmi megosztottságokat létrehozó „régí rendet”. Töretlen híve volt ugyanakkor a magyar–horvát együttműködésnek. A következő szellemes fordulattal jellemezte a két nép viszonyát: *„Horvátok és magyarok között az elmúlt évszázadok során oly sok probléma adódott, hogy arról egy könyvet lehetne írni. Horvátokat és magyarokat ugyanakkor a történelem során oly sok minden köti össze, hogy arról egy egész könyvtárnyi irodalom szól.”* A zágrábi Antall-szobor és a budapesti Krleza-szobor ezt a történelmet hirdeti, két új kötet a közös könyvtárban.

(Leírásra került 2005-ben, az utolsó fejezet 2017-ben.)

SZERZŐINK

BABČANOVÁ, DAGMAR a Szlovák Köztársaság egykori Szentszéki nagykövete.

BERGMANN, HUBERT (1961): német zongoraművész, zeneszerző. A free jazz és az improvizációs zene területén alkot, zenei projektek, alternatív tanítási módszerek szervezője és megalkotója. Diszkográfia és írásai: www.hubertbergmann.com

BRENNER JÁNOS (1954, Budapest) címzetes egyetemi tanár, várostervező, Berlin.

CSORBA EMÁNUEL (1928, Budapest) okl. építészmérnök, a műszaki tudományok kandidátusa, tanszékvezető professor, tanácsadó.

CSÓTI GYÖRGY (1940, Budapest) szakmérnök, külpolitikai szakértő. 1990 és 1998 között a Parlament Külügyi Bizottságának alelnöke. 1999–2003-ban magyar nagykövet Zágórában. 2015-től a Kisebbségi Jogvédő Intézet igazgatója.

FLICK LÁSZLÓ (1990) politológus. Az ELTE Politikatudományi Doktori Iskola ösztöndíjas PhD hallgatója.

GRÓH GÁSPÁR (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* főszerkesztője.

JANKÓ JUDIT (1967, Budapest) újságíró, művészeti író, a *Múzeumcafé* szerkesztője.

ILLYÉS MÁRIA (1944, Budapest) művészettörténész, műkritikus. Édesapja, Illyés Gyula irodalmi hagyatékának gondozója.

KÖRMENDY LAJOS (1950, Budapest), történelem-francia, illetve levéltár szakos

bölcsész (JATE, ELTE). 1975-től 2012-ig az Országos Levéltárban különböző pozíciókban és különböző szakterületeken dolgozott.

M. SZEKENI GÉZA (1945, Pestszenterzsébet) habilitált bölcsészdoktor, kandidátus, ny. követ. Kutatási területe a 20. századi politika- és diplomáciatörténet.

PÁKOZDI IMRE (1950, Budapest) okleveles villamosmérnök, programozó és szoftvertervező, magánbefektető, oktató a Budapesti Corvinus Egyetemen.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárád) író, politológus, a Magyar Szemle szerkesztője. A Magyar Politikatudományi Társaság tagja.

SNOPEK, JERZY (1952, Wrzácá) irodalom- és kultúrtörténész, fordító, diplomata, egyetemi tanár és társadalmi aktivista. 2016-tól Lengyelország nagykövete Magyarországon. A társadalomtudományok habilitált egyetemi tanára. A Lengyel Tudományos Akadémia professor extraordinarius.

STAMLER ÁBEL (1992, Kaposvár) vallástudós, a *Magyar Szemle* szerkesztője, az ELTE BTK Filozófiatudományi Intézetének PhD hallgatója. Kutatási területe a katolikus misztika és spiritualitástörténet, liturgiátörténet és összehasonlító misztikakutatás.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista, dramaturg.

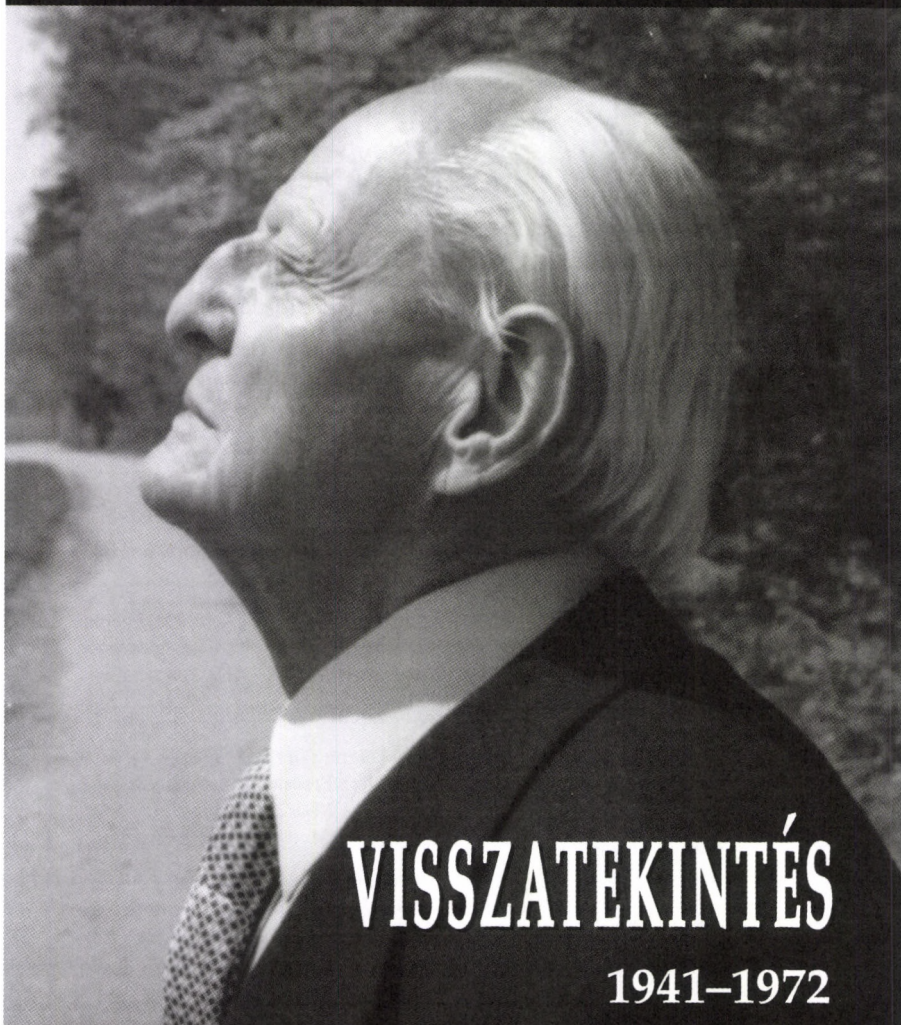
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ (1956) jogász, egyetemi tanár, 2000–2003 között luxemburgi, 2007–2010 között párizsi nagykövet, 2007–2010 között alkotmánybíró, 2014-től igazságügyi miniszter.

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

- Balla Bálint: *Szociológia és kultúra* 2500 Ft
- Bíró Gáspár, Hamburger Judit, Molnár Gusztáv, Szilágyi Imre, Tóth István: *Autonómia és integráció. A határon túli magyarságról* 1000 Ft
- Bod Péter Ákos, Fodor István, Freund Tamás, Granasztói György, Király Miklós, Kodolányi Gyula, Körösenyi András, Mádl Ferenc, Martonyi János, Roska Tamás, Vizi E. Szilveszter: *Magyarország ma és holnap. Esszék országunkról és a táguló világról* 2950 Ft
- Bod Péter Ákos: *Elpolitizált gazdaság. Magyarország 2002 és 2010 között* 2900 Ft
- Bod Péter Ákos: *Pénzügyi alapok. Tapasztalatok és tanulságok pénzügyi válság után* 2900 Ft
- Chantal Delsol: *A köztársaság mint francia kérdés* 1480 Ft
- Domokos Szent-Iványi: *The Hungarian independence movement 1936–46. Memoár* 9900 Ft
- Domokos Szent-Iványi: *The Hungarian independence movement 1936–46 (CD)* 3500 Ft
- Egedy Gergely: *Konzervatívizmus az ezredfordulón* 2300 Ft
- Granasztói György: *Mi történik itt? Esszék a politika kultúrájáról 1988–2002* ... 2300 Ft
- Gróh Gáspár: *A következmények országa. Gáspár G. János közéleti kritikái* 2500 Ft
- Gróh Gáspár: *Határ. Ok nélkül. Esszék az egységes magyar irodalomról* 2700 Ft
- Herczegh Géza: *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945* 950 Ft
- Herczegh Géza: *Peres örökségünk. Esszék a magyar történelemről* 2300 Ft
- Herczegh Géza – Tertyánszkyné Vasadi Éva – Zlinszky János: *Észrevételek az úgynevezett Gönczöl-munkacsoport jelentésének megállapításairól* 1500 Ft
- Illyés Gyula: *Atlantisz sorsára jutottunk. 1956-os napló* 4600 Ft
- Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)* 1500 Ft
- Katona Szabó Erzsébet – Kodolányi Gyula: *Üzenetek W. Sh.-tól/Messages from W. Sh.* ... 3500 Ft
- Kodolányi Gyula: *Amerika ideje. Esszék a modernségről. (A debreceni Kossuth Egyetemi Kiadóval közösen)* 950 Ft
- Kodolányi Gyula: *Járj, merre tetszik. Új és válogatott versek (A Nap Kiadóval közösen)* 2900 Ft
- Metz Katalin: *Hetedhét határon túli gongvűtések. Színházkritikák a Magyar Szemlében* 2000 Ft
- Martonyi János: *Európa, nemzet, jogállam (Az Európai Utas Kiadóval közösen)* 880 Ft
- Martonyi János: *Mi és a világ. Esszék, tanulmányok, megszólalások* 2900 Ft
- M. Szebeni Géza: *Alcide de Gasperi. Egy kereszténydemokrata a 20. században* ... 2500 Ft
- M. Szebeni Géza: *Egy kereszténydemokrata az európai egységért. Robert Schuman* 2500 Ft
- M. Szebeni Géza: *Giesswein Sándor keresztényszocializmusa* 2900 Ft
- M. Szebeni Géza: *Egy kereszténydemokrata az új Németországért. Konrad Adenauer* 2500 Ft
- M. Szebeni Géza: *Charles de Gaulle. Egy konzervatív forradalmár* 2900 Ft
- Mádl Ferenc Kör (Bod Péter Ákos, Bogsch Erik, Fodor István, Freund Tamás, Granasztói György, Király Miklós, Kodolányi Gyula, Martonyi János, Vizi E. Szilveszter): *Magyarország fordulóban* 2500 Ft
- Szávai János: *Pascal örvénye, avagy a progresszió hulláhegyei. Esszék* 3150 Ft
- Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés 1941–1972* 5800 Ft
- Tóth Klára: *Első generációs szabadság* 2900 Ft
- Tóth Klára: *A láthatatlan ország. A magyar dokumentumfilm és a média, 1992–2010* 2500 Ft
- A könyvek szerkesztőségünkben 40% kedvezménnyel megvásárolhatók.

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

SZENT-IVÁNYI DOMOKOS

VISSZATEKINTÉS

1941–1972

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

A
MAGYAR SZEMLE
ÚJ KÖNYVE

Csóti György

**NEMZETÜNK
SORSA**

Eszmecsere
a magyar identitás
21. századi őrzőivel

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

A
MAGYAR SZEMLE
ÚJ KÖNYVE

HORVÁTH ISTVÁN
Lekaszált pacsirták

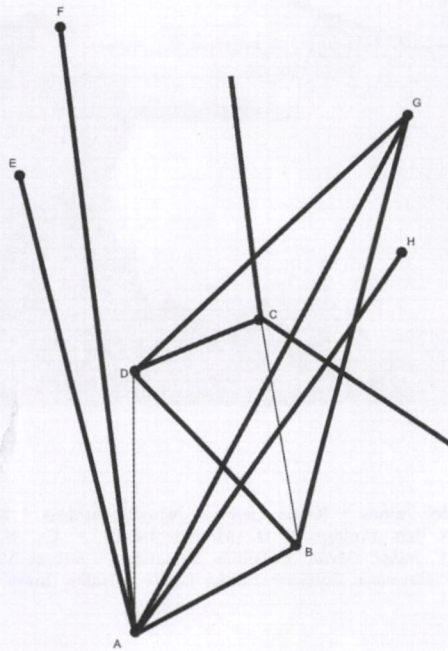

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

A
MAGYAR SZEMLE
ÚJ KÖNYVE

ROMANO RÁCZ SÁNDOR

A kettős háló

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

TEMPEVÖLGY

KULTÚRA – MŰVÉSZET – TUDOMÁNY

IX. évfolyam 2017/4

Jász Attila • Erdei Tamás • Kabai Csaba • Németh András • Kontra Ferenc •
Dezső Katalin • Jan Prokop • D. Molnár István • Cs. Simon István •
Sinkovits Péter • Fodor István • Tóbiás Krisztián • Sebesi Viktória • Nagy
Gabriella Ágnes • Hermann Zoltán • Szarka László • Halász Imre • Katona Csaba

ELITEK

TANULMÁNYOK

BÓDY ZSOMBOR

Elitek a két világháború közötti Magyarországon

SEBŐK MIKLÓS

„Privatizálni a privatizációt”: Az organikus közgazdászok és a gazdasági rendszerváltás ideológiája

METZ RUDOLF

A politikai vezetés három arca.

A vezetés értelmezési lehetőségei a demokráciában

KISS LAJOS ANDRÁS

A „nagy népességcsere” és az európai értelmiség.

A migráció és a menekültválság nyugat-európai recepciója - a szélsőjobbtól a szélsőbalig

BENE ADRIÁN

Értelmiség, bürokrácia, ideológia -

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz

és Sartre marxista társadalomelmélete

INTERJÚ

Szalai Zoltán és Zuh Deodáth interjúja Odo Marquarddal

RECENZÍÓ

KESZEG ANNA

Milyen csomópontjai vannak a magyar viselettörténeti kutatásoknak?

SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY

A radikalizmus koordináta-rendszere

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM

85.

2017/3.
SZÁM

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
PAUKER NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu webshop-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:

Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:

11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:

daneh@posta.hu

Tengerentúlra

hajóval fél évre: 16 000 Ft,

légipostán: 18 000 Ft;

Európába: 15 000 Ft;

elsőbbséggel: 17 000 Ft.

Külföldön a befizetés időpontjában

érvényes árfolyamon ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható a hírlapárusoknál Budapesten és az ország nagyvárosaiban, és a Magyar Szemle Könyvekkel együtt az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában, Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra megpróbálunk válaszolni, és igyekszünk azokat megőrizni.

Ha nem sikerülne, szíves elnézésüket kérjük.

A szerk.

VOLUME VIII, NO. 6

BUDAPEST

NOVEMBER 2017

HUNGARIAN REVIEW

A bi-monthly journal from Central Europe

VIKTOR ORBÁN on the persecution of Christians in Africa and the Middle East • JOHN O'SULLIVAN Conservatism, Populism and Conviction Politics • LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI on constitutionalism, democracy and the rule of law • NICHOLAS T. PARSONS The Revolt against Patronising Politics • KONRAD SUTARSKI The Issue of German War Reparations to Poland JERZY SNOPEK Religion in the Shadow of Pop Culture • DAVID A. J. REYNOLDS on Dutch rage over the Soviet re-occupation of Hungary in 1956 • ATTILA BALÁZS Growl • FERENC BÓNIS Béla Bartók: Pictures of a Life • DÁNIEL KOVÁCS Art Deco in Central Europe

Ma annak lehetünk tanúi, hogy egyfajta szakadék alakul ki az európai és a tagállami intézmények, illetve az európai intézmények és a lakosság között. Nem az együttműködésen van a hangsúly, hanem az a kérdés, ki dominál ki fölött. Az európai intézmények az európai elit technokrata gondolkodásának megfelelően, az európai közérdekre hivatkozva sokszor kész helyzet elé állítják a tagállamokat, vagy néhány nagy tagállam kívánja meghatározni az európai integráció jövőbeni irányát. Ebből adódik a konfliktus: ki irányítja az Uniót?

Trócsányi László

A 2017-es esztendő Magyarországon és Lengyelországban is a Szent László-év jegyében zajlik. László, aki Árpád-házi I. Bélának és a Piast dinasztiából származó II. Mieszko király lányának, tehát egy lengyel hercegnőnek a frigyéből született, 940 évvel ezelőtt foglalta el a magyar királyi trónt.

Krakkóban született, ahol apja a Szent István halálát követő magyarországi trónviszályok elől keresett és talált menedéket. Lengyelország fővárosában, Megújító Kázmér (Kazimierz Odnowiciel) udvarában talált rá Béla herceg a már említett lengyel hercegnőre – az ő nevében bizonytalanok a történészek, de általában Ryksa (Rycheza) néven szerepel. E kapcsolat gyümölcse volt László, aki élete első, mintegy nyolc évét Krakkóban töltötte.

Jerzy Snopek

Kritikai attitűd nélkül Kopernikusz sohasem vonta volna kétségbe Ptolemaiosz geocentrikus világképét. A kritikai szellem azonban könnyen átcsúszhat egy torz egyenlőség-felfogásból eredő tekintélytagadásba, amikor a tekintélyt nem a teljesítmény alapján, hanem önös érdektől vezérelve kérdőjelezi meg. Ekkor destruktív, haladásellenessé válik, erodálja a meritokráciát, és általában is káros társadalmi jelenségnek tekinthető. Véleményem szerint az oktatás – fentebb is részletezett – hanyatttatása és színvonalának hanyatlása már egyértelműen ebbe az irányba mutat.

Körmendy Lajos

A német megszálláskor mindketten visszaléptek a rádiós, illetve lapszerkesztői munkából. Csé a megszállás másnapján lemondott a Rádiónál az irodalmi osztály vezetéséről, apámat pedig figyelmeztették, hogy rajta van a németek listáján, mint ideológiailag veszélyes személy, és jobban teszi, ha vidékre távozik. Ezt tette Cs. Szabó is, ő Balatonföldvárra, apám Tihanyba vonult vissza a letartóztatás vagy elhurcolás várható veszélye elől.

Illyés Mária

830 Ft

